

2019. VI. évfolyam 1. szám

Délvidéki Szemle

Történettudományi folyóirat

A tartalomból:

- Hegyi Ádám: A Körös-Maros Közi Szent Társaság egyházigazgatása 1731 és 1821 között
- Bárh Dániel: A 18. századi Bácska „alulnézeti” egyháztörténete
- Besnyi Károly: Szász Károly Bácskában
- Kovács Kálmán Árpád: Egyháztörténet, helytörténet és gyülekezettörténet határán.
A Szeged-Újszegedi Református Egyházközség 1952 és 1964 közötti presbiteri jegyzőkönyveinek forrásértéke
- Bedők Péter: Felekezeti és magyar-horvát etnikai ellentétek a Muraközben a második világháború alatt

Délvidéki Szemle

2019/1. VI. évfolyam, 1. szám

DÉLVIDÉKI SZEMLE

Főszerkesztő: Zakar Péter

Szerkesztők: Döbör András, Fejős Sándor, Forró Lajos, Pető Bálint

Nemzetközi Tanácsadó Testület tagjai: Fodor István (Zenta), Molnár Tibor (Zenta),
Szekernyés János (Temesvár), Srđan Cvetković (Belgrád), Kovács Attila (Ljubljana)

Lektorálták: Döbör András (1., 3., 4.), Fejős Sándor (7.), Forró Lajos (6.),
Hegyi Ádám (2.), Pető Bálint (8.), Zakar Péter (5.)

Technikai szerkesztő: Veres Ildikó

Címlap: **Zombori városkép** (Forrás: Délvidék Kutató Központ archívuma)

A folyóirat megjelenik évente két alkalommal: tavasszal és ősszel. A lap a történelmi Délvidék és a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió múltjáról és jelenéről közöl tudományos igényű, lektorált tanulmányokat, forrásismertetőket, kritikákat és a délvidéki közélettel kapcsolatos cikkeket, interjúkat, konferencia-előadásokat.

A *Délvidéki Szemle* „Tudományos közlemények” rovatában jelennek meg az eredeti, másutt még nem publikált tudományos szakcikkek absztrakttal. A folyóirat a történet- és társadalomtudományok minden területéről közöl lektorált tanulmányokat; kutatási eredményeket és új forrásokat feldolgozó, összegző munkákat, forrásismertetőket, elemzéseket, és átfogó szintéziseket.

A *Délvidéki Szemle* „Közélet” rovatában jelennek meg a délvidéki történeti kutatásokkal és a közélettel kapcsolatos publicisztikák, interjúk és konferencia-előadások írásos változatai, melyekre a tudományos közleményekkel szemben támasztott követelmények nem vonatkoznak.

A *Délvidéki Szemle* „Téka” rovatában jelennek meg a délvidéki vonatkozású könyvekről, filmekről, adatbázisokról és egyéb médiumokról szóló ismertető, kritikák.

A benyújtott tudományos közlemények megjelentetésének fő szempontja a szakmai minőség. A kéziratokat a szerkesztőség véleményezi, majd a tudományos közélet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai lektorálják.

A benyújtott tudományos közlemények szerzői bejelentik, hogy másutt még nem jelentették meg írásukat, a Szerkesztőség pedig nem zárja ki, hogy a *Délvidéki Szemle*ben történő közlés után máshol vagy más nyelven megjelenjen.

A kéziratokat magyar, szerb, német vagy angol nyelven, elektronikus formában a szerkesztőség címére kell beküldeni. A tanulmányok terjedelme minimum 10, maximum 20 nyomtatott oldal lehet.

Szerkesztőség:

Délvidéki Szemle Szerkesztőségi Hivatal

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

H-6725 Szeged, Hungary

Hattyas sor 10.

Tel.: +36/62-544-759

Email: delvidekkutato@delvidekkutato.hu

Honlap: www.delvidekkutato.hu

Felelős Kiadó:

Délvidék Kutatóközpont Alapítvány, Szeged

Lapengedély száma: CE/2237-3/2013.

ISSN 2416-223X

TARTALOM

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK	5
1. A Körös-Maros Közi Szent Társaság egyházigazgatása 1731 és 1821 között (Hegyi Ádám)	5
2. A 18. századi Bácska „alulnézeti” egyháztörténete (Bárth Dániel)	20
3. Szász Károly Bácskában (Besnyi Károly)	39
4. Egyháztörténet, helytörténet és gyülekezettörténet határán A Szeged-Újszegedi Református Egyházközség 1952 és 1964 közötti presbiteri jegyzőkönyveinek forrásértéke (Kovács Kálmán Árpád)	50
5. Szerb hadifoglyok a Csallóközben 1914–1918 (Gorcsa Oszkár)	67
6. Felekezetiség és magyar–horvát etnikai ellentétek a Muraközben a második világháború alatt (Bedők Péter)	77
7. Menekülés Zentáról, 1944 Egy női díszmagyar viselet kalandos története Zentától Bécsig (Tóth Máté)	95

KITEKINTŐ	105
8. Kossuth Lajos megjelenítése karikatúrákon a kiegyezést követő években (1867–1875) (Tamás Ágnes)	105
TÉKA	127
9. Kanizsa (Ó- vagy Magyar-) monográfiája (Fábián Borbála)	127
10. Háború és újrakezdés egy kisfiú szemüvegén keresztül (Tamás Ágnes)	130
11. Hiánypótló monográfia a szentesi sajtó történetéről (Döbör András)	134

A KÖRÖS-MAROS KÖZI SZENT TÁRSASÁG EGYHÁZIGAZGATÁSA 1731 ÉS 1821 KÖZÖTT*

HEGYI ÁDÁM

ABSTRACT

In the Kingdom of Hungary, the Reformed Church established a multilevel church governance system. The church organisation was based on congregations. Congregations were grouped into dioceses, which supervised the proper operation of the congregations. Above the dioceses there were the church districts led by superintendents. The study presents the operation of a diocese in the south-east region of the Kingdom of Hungary. We rely on historical sources as we present how the diocese was reorganised by 1731. This is followed by an analysis of the effectiveness of the diocese's operation. Finally, we describe what happened after the Patent of Toleration, when significant changes took place in the governance of the diocese: new congregations were established, canonical visitations became regular and the system of general superintendents was established.

A reformáció során Európában a protestáns egyházak különböző egyházigazgatási struktúrákat hoztak létre. A református egyház kormányzati rendszere Magyarországon nem teljesen követte a kálvini elveket, mert a 16. században Kálvin presbiteri egyházkormányzatot vezetett be, nálunk viszont az esperesi és superintendensi hivatal bevezetésével alá-fölérendeltségi viszonyt teremtettek, és a világi elemek egyházkormányzatba való bevonását elleneztek. Az alulról építkező egyház legfőbb intézménye nálunk is a gyülekezet lett, de történeti okokból az egyházközségek

önállóságát az egyházmegyék és az egyházkerületek korlátozták.¹ Tanulmányunkban a Magyar Királyság délkeleti régiójában elhelyezkedő református egyházmegye, az ún. Körös-Maros Közi Szent Társaság egyházigazgatásának 1734 és 1821 közötti történetét vizsgáljuk. Ennek során kitérünk arra, milyen problémák merültek föl az esperesség igazgatásában 1734 előtt, majd ezt követően az 1734 és 1781 közötti időszak folyamatait ismertetjük, végül az 1781 és 1821 közötti esztendők jellemzőire térünk rá, amelynek során külön részletezzük a világi főgondnoki tisztség megjelenését.

1728-ban Csongrád vármegye arról tájékoztatta a helytartótanácsot, hogy Makón él a délvidék reformátusait igazgató superintendens.² Ez a jelentés azért érdekes, mert annak készítői többszörös tájékoztatlanságról tettek tanúbizonyságot, ugyanis az Alföld délkeleti régiójában élő kálvinisták a Tiszántúli Református Egyházkerület és azon belül a Körös-Maros Közi Szent Társaság igazgatása alá tartoztak. Az egyházkerület vezetője a superintendens (püspök) volt, míg az egyházmegyéé a senior (esperes). A superintendens ekkor Zilahon (Szilágy vármegye) élt, míg a senior Makón.³ Látható, hogy Csongrád vármegye tisztviselői összekeverték a püspököt az esperessel, és mivel Makó Csanád vármegyéhez tartozott nem vették a fáradságot arra, hogy személyesen is megkérdezzék Olcsai András lelkipásztort, pontosan milyen tisztséget is töltött be a református egyházban.

Az államigazgatás az *első* (1731) és a *második* (1734) *carolina resolutio* kihirdetése előtt máskor is pontatlan adatokat közölt a Körös-Maros között élő reformátusokról. 1725-ben Békés vármegye arról tájékoztatta a helytartótanácsot, hogy a vármegyében nem él senior, a református gyülekezetek a makói és a révi (Jászkun-kerület) esperesek alá tartoznak. Ezt követően 1726-ban a helytartótanács felszólította Békés vármegyét a részletes kimutatás elkészítésére, de nem tudjuk elkészült-e, mert jelenleg a helytartótanácsi iratok között nem fellelhető. 1728-ban Csongrád vármegye azt írta, hogy a vármegye területén összesen három helvét hitvallású gyülekezet működik, de nem nevezte meg azokat. Végül többszöri felszólításnak eleget téve a békési és csongrádi tisztikar jelentéseiből az alábbi kép rajzolódott ki: a Körös-Maros között élő reformátusok seniora Olcsai András makói lelkész volt. A vizsgált területen református anyaegyházközségek működtek Algyőn, Hódmezővásárhelyen, Makón és Szentesen.⁴ Békés vármegye ehhez hozzátette azt is, hogy a protestánsoknak a vármegyében mindig volt szabad vallásgyakorlási joga.⁵

Ezek az állami adatok igen komoly tájékoztatlanságról tesznek tanúbizonyságot, mert ezen a területen jóval több kálvinista gyülekezet létezett. Mégis a református egyház maga sem tudott pontosabb adatokkal szolgálni.

A pesti vallásügyi vegyesbizottság (Mixta Religionaria Commissio) az 1715. évi 30. törvénycikk alapján jött létre. Feladata volt a protestánsok vallási sérelmeit kivizsgálni. Tagjai között protestáns és katolikus képviselők is voltak, a működését alapvetően a katolikusok fölénye határozta meg, de fennállása alatt bizonyos

irattípusokat csak protestánsok állítottak össze. Értelemszerűen a protestánsok célja az volt, hogy ezek a dokumentumok minél hitelesebben mutassák be az egyház-községek életét, és részletes adatokkal igazolják a gyülekezetek 16. századtól kezdődő, folyamatos működését. Tehát az ilyen jellegű dokumentumok hűen tükrözik, milyen ismeretekkel rendelkeztek az egyház működéséről. Ilyen protestáns anyag-nak tekinthetjük a lutheránus és kálvinista egyházközségek összeírásait, ugyanis a vegyesbizottság országos felmérést készített a protestánsok helyzetéről, így a törökök-től visszahódított területeken is. Az egykori hódoltsági területeken csak azt vizsgálták, hogy 1721-ben létezett-e protestáns egyház az adott településen, míg a többi területen azt is, hogy 1681-ben milyen státuszban voltak az eklézsiák. Ennek érdekében részletes inventáriumokat és tanúkihallgatási jegyzőkönyveket állítottak össze, amelyekben aprólékosan bizonyították a protestáns gyülekezetek létjogosultságát és ebből adódóan régiségét is.⁶

A Körösöktől délre fekvő egyházközségekről a vegyesbizottság szinte semmilyen információval nem rendelkezett. A bizottság tájékoztatlanságáról tesz tanúbizonyságot, hogy a kimutatásaik szerint csak Feketegyarmaton, Vadászon és Nagyzerénden működött kálvinista egyházközség, illetve komolyabb információkkal rendelkeztek a hódmezővásárhelyi reformátusok vallássérelmeivel kapcsolatban. Az iratokban nyoma sincs részletes tanúkihallgatásnak és az egyházközségek állapotáról készített felméréseknek. Az ország fejlettebb régióihoz képest itt ilyen jellegű összeírás egyáltalán nem történt, vagyis az egyház – hasonlóan a vármegyékhez – alig rendelkezett információkkal a református gyülekezetekről.⁷ Elvileg elképzelhető, hogy bizonyos források elkallódtak, és valójában a vegyesbizottság pontos adatokat kapott a dél-alföldi reformátusokról, de jelenleg a békési református egyházmegye iratai között egyetlen olyan dokumentum sincs, amelyek a vegyesbizottsággal folytatott ügyintézés során keletkeztek volna. Így nem tudjuk megállapítani, mi történt azzal a leirattal sem, amelyet 1721-ben küldött a vegyesbizottság Csanád vármegyének.⁸ Ebben kötelezték a vármegyét, hogy írja össze a területén létező protestáns gyülekezeteket. A szakirodalomból tudjuk, hogy ezt a legtöbb esetben a vármegye egyházi adminisztráció segítségével tette meg, ebben az esetben viszont sem az egyházi, sem a vármegyei, sem a helytartótanácsi iratokban nincs nyoma az összeírás elkészültének.

Ehhez hasonló a hódmezővásárhelyi református egyház esete is, ugyanis Althann Mihály Frigyes váci püspök 1724-ben felvette Csongrád vármegyével a kapcsolatot, amelynek során azt próbálta meg kideríteni, volt-e szabad vallásgyakorlatuk a vásárhelyi kálvinistáknak. Mind a vármegye, mind az egyházmegye képtelen volt ebben hathatósan közreműködni, a vegyesbizottság közvetlenül a lelkésszel és a mezőváros elöljáróival tartotta a kapcsolatot.⁹

Mivel ez a terület szinte teljesen lakatlanná vált, és a bizottság alig néhány évvel a pozsareváci béke után kezdte meg munkáját, nem meglepő, hogy a Dél-Alföld

fehér foltnak számított. Ráadásul a Dél-Alföldön a vármegyék is éppen csak újjászerveződtek, működésükben még igen sok hiányosságot lehetett tapasztalni.

A második *carolina resolútió*t követően viszont pontosabb adataink van a Dél-Alföldön működő református anyaegyházközségekről. A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvében 1734-ben rögzítették az egyházmegyék beosztását. Ezek alapján a békési senioratusban a következő anyaegyházközségek léteztek: Makó, Hódmezővásárhely, Szentés, Algyő, Békés, Gyula, Öcsöd, Békésszentandrás, Gyoma, Köröstarcsa, Fás, Vésztő, Doboz, Gyulavári.¹⁰ Látható, hogy a protokollum a fentebb említettekhez képest jóval több gyülekezetet sorol fel. Nyilvánvalóan ezek már korábban is léteztek, nem 1734-ben alakultak meg, de a háborús állapotok miatt az egyházigazgatás ezen a területen szétesett. A Habsburg egyházpolitika ezek szerint nemcsak korlátozta a protestáns egyházakat, hanem segített azok megszervezésében is: az állam beavatkozása kellett ahhoz, hogy ismét egyházmegye működjön a Dél-Alföldön. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogyan szervezte meg magát az esperesség.

Az egyháztörténeti szakirodalom egyetért abban, hogy a 18. században a türelmi rendelet kihirdetéséig a protestáns egyházak igazgatását korlátozták. Többek között megtiltották a zsinatok tartását, az egyházmegyei gyűlések (parciális zsinatok) megszervezését, az egyházközségek vizitálását és a szórványok gondozását. A történeti munkákban elég jól nyomon követhetjük, hogy bizonyos politikai események hatására ezeken a korlátozó intézkedéseken lazítottak, hiszen az osztrák örökösödési háború és a hétéves háború idején a protestánsok támogatását az uralkodó csak így nyerhette el. Szinte már toposzként végigvonul a szakirodalmon a világiaknak és egyháziaknak az egyházkormányzat megszerzéséért vívott harca is, amelynek sarokpontjait a bodrogheresztúri konventben és a budai zsinatban látják. 1734-ben Bodrogheresztúron tartott konventen ismerte föl a református egyház, hogy világi pártfogók támogatására csak akkor számíthat, ha laikusok is érvényesíthetik akaratukat az egyház belső kérdéseiben. Ez viszont a lelkeszi kar rosszallását váltotta ki, amely durva konfliktus formájában 1791-ben a budai zsinaton csúcsosodott ki, ugyanis a tiszántúli egyházkerületben ekkor kettős püspökválasztás történt. A zsinaton a világiak által támogatott püspök szavazati jogát ismerték el, a klerikusok által támogatott püspök legitimitását nem. Az egyházigazgatás történetének szempontjából ez azt jelenti, hogy a 18. században jött létre az egyházkormányzat mindhárom szintjén (gyülekezet, egyházmegye, egyházkerület) a világiak és egyháziak együttműködésén alapuló közös kormányzás.¹¹ A legújabb eredmények szerint a felvilágosodás századában a katolikus egyház durván beavatkozott a református egyház igazgatásába: a Tiszáninneni Református Egyházkerület egyházközségeinek több mint 90%-át érte valamilyen atrocitás a század során, amely azt jelenti,

hogy az egyházkormányzat folyamatos nyomás alatt állt, ellentétben azzal a nézettel, amely azt állította, hogy a csendes ellenreformáció során erőszakos, durva beavatkozások már csak elvétve érték a protestánsokat.¹²

A Körös-Maros Közi Szent Társaság egyházigazgatásának fejlődését azért érdemes elemeznünk, mert a szakirodalom által feltárt folyamatok itt is megjelentek, viszont itt nem csak a tiltás, a világiak beavatkozása és a katolikus elnyomás figyelhető meg, hanem más folyamatok is, amelyek kicsit árnyalják a szakirodalomban lefestett képet. A bevezetőben bemutatott pontatlan információk alapján felmerül a kérdés, egyáltalán tudatában voltak az emberek, hogy egyházmegyei igazgatás alatt álltak? Ha igen, hogyan? Ha nem, miért? Csak ezután vizsgálhatjuk meg, hogyan alakult a klerikusok és a laikusok harca a Dél-Alföldön, és ezt követően fogjuk bemutatni az egyházmegye 1821-re kialakult igazgatási rendszerét.

A Körös-Maros Közi Szent Társaság egy református egyházmegye megnevezése volt, amely a Körösök, a Tisza, és a Maros által határolt területen helyezkedett el Csongrád, Csanád, Békés és Arad vármegyékben. A 17. században a következő egyházközségekből állt: Békés mezőváros, Dánfok, Csatár, Gerla, Ölyvöd, Vésze, Vésztő, Csaba, Öcsöd, Gyoma, Szentmárton, Szentandrás, Királtság, Kígyós, Halásztelek, Földeák, Battonya, Doboz, Kamut, Tarcsa, Berény, Bélmegyer, Makó mezőváros, Makóvásárhely mezőváros, Szentés, Bod, Mindszent.¹³ Az egyházmegyét Debreceni Ember Pál makói esperességeként említi, de több névvariációt is ismeri: békési, körösmarosközi, alsóföldi, alsóvidéki.¹⁴ Annak ellenére, hogy 1734 után az egyházmegyét hivatalosan „Békési Seniorátusként”¹⁵ hívták, 1791-ben Szentmiklósi Sebők Sámuel alesperes még mindig olyan pecsétnyomót használt, amelynek felirata szerint ő a „Körös Maros köz(i) Tarsaság” vezetője volt. Sőt! A pecsét még a dualizmus idején is használatban volt.¹⁶

Mint láttuk, 1734-ig senki sem tudta felmérni, pontosan milyen gyülekezetekből állt az egyházmegye. Ennek ellenére 1728-tól kezdve már a lelkészek ordinálásánál rendszeresen megjelenik a „tractus Békésiensis” kifejezés, de az egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvében csak 1771-től kezdték el használni ezt a megnevezést.¹⁷ Az önmegnevezés használata viszont még nem elég ahhoz, hogy az egyházmegyébe tartozó gyülekezetek el is ismerjék annak fennhatóságát és létezését.

A 17/18. század fordulóján pusztult el az egykor több mint 60 egyházközséget számláló Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye. Megmaradt egyházközségeiből néhányat a békési egyházmegyéhez csatoltak.¹⁸ A 18. század első harmadában viszont még egyáltalán nem volt biztos, hogy a Dél-Alföldön sikerül ujjaszervezni a Körös-Maros köz(i) vagy más néven békési egyházmegyét. Annak ellenére, hogy nincs olyan forrásunk, amely arról számolna be, hogy az egyházmegye elpusztult és ismét meg kell szervezni, a történeti folyamatok ismeretében ez egyértelműnek tekinthető.

Megítélésem szerint az esperesség írásos dokumentumainak hiányossága is ezt igazolja: a traktus jegyzőkönyvét 1696-ban nyitották, de folyamatos bejegyzések csak 1712-től vannak benne. A körrendeleteket tartalmazó jegyzőkönyvet is csak 1742-től kezdve vezették folyamatosan. A háborús időszak nem tette lehetővé az egyházkormányzást.¹⁹

Ezek szerint egy bizonytalan helyzetű egyházmegyéhez kerültek egy megszűnt egyházmegye gyülekezetei. Ez egész biztosan identitásválságot okozott. Ezt igazolja az, hogy az egyházkerület jegyzőkönyvében 1734-ben megállapított határok nem estek egybe a valós határokkal. Az egyházkerület és a *második carolina resolutio* alapján a békési egyházmegyéhez tartozott Makó, Hódmezővásárhely, Szentés, Algyő, Békés, Gyula, Öcsöd, Békésszentandrás, Gyoma, Köröstarcsa, Fás, Vésztő, Doboz, Gyulavári.²⁰ A valóságban viszont ennél több gyülekezete volt az esperességnek, mert az ordinációs listákból megállapítható, hogy Gella, Feketegyarmat, Nagyzerind, Bélzerind, Vadász, Ágya, Erdőhegy, Gyorok és Borossebes is a traktus igazgatása alá tartozott.²¹

Jól tudjuk, hogy a református egyház nem gyakorolhatta az egyházlátogatást, mert azt mindkét *carolina resolutio* megtiltotta a számukra. Helyettük a területileg illetékes katolikus püspök ellenőrizte a református gyülekezeteket. Ezt mind a váci, mind a váradi, mind a csanádi püspök meg is tette. A 18. század során többször is meglátogatták a reformátusokat a Körös-Maros vidékén.²² Valószínűleg 1714-ben és 1743-ban történt valamilyen református vizitáció is, de nem tudunk arról, hogy ez valóban azt jelentette, hogy az esperes személyesen meglátogatta a gyülekezeteket. A vizitáció megtörténteire egyedül az utal, hogy a traktus jegyzőkönyvében 1714-ben és 1743-ban rögzítették az egyes gyülekezetekben szolgáló lelkészek díjleveleit. Mivel a vizitáció során ezeket rendszeresen ellenőrizni szokták, feltételezhető, hogy történt valamilyen egyházlátogatás is, de arra is van esély, hogy ezeket az adatokat körlevél formájában kérte be az esperes a gyülekezetektől.²³

Véleményünk szerint rendszeres esperesi ellenőrzés a békési egyházmegyében 1781 előtt nem történt. Az alább bemutatandó példa azt fogja illusztrálni, hogy a kálvinista egyházigazgatás a 18. század közepén nem működött hatékonyan, ugyanis mind a katolikus, mind a református egyházi vezetés előtt a 18. század harmadik harmadáig rejtve maradt a vadászi templom esete. A meglepőbb ebben az, hogy a katolikus egyház vezetői sem tudtak a templom katolikus jellegű díszítéséről.

1769-ben a vadászi lelképásztor leromboltatta a templomban található szobrot, amelyet a források Moloch bálványként említenek. Első pillanatra a helyzet egyszerűnek tűnik, mert a kálvinista templomokban nem szokás a katolikus templombelsőkre jellemző díszítés, ezért nem csoda, hogy az újonnan megválasztott lelkész azt eltávolíttatta. Mégsem egyértelmű a helyzet, mert nem világos, hogy a reformáció kezdete óta eltel kétszáz év alatt miért nem zavart az addig senkit. Még a katolikusok sem figyeltek fel rá, pedig 1733-ban a csanádi püspök tudott arról, hogy korábban Vadászon katolikus templom volt.²⁴ Ráadásul nincs is arra vonatkozó hiteles adatunk,

hogy valóban 1769-ben történt meg a szoborrombolás, ugyanis a „Molok Bálvány” első említése csak 1832-ből származik. Az egyházközség anyakönyvébe ekkor írták be azt a visszaemlékezést, amely a Vadásztól nem messze található Ágya lelkipásztortól származik. Dávidházi János a 19. század második évtizedétől kezdve szolgált Ágyán,²⁵ és ő volt az, aki egy 91 éves, feltételezhetően vadász lakostól – Albert Mihálytól – hallott arról, hogy 1769-ben Szilágyi János lelkész leromboltatta a szobrot. A szobor létezésére és rombolására tehát egyetlen bizonyítékunk egy idős ember visszaemlékezése.²⁶

1832-ben a helyi lakosok előtt is ismert volt, hogy Vadászon nem csak egy szobor volt a templomban, mert az „vak ablakokkal, faragott és festett képekkel”²⁷ volt tele. Tehát a középkori eredetű templomot a 18. században még gazdag belső díszítés (ülőkülkék, szobrok, freskók) jellemezte, amelyből ma csak a keresztrefeszítés-kép látható.

Vadászon 1769-ben kezdték el az egyházközség krónikáját írni. A szöveg három nagyobb egységből áll: az első részt 1769-ben Szilágyi János helybeli prédikátor vetette papírra. Ezt a szöveget kisebb-nagyobb megszakításokkal Szilágyi vadász szolgálatának végéig, 1797-ig folyamatosan vezette. A 19. század elején hosszabb ideig senki sem folytatta az egyháztörténeti feljegyzéseket, majd 1823-ban újabb bejegyzések születtek. Végül, 1832-ben az új lelkipásztor ismét elkezdte a krónikát írni. 1843-ban a vadász anyakönyvet felhasználva készült egy újabb kéziratos gyülekezettörténet, de ez nem a vadász egyházközség tulajdonában volt, hanem a nagyszalontai gyülekezetében. A Moloch bálvány említése az 1832-es szövegben található meg először, amelyet később az 1843-as változat is megismétel.²⁸ Kérdés, miért nincs nyoma a legelső bejegyzésben, hiszen a szöveg tanúsága szerint a szobor lerombolója, és a krónika első írója ugyan az a személy volt. Ráadásul az első részben kimondottan sokat foglalkoznak a templom leírásával, mert Szilágyi elmeséli az 1713-as átépítést, majd az 1768-ban véghez vitt felújítást is, de soha egyetlen egy szóval sem említi, hogy a templombelsőben katolikus díszítés lett volna. Sőt arról sem szól, hogy a Moloch szobrot eltávolíttatta volna. Helyette viszont részletesen leírja, milyen átkot helyeztek el a torony új gombjában azok ellen, akik a templom lerombolására törnének.²⁹

A művészettörténeti kutatások bebizonyították, hogy a templomban található freskót valószínűleg tudatosan hanyagul festették le, mert az alig sérült, és a festés alatt is jól kivehető volt körvonala.³⁰ Ez azt jelenti, hogy a református vadász lakosok ragaszkodtak a katolikus templombelsőhöz, és 1769-es képpusztítást csak ímmel-ámmal vitték véghez. Így viszont már érthető, miért nincs említés az egyházi krónikában a rombolásról: a lelkész tartott a gyülekezet megtorlásától. Sőt a vadász kálvinisták évtizedekig el tudták titkolni a református és katolikus egyházvezetés elől a katolikus templombelső, amit csak úgy tudták elérni, hogy az egyházmegye igazgatása alól kivonták magukat. Ezt nemcsak azért tehették meg, mert a református

esperes számára tilos volt egyházlátogatás szervezni, hanem azért is, mert az esperessel folytatott érintkezéseiket lazán kezelték. Az esperesi iratokban ugyanis nincs annak nyoma, hogy az egyházmegye valaha is felfigyelt volna a katolikus templombelsőre.³¹ Véleményem szerint ez azt jelenti, hogy a vadászi egyházközség évtizedeken nyugodtan élt úgy, hogy nem vett tudomást az egyházmegye fennhatóságáról.

Van viszont arra vonatkozó forrásunk, amely azt bizonyítja, hogy az esperes a *türelmi rendelet* kihirdetése előtt is folyamatosan tartotta a kapcsolatot az egyházmegye gyülekezeteivel, és szükség esetén személyesen is elutazott egy-egy településre a problémák megoldása érdekében. 1780-ban Szőnyi Benjámin arról értesítette Piskárkosi Szilágyi Sámuel püspököt, hogy több gyülekezetben (Gyomán, Békésen) sikerült a konfliktusokat megoldaniuk, de Békésszentandrása személyesen kellett elutaznia, mert az ifjabb Rudnyánszky gróffal csak így tudta a nézeteltéréseket orvosolni.³²

A *türelmi rendelet* kihirdetését követően viszont megváltozott a helyzet. Az egyházmegyét is elérte a világiak és az egyháziak harca, miközben az egyházigazgatást sikerült jobban megszervezni.

A budai zsinat és az 1791. év 26. törvény a református egyházban ismét előtérbe helyezte a laikusok és a klerikusok közötti viszályt. A világi és az egyházi személyek közötti konfliktus lényege az volt, hogy az egyházkormányzat minden lépcsőfokán a világiak azzal az igénnyel léptek fel, hogy befolyásolják az egyház döntéseit. Ez igazából egy természetes igény volt, a református hitelvek kezdettől fogva hangsúlyozták a közös egyházi és világi kormányzás fontosságát.³³ Korábban már említettük, hogy 1791-ben a tiszántúli egyházkerületben kettős püspökválasztás történt, mert az egyházkormányzatba a lelkészi kar jelentős többsége nem akarta bevonni a világiakat. Sinai Miklós püspök a presbiteri kormányzás korlátozása mellett, Hunyadi Ferenc püspök a világiak szerepének erősítése mellett állt ki.

A békési egyházmegyében is megfigyelhető volt a megosztottság. Tudjuk, hogy Sinait kizárták a zsinatról és a superintendensi tisztségről is lemondatták, amellyel a hierarchikusok harca elbukott.³⁴ A békési esperesség követjelentései szerint viszont Szőnyi Benjámin esperes és Szentmiklósi Sebők Sámuel alesperes ebbe nem törődött bele, és megpróbálták Sinait a zsinati döntéshozó testületbe visszajuttatni.³⁵ Próbálkozásuk kudarcba fulladt, és ezután pár évvel az egyházmegye vezetésében megjelent a világi főgondnok pozíciója.

A református egyház hagyományai alapján az egyházmegye vallási vezetője az esperes, míg a világi vezetőnek az egyházmegyei főgondnokot (coadiutor curator) tekintik.³⁶ Főgondnok működéséről 1793-tól vannak adataink, bár létezésére utaló megjegyzést ismerünk 1771-ből is.³⁷ Folyamatos működéséről viszont csak Sinai bukása utáni időszakból vannak adataink. 1793. június 4-én Domokos Lőrinc Szentmiklósi Sebők Sámuelhez írt levelében magát mint „coadjutor curator”³⁸

nevezte meg, tehát az egyházmegye első főgondnoka Domokos Lőrinc volt, aki Bihar vármegyei református családból származott, Domokos Lajos debreceni főbíró fia volt. 1785-ben Bihar vármegye aljegyzője lett, 1787-ben Békés-Csanád-Csongrád egyesített vármegyék főjegyzőjének nevezték ki. 1790-től Békés vármegye főjegyzője és táblabírója volt 1803-ig. 1790-ben és 1792-ben Békés vármegye országgyűlési követe. 1803. szeptember 20-án Bihar vármegye főjegyzőjévé választották, ezért a békési világi és egyházi hivatalairól lemondott.³⁹

Az egyházmegye világi élén utóda Saator János lett, aki egyházi tisztségét a vizsgált korszakunk határán (1821) túl is betöltötte. Kisjókai Saator János Csanád vármegye főpénztárosa, táblabírója, alispánja volt, akinek Csanád vármegyében 1822. június 22-én hirdették ki nemességét. Felesége urbanói Benyovszky Franciska volt. A Saator család Komárom megyei református família volt, a komáromi földrendés idején egy imaház építését támogatták. Kisjókai Saator Péter nemességét 1715-ben hirdették ki Komárom vármegyében. Saator János 1778-tól a debreceni kollégiumban tanult, majd 1783-ban gróf Teleki József ugocsai főispán fiainak lett a nevelője. A házitánítóság befejezése után 1787-ben külföldi peregrinációra indult, amelynek során Göttingenben tanult, de beutazta teljes Nyugat-Európát is. Így 1790-ben eljutott Hollandiába és Svájcba. 1791-től 1800-ig ismét a Teleki grófok mellett szolgált nevelőként, ennek köszönhetően eljutott Sziléziába, a Német-Római Birodalom északi városaiba és Angliába is. 1801-ben budai ágenssé választották, amely hivatal nem sokáig töltötte be, mert 1803-ban Csanád vármegyébe költözött, ahol a vármegye főpénztárosa lett, és megválasztották a békési egyházmegye főgondnokává is.⁴⁰ 1835-ben, Saator halálakor perbe fogták a családot, mert az elhunyt főpénztárost hűtlen kezeléssel vádolták meg, ugyanis jelentős összeg hiányzott a vármegyei kasszából. Az ítélet szerint az adósságot Návay Károlyra, Saator vejére terhelték.⁴¹

A békési egyházmegyében a világiak és az egyháziak harca Saator működésének idején csendesedett le, mert a lelkipásztori kar Domokossal egyáltalán nem tudott együttműködni, a konfliktusok állandók voltak. Saatorral viszont nagyon jó kapcsolatot ápoltak az egyházmegye vezetői.⁴² Mindazon túl, hogy Saator személyisége közreműködött ebben, az egyházkormányzat új rendszerének megszilárdulását is láthatjuk, mert ekkora szoktak hozzá a lelkipásztorok, hogy az egyházmegye életében rendszeresen jelen vannak a világiak is. 1822-től kezdve a világi főgondnok mellé világi tanácsbírókat is választottak.⁴³

Az új rendszer befolyással volt az egyházmegye igazgatására is, amelyet 1821-ig követünk nyomon, ugyanis ekkor Péchy Imre egyházkerületi főgondnok javaslatára az egyházmegyék egyházigazgatási határait átszervezték. 1822-től kezdve új egyházmegyei határok léptek érvénybe, amelynek következtében jelentősen módosult a békési egyházmegyéhez tartozó hitközségek száma és elhelyezkedése.⁴⁴

1781 után a békési egyházmegye területe látványos növekedésnek indult. A traktus azért lett ilyen nagy terjedelmű, mert a 19. század elején egyre több kálvinista telep falu jött létre a Délvidéken, amelyekhez a legközelebbi református egyházmegye a Békési volt, így hozzá volt a legegyszerűbb az új gyülekezeteket csatolni. 1820-ban a következő gyülekezetekből állt: Hódmezővásárhely, Szentes, Makó, Kispereg, Reformátuskovácsbánya, Reformátusdombegyház, Battonya, Gyorok, Borossebes, Erdőhegy, Ágya, Vadász, Bélzerind, Nagyzerind, Feketegyarmat, Gyulavári, Gyula, Doboz, Békés, Vésztő, Mezőberény, Köröstarcsa, Gyoma, Békésszentandrás, Öcsöd, Rittberg, Magyarittele, Liebling, Debeljácsa, Békéssámson, Pankota.⁴⁵ A nagy földrajzi távolságok megnehezítették az egyházmegye kormányzását, amelyet leginkább a vizitációs jegyzőkönyvek és az egyházmegyei gyűlések résztvevőinek névsora mutat. A Bánátban található településeken (Rittberg, Liebling, Debeljácsa, Franzfeld, Magyarittele) az esperes soha sem jelent meg személyesen, hanem a vizitációt valamelyik Temes vármegyei szolgabíró és egy gyülekezeti lelkész, esetleg assessor végezte el.⁴⁶ Ehhez hasonlóan egyházmegyei gyűléseket sosem tartottak a Bánátban, és az ott élő lelkészek alig-alig jelentek meg személyesen az egyházmegye vezetése előtt. Ráadásul Debeljácsa katonai határőrvidéken volt található, ahol a katonai igazgatás gyakran egyházi ügyekbe is beleszólt.⁴⁷

Tudjuk, hogy a hazai református egyház története során az esperesi hivatal úgynevezett mozgó hivatalként jött létre, amely azt jelentette, hogy a traktus vezetőjének nem volt állandó székhelye, hanem mindig arra a településre szállították át az egyházmegye levéltárát, ahol az esperes lelkipásztorként szolgált.⁴⁸ 1762-ben részletesen szabályozták az egyházmegyéik iratkezelési gyakorlatát. Ebben előírták, hogy a traktus gyűléseiről jegyzőkönyvet kell készíteni, és az egyházlátogatások során feltett kérdéseket szintén külön protokollumba kellett vezetni.⁴⁹ Az 1791. évi budai zsinat 9. kánonja szintén előírta a jegyzőkönyvek vezetését, és külön felhívta az esperesek figyelmét arra, hogy az egyházmegyei levéltárban irattári rendet kell kialakítaniuk.⁵⁰ Az esperesek évente kötelesek voltak az egyházkerület számára írásos beszámolót készíteni az egyházmegyéiben törtétekről, de ezek elkészítését gyakran szabotálták.⁵¹ Szintén a budai zsinat kánonjaiban szerepelt, hogy az egyházmegyéik kötelesek az egyházkerület utasításait végrehajtani, amely azt jelentette, hogy a superintendenstől, főjegyzőtől vagy a főgondnoktól rendszeresen kaptak körrendeleteket.⁵² A vezetői feladatok megkövetelték egyéb írásos dokumentumok készítését is, így például az esperes körleveleket intézett a lelkészekhez, a napi ügyekről úgynevezett esperesi naplót vezetett, a gyülekezetek vezetői leveleztek az esperessel, a vitás ügyekről beadványokat, jelentéseket, panaszokat készítettek.⁵³

A Békési Református Egyházmegye levéltárát a 19. század végén Szeremley Sámuel rendezte, de az általa kialakított levéltári rend mára felborult, mert a Tiszántúli

Egyházkerület Levéltárának fondrendszerébe olvasztották be.⁵⁴ Saját tapasztalatom alapján ki merem jelenteni, hogy 1821 előtt az egyházmegye esperesei semmilyen irattári rendet nem alakítottak ki, egyedül a jegyzőkönyvekben szereplő ügyeket számozták, de a hozzájuk tartozó iratokat nem látták el irattári jelzettel. Az irattári rend hiányát mutatja az is, hogy 1812-ben sikertelenül próbálkoztak meg a dokumentumok rendezésével.⁵⁵

Adataink alapján csak 1787 után kezdték el rendszeresen vezetni az egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyveit és az egyházlátogatások protokollumait, az esperesi naplónak viszont csak töredékei maradtak fenn 1798-ból és az 1816 és 1822 közötti időszakból.⁵⁶ A források tanúsága szerint az egyházlátogatások során vizsgálták meg a gyülekezetekben előforduló panaszokat, és az egyházmegyei gyűlés tárgyalta azokat, ha nem sikerült helyben elintézni őket.⁵⁷ A vizitáció során készült beadványok, panaszok többnyire elkallódtak, mára már csak a jegyzőkönyvi bejegyzések tudósítanak a nézeteltérésekről. A vizitáció nem csak az ellenőrzést szolgálta, hanem lehetőséget biztosított aktuális egyházigazgatási kérdések tisztázására is. Szentmiklósi Sebők Sámuel 1787-ben kelt körlevelében az egyházlátogatás rendjéről értesítette a békési egyházmegye gyülekezeteit. Levelében nem csak arra hívta fel a lelkipásztorok figyelmét, hogy az egyházlátogatás közeledtével minden egyházközségi számadást le kell zárni, hanem aktuális problémaként a kereszteleési stóla uralkodói megszüntetéséből adódó gondokat is meg kívánta beszélni a vizitáció során a gyülekezetek vezetőivel.⁵⁸ Az egyházlátogatások alatt az esperes a gyülekezetek vagyoni állapotát is felmérte. 1809-ben a tiszántúli egyházkerületben ezeket a vagyoni összeírásokat összesítették, mert az 1791. évi 26. törvény 12. pontja arra kötelezte a református egyházat, hogy pontosan mérje fel vagyoni helyzetét.⁵⁹ Mindezen forrástípusokon kívül körlevelek és az esperes által külön kezelt iratok maradtak fenn.⁶⁰ A körlevelek az egyházkerület, a helytartótanács és a vármegyék szerveitől kerültek ki, míg az esperes által kezelt iratok között igen heterogén iratokat találunk: lelkészek elleni panaszokat, feljelentéseket, esperesi körleveleket, gyülekezeti tagok vétkei összefoglaló jelentéseket stb.

1787-től kezdve láthatóan javult az egyházmegye iratkezelése: ekkor nyitották meg a traktus második jegyzőkönyvét, amely az elsőhöz képest sokkal részletesebb, és formailag is megfelel a jegyzőkönyvi előírásoknak. 1787 után a békési egyházmegye kétféle döntéshozó testülettel is rendelkezett, amelyet a korabeli források „partialis gyűlésnek” és „közönséges gyűlésnek” hívtak. Ez utóbbit gyakran „Tiszteletes Prédikátori Társaságként” is említették. A két testület között a jelenlévők számában és titulusában volt különbség, mert a parciális gyűlésen az esperes, a főgondnok és a tanácsbírák (assessorok) voltak jelen, míg a közönséges gyűlésen az összes gyülekezet lelkipásztorai és világi vezetői is. Mai fogalmaink szerint a parciális gyűlés az egyházmegyei tanácsnak, míg a közönséges gyűlés az egyházmegyei közgyűlésnek

felel meg. Mind az egyházmegyei tanács, mind az egyházmegyei közgyűlés elnöke az esperes és a gondnok volt. Hiteleti kérdésben az esperes, más ügyekben a gondnok szavazata döntött.⁶¹ Így a 18. század végén az egyházmegyének már két vezető testülete is volt, ellentétben a század elejével, amikor még csak parciális zsinatokat tartottak.

A békési egyházmegyében 1787 után általában évente egyszer hívták össze a közgyűlést, és egyszer az egyházmegyei tanácsot. Az ülések közti időben az esperes intézte a napi ügyeket. Az egyházlátogatást rendszeresen gyakorolták, amelynek alkalmával lehetőség nyílt egyházkormányzati ügyek elintézésére is. 1734 és 1821 között az esperesi tisztséget folyamatosan betöltötték, míg a világi gondnok rendszeres működéséről – ahogy fentebb említettük – 1793-tól kezdve vannak adataink. A tanácsbírók száma általában 5-7 fő között mozgott.⁶² Ezek alapján kijelenthetjük, hogy az egyházmegye igazgatási rendszere az egyházlátogatáson, az egyházmegyei tanácson és az egyházmegyei közgyűlésen keresztül zajlott.

Feltűnő viszont, hogy a hatékonyabb írásbeliség nem közvetlenül a türelmi rendelet életbe lépésével indult, hanem csak 1786 és 1787 fordulóján: ekkortól kezdve modernizálódott a közgyűlési jegyzőkönyv, és az egyházlátogatási jegyzőkönyvek is ettől az évtől kezdve jelentek meg.⁶³ Véleményünk szerint ez az egyházmegye vezetője körül kialakult botrányral magyarázható. 1787-ben Hódmezővásárhelyen Szőnyi Benjámint ellen komoly támadások indultak, amelynek a következménye az lett, hogy 1787 után Szőnyi olyan esperesként vezette az egyházmegyét, akinek nem volt parókiája. Ezzel párhuzamosan Szentmiklósi Sebők Sámuel a lesperessé választották, így az egyházmegye napi ügyeit már nem Szőnyi, hanem 1787-től kezdve Szentmiklósi vezette. Tudjuk, hogy Szőnyi a vásárhelyi atyfiakkal folytatott háborúskodása során néhány iratot nem volt hajlandó a mezőváros előljáróinak kiadni.⁶⁴ Semmilyen bizonyítékunk nincs arra vonatkozóan, hogy ennek során az egyházmegye iratait is visszatartotta, mégis elképzelhető, hogy Szőnyi leváltása és az egyházmegyei írásbeliség átalakulása között összefüggés van. Az egyházmegye működése szempontjából a két legfontosabb ügyviteli irattípus pontosan akkor alakult át jelentős mértékben, amikor Szőnyi a jegyzőkönyvek vezetését Szentmiklósi bízta. Talán az új alesperes nem fért hozzá a korábbi iratokhoz, ezért új protokollumot nyitott? Egyértelműen nem tudjuk megválaszolni, de elképzelhető, hogy így történt.

Összefoglalva, a következőket állapíthatjuk meg: a Körös-Maros Közi Szent Társaság igazgatása a 18. század első felében még csak kialakulóban volt, sem az állam, sem az egyház nem volt tisztában annak pontos határaival, és az egyházmegye fennhatóságát sem ismerte el minden gyülekezet. Komolyabb fejlődés 1781 után mutatható ki, amikor az esperesség területével párhuzamosan megszilárdult az egyházmegye írásbelisége. Az írott források szerint 1787-től kezdve rögzítették rendszeresen a vizitációk jegyzőkönyveit, és az egyházmegyei gyűlések, valamint az esperesi naplók (egyéb esperesi iratok is) a 18/19. század fordulójára váltak bevett iratkezelési formává.

JEGYZETEK

- * A tanulmány a Nemzeti Kutatási, és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.
- ¹ Molnár Ambrus: *A református egyházszervezet és önkormányzat áttekintése*. Teológiai Szemle, 38. (1995) 5. 269–274. (a továbbiakban: Molnár 1995.)
- ² Csáji Pál: *A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729*. Egyháztörténet, (1958) 39. (a továbbiakban: Csáji 1958.)
- ³ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*. Debrecen, 1908. II. köt. 115. (a továbbiakban: Barcsa 1908.); Kis Bálint: *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története*. Békéscsaba–Szeged, 1992. 97. (a továbbiakban: Kis 1992.); Zoványi Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. 1. köt. Debrecen, 1939. 30–50.
- ⁴ Csáji 1958. 41., 57.
- ⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL BML) IV.A.1.a.2. Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Nemesi közgyűlési jegyzőkönyv, 1723–1727. Közgyűlési határozat, 1725. szeptember 25.
- ⁶ Ladányi Sándor: *Kétszázötven éves a pesti Vallásügyi Vegyesbizottság*. Református Egyház, (1971). 200–204.; Ladányi Sándor: *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*. Budapest, 1997. 54–55. Vö. még: Ladányi Sándor: *Az 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy vármegyéjében*. Somogy Megye Múltjából, Levéltári Évkönyv 3. (1972). 91–118.
- ⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL-OL) N 97. Lad. AAA. Fasc. I. 2. nr. 70. fol. 222r. Regnicolaris levéltár. Az 1715. évi 30. tc. által a vallás ügyében kirendelt pesti bizottmány 1720–1722. Kimutatás a protestáns gyülekezetekről, 1721. június 5. MNL-OLN 97. Fasc. D Lad. AAA. nr. 76. Berkes András váci vikárius tiltakozása a tiszatúri, az aszódi és hódmezővásárhelyi templomfoglalások ügyében. MNL-OLN 97. Fasc. E Lad. AAA nr. 86. Berkes András beadványa Aszód, Nagythur, és Hódmezővásárhely protestánsainak ügyében.
- ⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltár (a továbbiakban: MNL–CsML–ML) Csanád Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai 1658–1786. Közgyűlési iratok 1717–1729 (1–12) nr. 4. L B Artikuláris helyek összeírására vonatkozó leirat, Bécs, 1721. augusztus.
- ⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltár (a továbbiakban: MNL–CsML–SzL) Csongrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1723–1726. IV.A.1.b.1. Fasc. I. nr. 11. és fasc. I. nr. 9. Althann Mihály levele Csongrád vármegyének, 1724. április 3. és Hódmezővásárhely válasza Althann Mihálynak, 1725. június 11.; Szeremlei Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története*. 1. köt. Hódmezővásárhely, 1927. 126–127. (a továbbiakban: Szeremlei 1927.)
- ¹⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TtREL) I.1.a.3. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. 3. kötet 1736–1759, 15–39. Több évi huzavona után 1735-ben Békés vármegye is pontosan összeírta a területén létező protestáns egyházközsegeket. Vö.: Haan Lajos: *Regesták. Békésvármegyei közgyűlések jegyzőkönyveiből 1715–1795. eszt.* A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve, 11. (1884–1885). 131–132.; Ecsedy Gábor: *Gyulának polgári és egyházi állapota a régibb s újabb időkben*. Tudományos Gyűjtemény, 11. (1832). 31–32.
- ¹¹ Barcsa 1908. 42–113.; Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán: *A magyar református egyház története*. Budapest, 1949. 177–211.
- ¹² Dienes Dénes: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története a kezdetektől a Türelmi Rendeletig*. Sárospatak. 338–392.
- ¹³ Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Sárospatak, 2009. 459.
- ¹⁴ Uo.
- ¹⁵ Kis 1992. 69.; TtREL I.1.a.3. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. 3. kötet 1736–1759. 15–39.
- ¹⁶ TtREL I.29.c.12. Békés-bánati református egyházmegye iratai. Elmozdított tanítók, kitiltott tanulók 1794–1905. Egyháztörténet, krónikai feljegyzések 1761–1889. A Békési egyházmegye Békésszentandrason 1791. július 13-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonata.
- ¹⁷ Kis 1992. 69.
- ¹⁸ Rácz Károly: *A zarándi egyházmegye története*. Arad, 1880.
- ¹⁹ TtREL I.29.a.1. Békés-bánati egyházmegye iratai. Jegyzőkönyvek. Közgyűlési jegyzőkönyv (1712–1778) omniáriummal 1696–1809. (a továbbiakban: TtREL I.29.a.1.) I.29.f.1. Békés-bánati egyházmegye iratai. Felsőbbhatósági rendeletek 1606–1768. 1828-ban Kis Bálint is ugyanezeket a forrásokat találta meg, tehát nagy eséllyel kijelenthetjük, nem volt más protokolluma az egyházmegyének 1712 előtt. Vö. Kis 1992.104.

- ²⁰ TtREL I.1.a.3. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek 3. kötet 1736–1759. 15–39.
- ²¹ TtREL I.29.a.1.
- ²² Holl Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*. Budapest, 2004.; Kovács József: *Visitatio canonica a gyulai plébánián (1715–1993)*. Szeged, 2011. 210., 216.; Temesvári Római Katolikus Egyházmegye Levéltára. Csanádi püspökség iratai. *Conscriptio ecclesiarum et parochiarum Romano-Catholicarum Diocesis Csanadiensis in cottu Aradiensi 1778*.
- ²³ TtREL. I.29.a.1. Vö.: Kis 1992. 97.
- ²⁴ Sprenger Mária – Wallon Emma (sajtó alá rend.): *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyek szerint besorolt iratok. 3. füzet. Székesfehérvári, kalocsai, csanádi és győri egyházmegye 1733–1779. Művészettörténeti adatok*. Budapest, 1971. 81. Vadász később a váradi püspök fennhatósága alá került. Vö.: Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. 3. köt. Egyházak*. Nagyvárad, 1884. 477–478. (a továbbiakban: Bunyitay 1884.)
- ²⁵ Barcsa 1908. 191.
- ²⁶ Román Nemzeti Levéltár Arad Megyei Levéltára (a továbbiakban: AML) fond nr. 2077. Vadászi házassági és halotti anyakönyv 1768–1838, fol. 71r. Vö.: Bunyitay 1884. 477–478.
- ²⁷ AML fond nr. 2077. Vadászi házassági és halotti anyakönyv 1768–1838, fol. 71r.
- ²⁸ Román Nemzeti Levéltár Nagyvárad Megyei Levéltár. Szalontai Református Egyházközség iratai fond 43. 145. dosar 24. Vadászi egyházközség története in: Szalontai egyházmegye története. Köszönöm Emödi András segítségét, aki felhívta a figyelmem erre a forrásra.
- ²⁹ AML fond nr. 2077. Vadászi házassági és halotti anyakönyv 1768–1838, fol. 55r.
- ³⁰ Emödi Tamás – Lángi József: *A vadászi templom és Keresztrefeszítés-képe*. In: Kollár Tibor (szerk.): *Építészeti a középkori Délmagyarországon*. Budapest, 2010. 807.
- ³¹ TtREL I.29.a.1.; TtREL I.29.i.209. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségek. Elszakított egyházközségek 1788–1880.; TtREL I.8.e.7. Levéltári segédletek. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvi iratok jegyzéke (I.1.b) 1743–1792.; TtREL I.8.e.11. Levéltári segédletek. Püspöki Hivatal iratainak időrendi mutatója (I.1.c) 1708–1841.
- ³² TtREL I.1.b.15.269. nr. 1. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1953. Szőnyi Benjámint levele Piskárkosi Szilágyi Sámuel püspöknek, Hódmezővásárhely, 1780. március 18.
- ³³ Fekete Csaba: *A református egyház a türelmi rendelet után*. In: Debreczeni Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat? Debrecen, 1996*. (Csokonai könyvtár. 8.) 102–119.; Kósa László: *Kereszténység és magyar népi kultúra*. In: Kósa László: *Tartozni valahová*. Kolozsvár, 2009. 53–54.
- ³⁴ Révész Imre: *Sinai Miklós és kora*. Budapest, 1959. 178–211. (a továbbiakban: Révész 1959.)
- ³⁵ TtREL I.29.c.14. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Szőnyi Benjámint és Szentmihályi Sebők Sámuel beszámolója a budai zsinatról és az egyházmegye utasítása követi számára, 1791.09.23. és 1791.09.26. Kuthi Ádám öcsödi lelkész levele a békési egyházmegye budai zsinaton lévő követihez, 1791.09.25.
- ³⁶ Molnár 1995. 269–274.; Révész 1959. 178–211.
- ³⁷ Kis 1992. 112.
- ³⁸ TtREL I.29.c.14. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Esperesi hivatal, teendő, jogkör 1787–1884; Egyházmegyei gondnoki hivatal 1793–1883. Domokos Lőrinc levele Szentmihályi Sebők Sámuelnek, Gyula, 1793, június 4.
- ³⁹ Héjja Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*. Gyula, 2009. 263. Kis Bálint szerint Domokos csak 1794-ben lett főgondnok. Vö.: Kis 1992. 112.
- ⁴⁰ Kis 1992. 113–115.; Barna János – Sümeghy Dezső: *Nemes családok Csanád vármegyében*. Budapest, 1998. 171–172.
- ⁴¹ Gilicze János: *A földéki Náray család története*. Debrecen, 2006. 101–102.
- ⁴² Kis 1992. 112–118.
- ⁴³ Kis 1992. 119.
- ⁴⁴ Kis 1992. 79–81.
- ⁴⁵ Kis 1992. 79–81.
- ⁴⁶ Barcsa 1908. 122. Például Kis Bálint szentesi lelkész assessor rangban vizitálta a bánati gyülekezeteket 1816-ban. TtREL I.29.c.15. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Debellaistról, Rittbergről M. Itteberől Frantzfeldről visitationalis relatio de a(nno) 816. T. assessor Kis Bálint úr által
- ⁴⁷ Barcsa 1908. 84.
- ⁴⁸ Molnár 1995. 269–274.
- ⁴⁹ Tóth Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből*. Debrecen, 1964. 68. (a továbbiakban: Tóth 1964.)

- ⁵⁰ Révész Kálmán: *Az 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok*. Sárospataki Füzetek, (1860) 4. 58–62. (a továbbiakban: Révész 1860.)
- ⁵¹ Barcsa 1908. 122.
- ⁵² Révész 1860. 58–62.
- ⁵³ Molnár 1989. 328–333.
- ⁵⁴ Szabadi István igazgató úr szóbeli közlése.
- ⁵⁵ Kis Bálint szerint Kuthi Ádám esperessége alatt (1798–1808) kezdték el az egyházmegyei gyűlések és az egyházlátogatások jegyzőkönyveit vezetni. Kis 1992. 241. 1812. május 25-én a Hódmezővásárhelyen tartott egyházmegyei közgyűlésen megállapították, hogy a levéltár rendkívül rendezetlen, és ezért Kis András esperesre és Nagy Ferencre bízta annak rendezését, de ez nem történt meg. Kis 1992. 157. 1818-ban szintén sikertelenül próbálkoztak meg az irattári rend kialakításával. TtREL I.29.c.16. nr. 58. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvi kivonata, 1818. október 3–5.
- ⁵⁶ TtREL I.29.a.2. Békés-bánati egyházmegye iratai. Jegyzőkönyvek. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829. (a továbbiakban: TtREL I.29.a.2.); TtREL I.29.h.1. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.; TtREL I.29.o.1. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperesi napló 1816–1862.; TtREL I.29.c.14. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Esperesi hivatal, teendő, jogkör 1787–1884. Alesperesi napló 1787.
- ⁵⁷ Például Domokos Lőrinc főgondnok 1800. május 27-én írásban beadott egy előterjesztést az egyházmegye közgyűlése számára, de maga az irat elkallódott, csak annyit tudunk róla, hogy azt felolvasták a gyűlésben. TtREL I.29.a.2. Egyházmegyei közgyűlés, Gyula, 1800. május 27.
- ⁵⁸ TtREL I.29.c.25. Békés-Bánati egyházmegyei iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979. Esperesi körlevelek 1787–1880. Szentmiklósi Sebők Sámuel körlevele a vizitáció megkezdéséről, Szentés, 1787. 09. 23.
- ⁵⁹ Szabadi István (szerk.): *„Mindenek jó renddel és ékesen légyenek Ti Köztetek...” A Békés-Bánati, Bihari, Érmelléki és Nagybányai Református Egyházmegyei Vagyonösszeírási Jegyzőkönyvei 1809*. Debrecen, 2016. V–VI. 1–31.
- ⁶⁰ TtREL I.29.f. Békés-bánati egyházmegye iratai. Püspöktől érkezett körlevelek, levelek 1766–1878.; TtREL I.29.c. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok.
- ⁶¹ Tóth 1964. 4–5.; Barcsa 1908. 47.; Szentpéteri Kun Béla: *A magyarországi református egyház külső rendje*. Budapest, 1948. 80.; TtREL I.29.a.2.
- ⁶² TtREL I.29.a.1. és I.29.a.2.
- ⁶³ Az egyházlátogatási jegyzőkönyv 1786-tal kezdődik, de nincs annak nyoma, hogy Szőnyi készítette volna el a jegyzőkönyv tisztázott változatát, mert a jegyzőkönyvek nincsenek aláírva. Ehhez hasonlóan az 1787-tel kezdődő közgyűlési jegyzőkönyvben sem találunk olyan bejegyzést, amely azt mutatná, hogy maga Szőnyi készítette azt. Azokon a részekén, ahol az 1780-as években megnevezik a bejegyzés készítőjét, általában Kuthi Ádám egyházmegyei jegyző nevével találkozunk. TtREL I.29.a.2. és I.29.h.1.
- ⁶⁴ Szeremlei 1927. 221., 223.; Szeremley Samu: *Szőnyi Bniámin és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794*. Budapest, 1890. 136., 146.

A 18. SZÁZADI BÁCSCSA „ALULNÉZETI” EGYHÁZTÖRTÉNETE*

BÁRTH DÁNIEL

ABSTRACT

The study examines the future options of an „bottom up” ecclesiastical history of the region Bačka in the eighteenth century. The author makes argumentations to that based on the international literature and his own investigations before. This region, covering over ten thousand square kilometres, was uncommonly multi-religious and multi-ethnic in the eighteenth century, even in European comparison. For the special kind of researches, we need suitable archival sources: besides normative provisions very important are court records, letters and ego-documents too. This study shows three aspects of possible investigations. They are (1) lower clergy and local communities; (2) lay clergy and monastic clergy; (3) the tolerance and its limits in the confessional space. The examples come from former microhistorical case studies of the author.

SZAKIRODALMI HANGSÚLYOK A BÁCSCSA

KATOLIKUS EGYHÁZTÖRTÉNETI KUTATÁSÁBAN

A kalocsai-bácsi főegyházmegye történetének első összefoglalásai már a 19. század legelején napvilágot láttak. Katona István kétkötetes, nagyszabású munkája korának legmagasabb színvonalán kísérte meg bemutatni az akkor 800 éves „kalocsai egyház” történetét.¹ Munkája látszólag hosszú időre szükségtelenné tette a nagyobb szintézisek megírását, újabb eredmények csupán néhány kisebb résztéma és a 19–20. század

vonatkozásában láttak napvilágot.² Ezen a téren is élen jártak a középkorra vonatkozó kutatások, amelyek időnként az általános magyar középkori alapkérdések között kerültek elő.³ A kalocsai főegyházmegye 18. századi történetével kapcsolatban – egy nagyon sokáig kéziratban maradt kiváló főpásztor-monográfián kívül⁴ – két évszázadon keresztül még tanulmányok is alig-alig láttak napvilágot.⁵ 1990 után a kalocsai érseki levéltár kutathatóságának fokozatos fejlődése nagymértékben elősegítette az ilyen irányú vizsgálatok kibontakozását, ugyanakkor éppen a 18. század hosszabb ideig kívül maradt a megélenkülő kutatások fősodrán. Öröndetes, hogy a katolikus újjáépítés egyik hazai vezéralakjának számító Patachich Gábor kalocsai érseksége (1733–1745) kapcsán nemcsak Hegedűs Antal monográfiája látott fél évszázados kéziratosságot, hanem legújabban a két Patachich, Gábor és Ádám (1776–1784) érsekségének monografikus igényű feldolgozása is megjelent.⁶ Utóbbi tagadhatatlanul adatgazdag és szakszerű munka, a címlapján azt a látszatot kelti, hogy szinte átfogja az egész 18. századot (1733–1784), ám érdemben összesen húsz esztendő eseménytörténetével foglalkozik. Még továbbra is „megíratlan” tehát a század derekának „hagyományos” egyháztörténete, ezen belül Csáky Miklós (1747–1751), Klobusiczky Ferenc (1751–1760) és legfőképpen Batthyány József (1760–1776) érsekségének időszaka. A később évtizedeken át esztergomi érsekként működő Batthyány több mint másfél évtizedes kalocsai főpásztorsága alatt országosan is nagyon jelentős változások történtek egyházszerkezeti, társadalmi, gazdasági és kulturális téren egyaránt, amelyek fajsúlyos nyomot hagytak az ekkoriban kiteljesedő hivatali-adminisztrációs gépezet által termelt és tárolt iratanyagban. Az érsek által személyesen megtartott egyházlátogatási körút (1762) jegyzőkönyvei, az 1763-ban megtartott egyházmegyei zsinat dokumentumai,⁷ valamint a három bácskai esperesi kerület kánoni vizitációjának (1767) nagyszabású jegyzőkönyvei már önmagukban az egyházmegyei, espereskerületi és lokális szintű egyháztörténet alapvető forrásanyagát jelentik. Ehhez járulnak hozzá az 1760–1770-es években már rendszeresen megtartott konzisztóriumok ülései fokozott részletességgel vezetett jegyzőkönyvei, valamint a kapcsolódó szálas iratok tematikusan elrendezett, több száz iratfolyómétert kitevő dokumentációja.⁸

Sem a kalocsai-bácsi főegyházmegye, sem az annak déli féltekét jelentő Bácska 18. századi egyháztörténete nem tekinthető megírtnak, lezártnak és legkevésbé szakmai értelemben vett „lerágott csontnak”. Különösen azért, mert ez a század a török hódoltság utáni újjáépítésnek, a katolikus egyházszerkezet restaurációjának ideje is egyben, amely egyúttal a Tridentinum normáinak érvényesítését, tehát bizonyos reformfolyamatokat is magában foglalt. Az újjáépítés és a reform együttes jelentkezése a század első felében izgalmas elemzési területet nyújt az európai analógiák szemszögéből. Ezen a területen ekkor jelentkeztek azok a tényezők is, amelyek a német történetírásban a *Konfessionalisierung* (felekezeti képződés) gyűjtőfogalmában elsősorban a 16–17. századra koncentrálódnak.⁹ A 18. század első felében az általunk

vizsgált régióban számos jelenség e paradigma jegyében értelmezhető. A kultúrtörténeti szemléletű kutatások által késő barokknak nevezett időszakot a század közepétől a (korai) felvilágosodás váltja fel, amelynek különböző szintű lenyomatai az egyházi mentalitásban is kimutathatók. A század utolsó évtizedeiben a jozefinizmus és annak még sokáig elhúzódó hatása jelent szintén beható vizsgálatára méltó színfoltot. A 18. század további vizsgálata mellett szól, hogy ebből az időszakból van végre forrásanyag, köszönhetően az egyházi és állami adminisztráció rendszeressé válásának. Ugyancsak ekkor teremthetők meg azok az intézményi strukturális viszonylatok, amelyek a vidéki életet 1848-ig, sőt számos esetben el egészen a 20. század közepéig meghatározták. Mindez ezen tájékon párhuzamosan haladt a 18. századi migráció ismert folyamattal, az új telepesközösségek létrejöttével és megszilárdulásával, a lokális közösségi kultúrák formálódásával.

Az alábbiakban amellet érvelünk, hogy egyrészt szükség van a Duna-Tisza köze déli régiójának további, 18. századra koncentráló kutatására, másrészt ez a vizsgálat nem koncentrálódhat csupán a hagyományos egyházmegyetörténet, főpásztörténet, intézmény- és egyházpolitika-történet, egy szóval a „felülnézeti” egyháztörténet szintjére, hanem le kellene ereszkednie „alulnézetbe”. Ez a perspektíaváltás módszertani értelemben szakít a felekezetiesség mentén szerveződő egyháztörténeti hagyománnyal, annak alapvetően „belső” (gyakran apologetikus) szemléletével, olyan forrásokat preferál, amelyek a dominánsan társadalom- és kultúrtörténeti kérdésfelvetések megválaszolására alkalmasak lehetnek. A problémaközpontú vizsgálatok hátterében történeti antropológiai, mentalitástörténeti kérdések állnak, munkamódszer tekintetében a mikrotörténet metodikája dominál. Az alulnézeti egyháztörténet célja a mindennapok szintjének megragadása, a lokális vallási kultúrák megismerése.¹⁰ A helyi vallás így értelmezett fogalmába természetesen nem csak hivatalos vallási szint, hanem az ún. népi vallás, sőt a tételes vallásokon kívül rekedt hiedelmek is beletartoznak.

MIÉRT PONT A BÁCSKA?

Az efféle alulnézeti egyháztörténet számára keresve sem találunk jobb terepet valóságok és etnikumok tekintetében európai viszonylatban is páratlan sokszínűséget és tarkaságot mutató Bácskánál.¹¹ A több mint tízezer négyzetkilométernyi régió kora újkori története az alföldi tájakhoz hasonló fejlődést mutat. A török hódoltság időszakában itt is jelentősen leeredukálódott a lakosságszám (különösen a magyarság létszáma), és megritkult a korábbi sűrű településhálózat. A 17. században a katonászkodó szerbek és katolikus délszlávok csoportjai telepedtek le a vidéken. Utóbbiak kapcsán a ferences misszionáriusok megtartó munkája és vezető szerepe közzismert.¹² Ezek az etnikus szemléletű történetírásban vitatott eredetű, többnyire boszniai horvát csoportok (bunyevácok, sokácok, rác-horvátok)¹³ a 17–18. századi egyházi

és állami latin nyelvű forrásokban az *illyricus* összefoglaló névvel illetődtek. Ugyanitt a görögkeleti szerbek a *schismaticus* (szakadár) elnevezést kapták.

A bácskai etnikus és vallási sokszínűséget leginkább a török hódoltság utáni népesedéstörténeti folyamatok határozták meg. Az elpusztult középkori falvak helyén több hullámban új települések egész sora jött létre a 18. század folyamán. Az új népesség alapvetően kétféle módon érkezett ide: vagy szervezett betelepítések útján, vagy az ún. spontán migráció keretében, amelynek fő irányaként az észak–déli mozgást jelölte meg az ezzel foglalkozó kutatás. A szervezett telepítések jelentős része a Habsburg-államhatalom támogatásával ment végbe, és döntően a római katolikus németység betelepítésére irányult. A korábbi történetírásban a sakktábla alaprajzú falvakba letelepített és jelentős kedvezményekkel ellátott, császárhű és római katolikus németséggel kapcsolatban jelentkező sztereotípiáknak némiképp ellentmondanak azok az adatok, amelyek a század utolsó évtizedeiben ugyanezen állami vezetés részéről az evangélikus németek itteni letelepedését szorgalmazó rendelkezésekre mutatnak. A szervezett betelepítések keretében görög katolikus ruszinok is érkeztek a Bácska néhány településére, meghatározó szint adva ezzel az egyébként is változatos etnikai és vallási térképnek, amit a század egészében folyamatosan zajló spontán migráció tetőzött be igazán. Ennek keretében különösen a magyarság létszáma nőtt meg, akik a szélrózsa minden irányából érkeztek ide, és jellemzően római katolikus, valamint kisebb arányban református vallásúak voltak. Kevesebb számban szlovákok és németek is bevándoroltak ilyen módon a régióba. A kereskedelemmel foglalkozó örmények újvidéki kolóniája és a szerteszét, kisebb diaszpórákban leteleplő zsidók tetőzték be a régió sokszínűségének kialakulását.¹⁴

Az etnikai és vallási sokszínűséget – pontos korabeli források híján – a 19. század előtti időszakban nehéz adekvát számokban kimutatni. Ezt a munkát egyébként is lehetetlenné tenné a korán megindult, többirányú asszimilációs folyamatok ismert és magától értetődő ténye. Nagyságrendileg – az első magyarországi népszámlálás adataiból kiindulva – elmondható, hogy a 18. század végén nagyjából 100 településen körülbelül 400 000 ember élt a Bácskában. A lakosság kétharmada volt római katolikus vallású, negyede pedig az ortodox keresztény hit követője. Ehhez járult hozzá a protestánsok kb. 10%-os aránya, valamint a zsidók nagyjából 1%-ot kitevő csoportja. Ekkoriban már a magyarság relatív többségével számolhatunk, amely mellett igen jelentős volt a németek, a katolikus délszlávok és a szerbek aránya. Emellett a szlovák, a ruszin és a zsidó lakosság számaránya csupán néhány százalékot tett ki.¹⁵

A vallási és etnikai mezők esetében ritkán rajzolódnak ki éles határok. A szerbek ortodoxiája és az említett délszláv (horvát) csoportok római katolicizmusa ebből a szempontból meghatározó tényező. Hasonlóképpen distinktív jellegű a ruszinok görög katolicizmusa, az örmények speciális egyesült katolicizmusa, valamint a zsidóság izraelita jellege. Korántsem ilyen egyszerű a helyzet a többi nemzetiség

esetében. Bár a bácskai magyarok többsége római katolikus volt, elég jelentős és karakteres kulturális jellemzőkkel rendelkező protestáns (túlnyomórészt református) magyar csoportokkal is számolhatunk. Hasonlóképpen a nagyrészt római katolikus németiség mellett evangélikus, sőt kis számban kálvinista németek is letelepedtek a régióban. Az itt élő szlovákok túlnyomó többsége evangélikus volt, akik helyenként római katolikusokkal színeződtek.¹⁶

A Bácska bonyolult interetnikus és interkonfesszionális viszonylatai páratlan lehetőséget kínálnak a lokális szintek megragadható folyamatok, konfliktusok és kölcsönhatások vizsgálatára, különösen azért, mert mindehhez egy, a hazai viszonylatban meglehetősen jó levéltári forrásadottság társul.

AZ ALULNÉZETI PERSPEKTÍVA FORRÁSTÍPUSAI

A lokalitás és az „alulnézet” fenti hangsúlyozása egyértelműen az *alsópapság* forrásanyagának jelentőségét állítja középpontba. Az egyházi társadalom e rétege – néhány kezdeményezéstől eltekintve – alig kutatott a kalocsai főegyházmegye kora újkori történetében, annak ellenére, hogy más hazai egyházmegyék már önálló, monografikus eredményeket könyvelhetnek el ezen a téren.¹⁷ A piramisszerű hierarchiába rendezett egyházi társadalom legszélesebb, alsó rétegének számító *alsópapság* fogalmába – pragmatikus definíciónk szerint – azok a papok tartoztak, akik lokális közösségekben, a hívekkel aktív interakcióban éltek és működtek a kora újkori és újkori Magyarországon.¹⁸ Logikusan ebbe a gyűjtőfogalomba integrálhatók a nem katolikus keresztény felekezetek lelkészei, valamint azok a katolikus szerzetesek is, akik aktív és állandó pasztorációs tevékenységet végeztek a hívek körében (különösen akkor, ha rendházaik egyúttal plébániai funkciót is elláttak).

A témakör alapvető jellemzője, hogy nem teszi lehetővé teljes körű és átfogó forrástipológia összeállítását, hiszen forrásbázisa végtelenné bővíthető. Az eddigi kutatások azonban kirajzolják a legrelevánsabb forrástípusokat. Ezek élén az egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerepelnek.¹⁹ A vizitációk egyik legfontosabb célja éppen a plébánosok személyének, műveltségének, pasztorációs tevékenységének és nem utolsósorban magánéletének ellenőrzése volt. Ezt a számunkra nagy távlatú kiindulópontot csak a jegyzőkönyvek gyakran tetten érhető sematikusága és monotonitása árnyékolja be kissé.²⁰ Annak ellenére, hogy a jegyzőkönyvek országszerte hasonló szerkezetűek és a kérdőpontok tekintetében – korszakos keresztmetszetben – majdnem tökéletesen megfeleltethetők egymásnak, az érdemi adatok tekintetében meglehetősen eltérő színvonalúak lehetnek. Viszonylagos biztonsággal várhatunk adatokat az aktuális plébánosok életkoráról, születési helyéről, (ritkábban) társadalmi származásáról, tanulmányairól, korábbi szolgálati helyeiről, jövedelmeiről, „rendes, erkölcsös életéről” stb. Ezek valóban nélkülözhetetlen adatokat jelentenek egy történeti sematizmus összeállítása kapcsán.²¹ Témánk szempontjából kiemelkednek

a vizitációk azon változatai, amikor a „lelkiismeretes” és buzgó vizitátor az unostalanul ismételt, sztereotip kifejezések mellett részletezőbben ismertette a plébános és a parókia helyzetét, valamint mindezeken a helyi közösséghez való viszonyait. Nem ritkán előfordul, hogy hosszan ecsetelik a plébános sérelmeit (*gravamina*), amelyek leginkább a *communitassal* kapcsolatosak. (Ezeket a plébánosok már előre összeírták.) A legjobb jegyzőkönyvekben a nyilvános bűnösök nevét, vétkeit és a rájuk kiszabott büntetést is feljegyezték. A falu panaszaival plébánosára viszont – tapasztalataim szerint – meglehetősen ritkán részleteződnék a jegyzőkönyvekben, ezeket inkább önálló levél formájában küldték el a felsőbb egyházi hatóságokhoz. Általában véve az egyházlátogatási jegyzőkönyvekről elmondható, hogy a kvantitatív elemzések szempontjából a témakör legkiválóbb, legnagyobb mennyiségű és leghomogénebb forrásanyagát jelentik. A kutatás ezt korán felismerte és ki is aknáztta.²² Kvalitatív jellegű elemzésekre annyiban alkalmasak, amennyiben a feljegyzések közelítenek a konkrét esetekhez és konfliktusokhoz.

A vizitációk által ellenőrzött egyházi elvárások régóta jól ismert és sokat kutatott forrásait a normatív rendelkezések jelentik, amelyeknek változatos formái (szinodális könyvek, statútumok, körlevelek, manuálok stb.) témánk szempontjából is eltérő relevanciát hordoznak.²³ Ezek ismerete nélkül lehetetlen lenne megfogalmazni az alsópapssággal kapcsolatos felső egyházi irányítás szándékait, követelményeit, és elképzelhetetlen lenne a normaszegés alakzatainak értelmezése. Nem csak azok az elvárások²⁴ (és folyamatos változásaik) követhetők nyomon a normatív rendelkezések vizsgálatával, amelyek szigorúan a papságra vonatkoztak, hanem azok a hívek szokásaival, vallási életével és mindennapjaival kapcsolatos egyházi behatások is kitapinthatók, amelyek közvetítésére elsősorban éppen az alsópapsság volt hivatott.²⁵ Többszörösen összetett elvárásokkal fordulhatunk tehát a kora újkori és újkori felső (római, egyháztartományi, egyházmegyei, esperesi kerületi, egyházközségi) rendelkezések felé, amelyek feltárásának és használatának az egyháztörténet mellett a néprajzi szakmunkákban is komoly hagyományai vannak. Különösen olyan korszakok és témák vonatkozásában fontosak a népi kultúra iránt érdeklődők számára, amelyekben ezek a normatív jellegű források tartalmazzák adott esetben az egyedüli adatot bizonyos jelenségekre. A forráskritikai megfontolások között persze sosem árt figyelembe venni e forrástípus jellegzetességeit (főként a valóság másodlagos visszatükrözése kapcsán), ám még a legrosszabb esetben is legalább az egyházi irányítás nyomonait és szándékait bizonyára híven tükrözik az utókor számára.²⁶

Az egyházmegyei levéltárak iratkezelési szokásainak függvényében Európa-szerte változó módon, de gyakran rendezik külön egységekbe az egyházmegye valamennyi valaha élt papjának személyenként elkülönített iratait. Az ún. *perszonális* iratok²⁷ kialakítása jelentősen megkönnyíti a kutatók dolgát, amikor az egyes papi egyéniségek működését kívánják görcső alá venni. Előfordul, hogy a végrendeleten és a halálozással kapcsolatos iratokon kívül más levéltári egységekből (pl. szentszéki

és plébániai iratok) is ide rendezik az adott személlyel kapcsolatos ügyeket. Mondhatni, már maga a perszonális iratcsomók egymáshoz viszonyított mennyiségi különbségei is árulkodók lehetnek a konfliktusos egyéniségek és konformista papok²⁸ ambivalenciája szempontjából.

Valóban kvalitatív szempontokat érvényesítő elemzésre leginkább a történelmi cselekvők személyes megnyilatkozásait tartalmazó *ego-dokumentumok* alkalmasak.²⁹ Utóbbi fogalomba – német történészek nyomdokain – a naplók, levelek, vallomások tartoznak. Speciális egyházi műfajt jelentenek a plébániák háztörténetei. A *historia domus*, amely nagyobb mennyiségben akár kvantitatív elemzésekre is alkalmas lehet, egyediségében akár a plébánosok személyes naplóját is helyettesítheti.³⁰ A papok grafomániás vagy azzal ellentétes alkatának megfelelően e kötetek változóan releváns, ám megkerülhetetlen forrásokként értékelhetők. Nyilván a tematikailag rendkívül szerteágazó *levelezésről* sem lehet általános érvényű megfogalmazásokat tenni, ám az egyértelmű, hogy az alsópapság mentalitása, műveltsége és az eseti, lokális konfliktusai kapcsán megkerülhetetlen és nagyon gyakran kulcsfontosságú dokumentumokat jelentenek.³¹ A személyes megnyilatkozások speciális, ám rendkívül értékes forrásanyagát jelentik a legkülönbébb peres vagy kivizsgálásra elrendelt ügyek keretében felvett *kihallgatási jegyzőkönyvek*, akár a vádlott, akár a tanúk személyes megnyilatkozásainak lehetőség szerinti hiteles feljegyzésével állunk szemben. A gyakrabban és nagyobb mennyiségben jelentkező tanúkihallgatások forrásértékére a történeti néprajz már régen rávilágított,³² ám az alsópapság vonatkozásában, különösen Magyarországon e forrástípust még nagyon kevésbé aknázták ki a kutatók. A papi normaszegések dokumentumai leggyakrabban az egyházmegyei szentszéki jegyzőkönyvekben és, ami számunkra meghatározóan fontos, az azokhoz kapcsolódó szálas iratok hatalmas dokumentumgyűjteményeiben találhatók. A korábbi kutatás tartózkodása egyrészt a szentszéki iratok időszakos titkosításából, másrészt – főként a belső egyháztörténet részéről jelentkező – óvatos, kissé szégyenkező hozzáállásából fakadt.

TÉMAFELVETÉSEK ÉS VIZSGÁLATI ASPEKTUSOK

Alsópapság és lokális társadalom

Jelen sorok szerzője tollából 2013-ban már megjelent egy programadónak szánt áttekintést arról, hogy magának az „alsópapság és lokális társadalom” témakörnek és a tudományágak (egyháztörténet, néprajz, történeti antropológia) gyümölcsöző együttműködésének milyen perspektívái és hozadéakai lehetnek.³³ Idézzük föl e problémák és csomópontok lényegét a 18. század nézőpontjából, hiszen e tényezők – terveink és meggyőződésünk szerint – a következő évek kutatásai szempontjából is irányadóak lehetnek.

1. Az alsópapság mint társadalmi csoport (a statisztikailag leírható adatoktól a mentalitásig)
2. Az alsópapság és az egyházi vezetés viszonyrendszere (a normatív rendelkezésektől a vizitációkon át a *pastor bonus* kép alakulásáig)
3. Az alsópapság és a közösség kapcsolatrendszere (a papi attitűdöktől az alulnézeti „jó pap” képig)
4. Papok a lokális hatalmi mezőben (a communitastól a kegyurakon át a helyi értelmiségig)
5. A plébánia/parókia mint intézmény a helyi életvilágokban (a hivataltól a mintaadó háztartásig)
6. A plébánia mint gazdasági tényező (a paptartástól a hitelintézetig)
7. A pasztorációs tevékenység mint „szolgáltatás” (a szentségektől a szentelményeken át a lokális szokásokig)
8. Konfliktusok és normaszegések mikroanalízise (a „jó pap”, „rossz pap” sztereotípiáktól a tetteges konfliktusokig)
9. Alsópapság és a népi kultúra (a kultúráközvetítéstől a reformokon át az „eltávolodásig”)
10. Papság és ideológia a nagy esztétörténeti paradigmák mentén (a konfesszionalizációtól az egyházi felvilágosodásig)

Nincs okunk kételkedni abban, hogy mindezek a tényezők vizsgálhatók a 18. századi Bácska vonatkozásában is. Terjedelmi okokból jelen dolgozat nem vállalhatja föl valamennyi aspektus részletes tárgyalását, az alábbi alfejezetekben mindössze néhány elemzési szempont felvillantására kerül sor.

Papság és népi kultúra: attitűdök változatai

A papság kultúráközvetítő szerepe a 18. század első felében a normaközvetítés terén egyértelműen kimutatható. Az egyházszervezet megszilárdulása a szentségi életre vonatkozó tridenti szellemiség meghonosítását jelentette. Egyfajta szakrális ökónómia keretében a közösség tartotta el a papot,³⁴ aki cserébe „szolgáltatásokat” nyújtott a híveinek. Utóbbiak gyakorlatilag a barokk vallásosság legfontosabb megnyilvánulásai voltak, amelyek a vidéki élet elvárásainak megfelelően erősen agrárkarakterű egyházi gyakorlatot öltöttek. A szentségek, a szentelmények, a mise, a prédikáció, a hitoktatás, a misealapítványok, a lokális ünnepek (templombúcsú, fogadalmi napok), a processziók (búzaszentelés, keresztyájó napok, úrnapija, mindenszentek), a búcsújárás, a szenttiszelet megnyilvánulásai, a vallásos társulatok stb. mind-mind a papi „szolgáltatások” rendszerébe tartozó elemek, amelyek szorosan érintkeztek az ún. népi vallásossággal és népszokásokkal. A Bácska esetében

különösen izgalmas, hogy az említett pasztorációs és rituális műveletek kialakítása, bevezetése során a papság milyen integrációs tényezőt jelentett a migráció útján, esetenként a szélrózsa minden irányából származó emberekből létrejött új településeken. A betelepülés után évtizedekkel pedig úgyszintén nem volt mindegy, hogy az adott esetben egymással vetélkedő, hangadó csoportok közül a mindenkori pap ki mellé áll, kinek a homogenizáló törekvéseit támogatja egy-egy új szokás bevezetésekor vagy vetélkedő igények esetén az adott szokás „győzelemre” vitelekor. Mindezekkel kapcsolatban a konformista és egyéniség típusú papi attitűdök kérdése is felmerül, amelynek világos megkülönböztetéséhez releváns forrásokra van szükség. Egy korábbi esettanulmányban feldolgoztuk a kolluth-i (Küllöd, ma Kolut, Szerbia) káplán, később plébános Matthias Szloboda küzdelmes törekvéseit, aki az 1760-as években meglehetősen drasztikus módon nyúlt bele a helyi szokásrendbe.³⁵ A fiatal lányok koraőszi szőlőörzését szerette volna úgy megakadályozni, hogy egy vasárnapi napon behajtatta a határból a lányokat, nyilvánosan megszégyenítve és karámba zárva őket. A kisebb-nagyobb lányok szülei ezt finoman szólva nem nézték jó szemmel: kiszabadították gyerekeiket és megtámadták a paplakot. A skandalum nyomán levelezések és vizsgálatok indultak, amelynek dokumentációja fényt vet a fiatal pap attitűdjére. Szloboda a szemináriumból frissen kikerülve nagy lendülettel és erkölcsnemesítő szándékkal vágott neki lelkipásztori munkájának. Lendületével kissé túllőtt a célon. Időlegesen magára haragította falu illír (sokác) lakosságának egy részét, akik érintettek voltak a megszégyenítő műveletben. Később, amikor a megerősödő helyi népességgel még komolyabb konfliktusa támadt, akkor már inkább a csökkenő lélekszámú illírek pártjára helyezkedett. Amikor a közeli Zombor ferences konventjéből ellátogatott a faluba az illír ünnepi hitszónok, Szloboda örült, hogy az „erős pap” (aki gyógyítással, áldásosztással és ördögűzéssel is foglalkozott) segítette ilyen irányú törekvéseit.

A 18. század utolsó harmadától a Bácskában és Magyarország más tájain is egyre határozottabban kirajzolódik egy új papi attitűd: a helyi vallásos és világi szokások átalakítójaként, reformátoraként feltűnő plébánosok és lelkészek alakjában, akik közül a néprajz leginkább a szarvasi evangélikus Tessedik Sámuel tartja számon (egyébként a néprajzi érdeklődés előfutáraként), ám rajta kívül még papok százai működtek ugyanekkor meglehetősen hasonló mentális és viselkedési normák alapján.³⁶ Ezek nagyobbik része szükségszerűen konfliktusba került híveivel, amely összetűzések – a kutatók szerencséjére – gyakran írásos nyomot is hagytak maguk után.³⁷ Az efféle ügyekkel kapcsolatos iratok (levelek, kihallgatási jegyzőkönyvek stb.) minuciózus vizsgálata nem csak az események minél tökéletesebb rekonstruálásához, hanem – ami számunkra még fontosabb – az egyéni mozgatórugók megértéséhez is hozzájárul.³⁸ Kérdés, hogy mennyiben illeszthetjük a korszak jól kitapintható szemléletváltozására az *egyházi (katolikus) felvilágosodás* címkéjét, ám – jobb híján –

egyelőre ezt alkalmazhatjuk.³⁹ További kutatásoknak kell tisztázni azonban, hogy a magyarországi forrásanyagban miként tapintható ki a jozefinizmus hatása az alsópapság vonatkozásában, valamint még ennél is nehezebb feladatként jelentkezik az egyházi belső reformfolyamatok és a korai egyházi felvilágosodás közötti átmenet részleteinek a tisztázása.⁴⁰ Utóbbi kérdések egyúttal az alsópapság és a népi kultúra (különösen a népi vallásosság) kapcsolatának 18. századi kulcskérdéseit is jelentik egyben.⁴¹ A barokk vallásosság „kinövéseinek” megnyirbálásán sajnálkozó Bálint Sándor által⁴² közelebbről nem definiált, ám annál többször a leegyszerűsített „jozefinista papság” kifejezéssel és meglehetősen korholó hangnemben említett csoport tevékenysége korántsem csak egy évtizedig tartott, hanem már 1780 előtt elkezdődött és szellemiségében a 19. század első évtizedeire is átsugárzott. Éppen ez a népi kultúrától való „eltávolodás” volt az előfeltétele annak, hogy ugyanez a papság nem sokkal később aktívan részt vegyen a „népi kultúra felfedezésének” folyamatában.⁴³

Szerzetesség és világi papság

Az alulnézeti egyháztörténethez a szerzetesek mindennapi életét, a rendházak belső működését, az egyes rendtagok mikrovilágát, együttélését és esetleges konfliktusait taglaló tanulmányok is hozzátartoznak. Kevés a „földközlelől” bemutatott szerzetes, különösen az irodalmi munkásságot hátra nem hagyó, átlagos személyiségek megismerésével állunk rosszul ebből a szempontból.⁴⁴ Ami a példának kiválasztott, a Bácskában nagy hatást gyakorló ferenceseket illeti, különösen messze vagyunk a szakirodalomban előszeretettel (szinte topikusan és sztereotip módon) emlegetett „ferences lelkület”, „ferences szellemiség” konkrét, 18. századi tartalmi jellemzőinek forrásokon keresztül történő feltárásától.⁴⁵

A ferencesek és a világi egyházszervezet közötti kora újkori kapcsolatok külső formáját illetően több alapvető folyamat játszódott le a 18. századi Magyarországon. A katolikus egyháztörténet axióma-jellegű megfogalmazásai közé tartozik, hogy a török hódoltság egykori területein, a korábbi missziós jellegű munka dandárját végző szerzetesrendek, elsősorban a ferencesek és jezsuiták az újjáépítés századának első felében is folytatták tevékenységüket. Különösen a ferencesek sok helyen a plébániák adminisztrátoraiként vagy káplánként vettek részt a mindennapi pasztorációs feladatokban.⁴⁶ A meglehetősen vontatottan „újjáéledő” vagy „kiépülő” katolikus egyházszervezetnek tulajdonképpen létszüksége volt a felszentelt papként teljes körű plébániai joghatóságot és lelkipásztori gyakorlatot ellátni képes ferencesekre, akik az egyházi hierarchia alsó régiójába tartoztak ugyan, de nyilvánvalóan hatalmas előrelépést jelentettek az időszakos engedéllyel felruházott laikus licenciátusokhoz képest.⁴⁷ A másik alapvető és a legtöbb egyházmegyében nyomon követhető folyamat előbb a licenciátusok, majd ehhez képest második hullámban a szerzetesek plébániai

gyakorlatának kiszorítását célozta meg a világi egyházi vezetés részéről. E rendelkezések hátterében ott találjuk a püspöki és érseki székhelyeken létrehozott papnevelő szemináriumokat és az ott, magas színvonalon kiképzett alsópapság egyre bővülő emberanyagát. Miután az egyházmegyei központok a század 30-as, 40-es éveitől kezdve egyre több „saját nevelésű” papot tudtak útjukra bocsátani és az egyre szaporodó plébániákon munkába állítani, ezzel párhuzamosan mind kevesebb szükség volt a szerzetespapság ilyen jellegű segítségére. A ferencesek hatáskörének ilyen jellegű visszaszorítása mögött kimondva-kimondatlanul egyfajta értékelő szemlélet is meghúzódott: az egyházi és állami vezetés az egyházmegyes papokat kvalifikáltabbnak és teológiai ismereteik tekintetében képzetebbeknek tekintette, mint ferences riválisaikat. Nem is beszélve arról, hogy a fölöttébb lényeges joghatóság (jurisdictio) tekintetében a saját rendi vezetőjüktől függő ferencesekkel ellentétben a világi papok a saját ordináriusuk teljes körű hatalmi és fegyelmi fennhatósága alatt álltak.

Ez az egyértelmű és egy irányba mutató folyamat a kalocsai főegyházmegye területén is lejátszódott a 18. század második harmadában.⁴⁸ Különösen Patachich Gábor érsek tevékenysége emelhető ki ebből a szempontból, aki nem csak plébániák sokaságát alapította meg, hanem a kalocsai szemináriumot is létrehozta és előremozdította a plébániák „visszaszerzésének” említett folyamatát.⁴⁹ Ő állította össze az „alulnézeti” egyháztörténet számára becses dokumentumként szolgáló általános rendeletgyűjteményt (*Statuta Generalia*), amely változatlan szöveggel még az 1760-as években is állandó hivatkozási alapként szervezte és irányította az egyházmegye plébániáinak életét és működését.⁵⁰ Feltűnő, hogy ebben önálló és kritikus fejezetet szentel a plébániákon tevékenykedő szerzetesrendek eligazításának.⁵¹ Ugyancsak ő felügyelte és adta ki 1738-ban azt a szertartáskönyvet (*Rituale Romano-Colocense*), amely a misén kívüli szertartások, különösen a szentségek és szentelmények kiszolgáltatásának menetét írta elő a plébániákon dolgozó alsópapság számára.⁵²

Patachich intézkedései az egyházszervezet megszilárdítását és az alsópapság lelkipásztori gyakorlatának egységesítését célozták meg. Mindezek a folyamatok tovább folytatódtak utódai alatt is. A korábbi zágrábi püspök, Klobusiczky Ferenc 1756-ban végiglátogatta az egyházmegye plébániáit, majd ezt követően egy nyomtatott könyv formátumú körlevélben adott nagy távlatú oktatást a papok számára. Lelkükre kötötte a teológiai tudományok folyamatos ápolását, amelyről három évente vizsgát kellett tenniük. Az erényes papi élet és a lelkek gondozása (cura animarum) iránti buzgalom (zelus) fenntartása érdekében évenkénti kalocsai lelkigyakorlat megtartását határozta el.⁵³ A szentségek kiszolgáltatása és a szentbeszéd megőrzése kapcsán is bölcs tanácsokat adó körlevél szándékai egyértelműek.

Az országos egyházpolitikában is kiemelkedős szerepet játszó, a 18. század egyik legfontosabb egyházi karriertörténetét magáénak tudó arisztokrata Batthyány József mindenekelőtt a plébániák lelkiéletének felrázását tekintette céljának.⁵⁴

Ennek érdekében már 1761-ben három jezsuita atyát hívott az egyházmegyébe, hogy hónapokon át tartó missziós körút keretében szentbeszéddek és katekizáció segítségével élesszék fel a hitélet „szunnyadó lángját”.⁵⁵ A három jezsuita a három meghatározó nemzetiséget kereste fel: a magyar és a német misszionárius mellett itt találjuk Petrus Lipovchich „illír” szónokot is, aki a pozsegai jezsuita rendházból érkezett e távoli vidékre, hogy a katolikus délszlávok körében végezze el missziós tevékenységét.⁵⁶ Batthyány emellett hitoktatási társulatokat szervezett,⁵⁷ sikeres bérmaörutat tartott,⁵⁸ egyházmegyei zsinatra hívta össze Kalocsára az alsópapságot, és átszervezte, korszerűsítette az espereskerületi hálózatot.⁵⁹ Egyúttal tovább erősítette az esperesek (vice-archidiaconus) hatáskörét. Regnálására általánosan jellemző, hogy országos politikai funkciói és teendői miatt viszonylag sokat tartózkodott távol, amely időszakokban a nagy döntéshozói jogkörrel rendelkező általános helynök (vicarius generalis) helyettesítette. Amikor Kalocsán tartózkodott, különösen a nyári hónapokban, legszívesebben hajósi nyaraló-kastélyában időzött.

Mindezen megszilárdulási és megerősödési folyamatokkal is összefüggésben a történetünk keretét adó 1760-as években már viszonylag kevés plébánia maradt meg a ferencesek kezelésében a kalocsai főegyházmegye területén. Batthyány József ideje alatt ezek száma tovább ritkult és az újonnan alapított plébániákat kivétel nélkül világi papokra bízta.⁶⁰

Ebbe a narratívába illeszkedik be Rochus Szmendrovich, a horvát származású ferences 1766–69 között lejátszódott zombori ördögűzési botrányának története.⁶¹ A ferencesek visszaszorításának makro- és mezoszintű folyamata a mikrotörténeti feldolgozás számos kérdőjelét megválaszolja: vajon miért nem támogatta saját rendje Rochus atya missziós tevékenységét? Vajon nem a népközi vallási gyakorlat, a „szolgáltatások” (szentelmények, áldások, exorcizmusok, gyógyítás stb.) fejezik ki a ferences spiritualitás lényegét? Miért tűnnek racionálisnak és tartózkodónak saját rendtársai és felettesei Szmendrovich demonológiai nézeteit, a tömeges megszállottságot és az a nyilvános ördögűző rituálékat illetően?

Az a körülmény, hogy a zombori plébánia adminisztrációját továbbra is a helyi konvent gvardiánja és tagjai látták el, ferences nézőpontból hatalmas fegyverténynek számított. A bácskai régióban maximum a bajai illír plébánia és a szabadkai plébánia irányításának ténye volt ehhez mérhető jelentőségű. Bizonyára nagy veszteségként könyvelték el a renden belül, hogy Bács plébániáját éppen a zombori történetünk első évében, 1766-ban vették ki a ferencesek kezeléséből és bízták világi plébánosra.⁶² Bár a jövőt senki sem látta előre, mégis a renden belül a levegőben volt az a veszélyérzet, amely a plébániai joghatóság elvesztése után a helyi konvent mondhatni fölöslegessé válását vetítette előre.⁶³ Nem csoda, ha a tartományi vezetés egyértelmű törekvései közé tartozott a mindenkori kalocsai érsekekkel és egyházi vezetéssel való jó viszony fenntartása és egyfajta hosszú távú modus vivendi kialakítása, amely óvatosságra indította a rendi vezetést az esetleges konfliktusokkal kapcsolatban.

A tolerancia és határai a felekezeti térben

A bácskai vegyes etnikai és vallási mezőben az ismert történelmi kontextus következtében elsősorban a római katolikus lakosság élvezett előnyöket. A katolikus prioritás az állami és egyházi rendelkezésekben, az irányítás teljes mechanizmusában megnyilvánult. A katolikus dominancia különösen a két legfontosabb vallási jellegű uralkodói rendelkezés, a *Carolina resolutio* (1731) és az *Edictum tolerantie* (1781) kiadása közötti fél évszázadban volt jelentősen érzékelhető.⁶⁴ A katolikus egyház szemszögéből az egész Bácska a kalocsai érsekség fennhatósága alá tartozott. A főegyházmegye mindenkorai vezetésének külön feladatköre volt, hogy a saját hívein kívül a protestáns és a zsidó (összefoglaló katolikus terminus technicusszal: acatholicus) vallási életre is kiterjessze figyelmét és időnként felügyeleti joghatóságát, illetve, hogy ezen a tájékon különösen a nagyszámú görögkeleti lakossággal kapcsolatban alakítsa ki és szabályozza az egymás mellett élés külső kereteit.

Az ilyesféle megkülönböztetett figyelem még a Rómával egyesült keleti keresztény csoportok kapcsán is nyilvánvaló. A görög katolikus ruszinok legnagyobb csoportja a Bácska két falvában, Keresztúron és Kucorán élt.⁶⁵ Az 1760-as évek vizitációiban például szembetűnő, hogy az egyházi vezetés milyen hosszan listázta a helyi papság mindennapi liturgikus és pasztorációs gyakorlatával kapcsolatos problémákat.⁶⁶ Hasonló gyanakvással teli megközelítés tapintható ki az örményekkel kapcsolatos egyházi álláspont hátterében is.⁶⁷

Nem könnyű ezen a téren relatív meghatározást adni, mégis megkockáztatható, hogy az ortodox népesség vallási tekintetben valamivel előnyösebb helyzetben élte hétköznapijait, mint amely a sok szempontból korlátozott protestáns vallásgyakorlatot II. József tolerancia-rendelete előtt jellemezte. Ennek oka elsősorban a szerbek katonai-határőri tevékenységében és az ezzel összefüggő kiváltságokban keresendő, amely a 18. század közepéig fenntartotta kiemelt szerepüket és bizonyos értelemben autonóm helyzetüket az államhatalom szemszögéből. A Habsburg irányítás vallási értelemben is a protestánsok ügyétől elválasztva kezelte a görögkeleti kérdést: jellemző módon már a század derekán, Mária Terézia alatt megjelentek azok a császári-királyi rendelkezések, amelyek az ortodox közösségek mindennapi vallásgyakorlatát és különösen a más vallásúakkal való együttélés szempontrendszerét részletesen szabályozták.⁶⁸ Lokális egyházi szinten a század első felében még nem látható tisztán a protestánsok és ortodoxok eltérő megítélése, ám a 18. század második felében már kitapintható, hogy az egyházi vezetés – különösen a magyar lakosság szemszögéből – a protestánssá válás veszélyét jelentősebbnek tartotta, mint az ortodoxia lehetséges térhódítását, amely maximum a katolikus délszláv lakosságot érinthette. Ezek az etnikus vonatkozások – néha csak áttételesen ugyan, de – a korszak egyházi vezetésének attitűdjében rendre kiolvashatók.⁶⁹

A 18. század derekán a bácskai görögkeletiekre vonatkozó állami és egyházi rendelkezések mindazon településeken, ahol jelentős számban éltek, engedélyezték

számukra a templomépítést és az ortodox hívek létszámának megfelelő pópa alkalmazását. A helyi egyházi közösségek fölött a saját püspökük gyakorolta az irányítási és felügyeleti jogokat. Kötelezettségeik között mindössze a négy nagyobb római katolikus ünnep (karácsony, húsvét, pünkösd és úrnapja) tiszteletben tartását írták elő számukra.⁷⁰ A vallási együttélést szabályozó legfelső hatósági rendelkezések természetesen csupán az elvárások normatív megfogalmazásait jelentették: kevesebbet tudunk arról, hogy egy jelentős katolikus és ortodox csoportot magába foglaló faluban vagy városban miként valósultak meg ezek az elvárások. Ezen a téren jobb híján a római katolikus egyházi vezetés által kitermelt iratanyag információira vagyunk utalva. A több-kevesebb rendszerességgel megtartott egyházlátogatási körutak alkalmával a vizitátorok kiemelt feladata volt a „schismaticus”-okkal kapcsolatos helyi viszonylatok áttekintése és jellemzése. Különösen azok a jegyzőkönyvek informatívak ebből a szempontból, amelyekben a plébános és a hívek sérelmeit, a hívek erkölcsi és vallási kihágásait, és a mindennapi együttélés apró nüanszokban megnyilvánuló jellemzőit teszik számunkra megragadhatóvá. A bácskai plébániák 1767. évi vizitációs körútja alkalmával a katolikusok rendszeresen panaszt tettek az érsek megbízottjának a velük egy településen élő görögkeletiek „jogtalanságaival”, kihágásaival kapcsolatban. Leggyakrabban a katolikus ünnepek megszegése, illetve a nagypénteki harangozás elhanyagolása került elő.⁷¹ Ugyanakkor e jegyzőkönyvekből helyenként a szó szerinti együttélés első látásra talán váratlan strukturális megoldásaira is fény derül. A városi magisztrátusok némelyikében még akkor is előfordult az ortodox vezetés, ha maga a görögkeleti lakosság kisebbségben volt az adott településen. Konkrétan idézhetjük Magyarakanizsa esetét, amelyről a jegyzőkönyvekben feljegyezték, hogy a város népességének kisebbségét kitevő, 63 házban élő, két pópával rendelkező görögkeletiek közül került ki a bíró. A katolikus jegyző mellett a négy esküdt közül három személy római katolikus, egy pedig görögkeleti volt. Amikor katolikus embert választottak bírónak, a görögkeleti esküdtek száma megduplázódott ugyan, ám ebben az esetben is biztosítani lehetett a katolikus túlsúlyt a város vezetésében. Ezt a tényt elégedetten nyugtázta a plébánia vizitátora. Az évről évre változó rendszer mindkét részről visszaélésekre adhatott lehetőséget, miként a következő panasz mutatja: „A görögkeleti bíró a katolikus egyház kántorát néhány hozzá intézett jelentéktelen szó miatt a város kalodájába záratta, és ott tartotta egész éjszaka.”⁷²

A kalocsai főegyházmegye területén az 1760-as években az eltérő felekezetek együttéléséből fakadó konfliktusok Európa-szerte megjelenő látványos megnyilvánulásaihoz és egyes protestáns hatalmi súrlódásokhoz képest elenyészőnek tekinthető a katolikus-ortodox konfliktusok száma és mértéke. A megfelelő óvatossággal ugyan, de kijelenthetjük, hogy a Duna és a Tisza összefolyása fölötti háromszögben ebben az időszakban vallási tekintetben egy békés és viszonylag harmonikus együttélés nyomai mutathatók ki.⁷³ Ennek alátámasztására leginkább a szent helyek közös

használatának látványos gyakorlatát szoktuk példaként idézni. A római katolikus délszlávok és az ortodox szerbek által közösen „használt” kegyhelyek tucatjai közül csak néhány nyerte el a katolikus egyház hivatalos elismerését. Többségben voltak azok a kisebb szent helyek (források, fák, ikonok, képes fák), amelyek a bácskai népi vallás belső igényeinek megfelelően meglehetősen nagy számban kínálták a gyógyulás és csoda lehetőségét, valamint paraliturgikus megnyilvánulások egész sorát mindkét felekezeti tömb hívei számára. A Duna egyik mellékfolyója, a Mosztonga mentén tizennégy efféle kis szakrális hely és objektum nyomát tárta fel a kutatás, amelyből mindössze kettőt nyilvánítottak hivatalos kegyhellyé. A tízezrek által látogatott nagy kegyhelyek mellett ott volt egy további tucat szent hely, amelyek az interkonfesszionális megnyilvánulások klasszikus példáira nyújtanak lehetőséget. A helyek tisztelésében általában váltott ütemezésben vett részt a katolikus és az ortodox lakosság. Ritkább példák adódnak a közös imádkozásra és tisztelataadásra, hisz ezek leginkább a pap nélküli, klasszikus népi ájtatosságok esetére szorítkoztak.⁷⁴ A szent helyek közös használata mellett további példát jelenthetnek bizonyos szent szövegek, különösen az archaikus népi imádságok, amelyek ugyan későbbi gyűjtésűek, ám szókincsükben, képeikben nem kevés formai és tartalmi párhuzamot kínálnak a szerb–horvát, szerb–magyar komparatív vizsgálatok számára. Az interetnikus átadás-átvétel folyamatai mellett itt ugyancsak bizonyos vallásközi aspektusok jelennek meg.⁷⁵

Megkockáztatható tehát, hogy a régióban a relatív vallási tolerancia megvalósulásával van dolgunk egy olyan korszakban, amikor ez az ország egyéb tájait tekintve még korántsem volt általános. Korábbi tanulmányaimban ezt a tényt a terület újonnan történő betelepülésével, a legkülönbözőbb irányokból érkező, eltérő etnikai háttérrel és kulturális gyakorlattal rendelkező lakosság jövevényjellegével hoztam összefüggésbe.⁷⁶ A kézenfekvő magyarázat azonban mindaddig hipotetikus marad, ameddig lokális, történeti „mélyfúrásokkal” felszínre nem hozzuk a helyi szinten irányadó kölcsönös viselkedési formákat és attitűdöket.

Végezetül, egy saját korábbi mikrotörténeti eredményre utalok. A fent említett zombori ördögűző történetének van egy meglehetősen explicit konfesszionális aspektusa. Amikor Rochus Szmendrovich a saját nyilvános, görögkeleti szerbeken végrehajtott, látványossággént aposztrofálható ördögűzései mellett érvelt, akkor a megszállottak és családtagjaik, valamint a bámészkodók áttérítésének esélyére építette argumentációját. Ugyanezt a diskurzust az őt támogató helyi városi vezetés is átvette, akiknek a zombori római katolikus és ortodox lakosság kiegyenlítetttségét figyelembe véve érdekében állt az „erős pap” helyben tartása. A másik oldalon viszont, a kalocsai érsek és consistoriuma állt, akikre ez az érvelés már nem tudott hatást gyakorolni: a nyilvánossága következtében veszélyes és vállalhatatlan ördögűző skandalum kockázata sokkal nagyobb volt egy-két áttérő *schismaticus* személy vagy család nyereségénél.⁷⁷

JEGYZETEK

- * A szerző az MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport tagja, a tanulmány az *Alsópapság a 18–20. századi lokális közösségekben Magyarországon és Erdélyben* című projekt keretében készült.
- ¹ Katona, Stephanus: *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae I–II*. Colocae, 1800. Az alapvető munka kétszáz évvel később magyar fordításban is napvilágot látott: Katona István: *A kalocsai érseki egyház története I–II*. Kalocsa, 2001–2003. (a továbbiakban: Katona 2001–2003.)
- ² Jellemzően „teljes” egyháztörténeti áttekintésként sokáig Winkler Pál kis füzetek voltak használatban: Winkler Pál: *A kalocsai és bácsi érsekség. Történeti összefoglalás*. (Árpád Könyvek 4–5.) Kalocsa, 1926. (a továbbiakban: Winkler 1926.) Ehhez és Katona eredményeihez képest a 18. század vonatkozásában nem sok újat hoz: Török József – Legeza László: *A kalocsai érsekség évezrede*. Budapest, 1999.
- ³ Lásd ezzel kapcsolatban a jubileumi tanulmánykötet vonatkozó tanulmányait és az ott hivatkozott előzményeket: Koszta László (szerk.): *Kalocsa történetéből*. Kalocsa, 2000. A 17. század vonatkozásában – új források bevonásával íródott – alapvető tanulmány: Molnár Antal: *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez*. Budapest, 2004, 41–79. (a továbbiakban: Molnár 2004.)
- ⁴ Hegedűs Antal 1954-ben készített disszertációja évtizedeken át csak kéziratban volt hozzáférhető, és ezért csak kevesen hivatkozták. A hiánypótló munka végül a közelmúltban megjelent: Hegedűs Antal: *Patachich Gábor kalocsai érsek élete és restaurációs tevékenysége*. Budapest–Kalocsa, 2010. (a továbbiakban: Hegedűs 2010.)
- ⁵ Málnási monográfiája egy fejezet erejéig érinti Csáky Imre bíboros kalocsai korszakát: Málnási Ödön: *Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora (1672–1732)*. Kalocsa, 1933, 87–98.
- ⁶ Tóth Tamás: *A Kalocsai-bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsek idején (1733–1784)*. Budapest–Kalocsa, 2014. (a továbbiakban: Tóth 2014.) Patachich Ádám sokrétű tevékenységének egyéb szakirodalmi lenyomatai is vannak, lásd pl. Lakatos Adél (szerk.): *Patachich Ádám érsek emléke. Zajezdai báró Patachich Ádám, kalocsai érsek (1776–1784) halálának 220. évfordulója alkalmából rendezett konferencia és kiállítás emlékkönyve*. Kalocsa, 2004. november 17. Kalocsa, 2005.
- ⁷ Ezek alapján legutóbb témafelvető áttekintést adott: Tóth Tamás: *Az 1763-as kalocsai zsinat*. In: Balogh Margit – Varga Szabolcs – Vértesi László (szerk.): *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században*. Budapest–Pécs, 2014. 183–200.
- ⁸ A Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár utóbbi években megtörtént fejlesztései nyomán az említett források jelentős része digitalizálva, ún. e-kutatás keretében vált könnyen hozzáférhetővé. Korábbi tanulmányaimban többször foglalkoztam a korszak egyházlátogatási jegyzőkönyveinek forrásértékével: Báth Dániel: *A hercegszántói egyház vizitációja 1767-ben*. Cumania, 16. (1999). 311–333; *Bácskai népszokások a XVIII. századi egyházi források tükrében*. In: Báth János (szerk.): *Bács-Bodrogtól Bács-Kiskunig. Az V. Duna-Tisza közí nemzeti közí nemzetiség-kutató konferencia (Baja, 2002. július 18–19.) előadásai*. Baja–Kecskemét, 2003. 27–45. A konzisztórium jegyzőkönyvekhez sokáig alig-alig nyúlt hozzá a kutatás. Házon belüli adatfeltárásai következtében Gyetvai Péter 1992-ben megjelent, népesedéstörténeti irányultságú monográfiája meglehetősen sok értékes adatot interpretál innen (is) az 1760-as évekből. – Gyetvai Péter: *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete I–III*. Kalocsa, 1992. (a továbbiakban: Gyetvai 1992.)
- ⁹ A német történészekhez kötődő paradigma kontextusához: *Die katholische Konfessionalisierung*. Hg. von Reinhard, Wolfgang – Schilling, Heinz. Gütersloh, 1995.; Reinhard, Wolfgang: *Ausgewählte Abhandlungen*. Berlin, 1997.; Schilling, Heinz: *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte*. Berlin, 2002.; Kritikai észrevételek az elmélettel kapcsolatban: Hartinger, Walter: *Konfessionalisierung des Alltags in Bayern unter Maximilian I. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 65. (2002) 123–156. A magyar recepciótörténetből: Molnár Antal: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*. Budapest, 2005. 9–14; Kiss Réka: *Egyház és közösség a kora újkorban a Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében*. Budapest, 2012. 21–24.
- ¹⁰ A fogalom első következetes szakirodalmi használatára lásd Stewart, Charles: *Demons and the Devil. Moral imagination in modern Greek culture*. Princeton, 1991.
- ¹¹ Dudás Gyula (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monografiája I–II*. Zombor, 1896.; Borovszky Samu (szerk.): *Bács-Bodrog vármegye I–II*. (Magyarország Vármegyei és városai.) Budapest, 1909.; Báth János: *Népcsoportok, néprajzi csoportok és történeti-néprajzi tájak a Duna-Tisza közén*. In: Uő. (szerk.): *Dunáninnen-Tiszáninnen*. Kecskemét, 1995. 7–21. (a továbbiakban: Báth J. 1995.); Báth Dániel: *On the border of Western and Eastern Christianity. The co-existence and conflicts of religions in Southern Hungarian Bácska in the 18th century*. Acta Ethnologica Danubiana, 10–11. (2009). 53–60. (a továbbiakban: Báth D. 2009.)

- ¹² Unyi Bernardin: *Sokácok-bunyevácok és a bosnyák ferencesek története*. Budapest, 1947. (a továbbiakban: Unyi 1947.); Molnár 2004. 41–79.
- ¹³ A terminusokat a 19–20. századi néprajzi szakirodalom igyekezett következetesen alkalmazni: Sarosáczy György: *Magyarország délszláv nemzetiségei*. Népi kultúra – Népi társadalom, VII. (1973). 369–390.
- ¹⁴ Gyetvai 1992.; Bárh János: *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya*. Kalocsa, 1996. 37–45.
- ¹⁵ Bottlik Zsolt: *Adatok Bács-Bodrog vármegye vallási-etnikai képéhez (1715–1851)*. In: Udvari István: *A Mária Terézia-féle úrbírendezés forrásai a magyarországi délszláv népek nyelvén II. Bács vármegyei szerb és bunyevác jobbágyság úrbéri bevallásai*. Nyíregyháza, 2003. 117–143.
- ¹⁶ Bárh J. 1995. 11–19.
- ¹⁷ Más, elsősorban dunántúli egyházmegye pozitív példáiból: Fazekas István: *A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között*. Történelmi Szemle, XXXV. (1993) 1–2. 101–131.; A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. Győr, 2014.; Dénesi Tamás: *Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2006.; Gözsy Zoltán – Varga Szabolcs: *Kontinuitás és reorganizáció a pécsi egyházmegye plébániahálózatában a 18. század első évtizedeiben*. Századok, 143. (2009). 1123–1163. Saját korábbi kisebb kezdeményezéseim a kalocsai főegyházmegye forrásanyaga alapján: Bárh Dániel: *Dusnok és papja*. In: Bárh János (szerk.): *Két víz között. A Duna-Tisza közti nemzetiségek és népcsoportok hagyományai című nemzetközi néprajzi konferencia (Baja, 1999. július 15–16.) előadásai*. Baja–Kecskemét, 1999. 9–21; *Szokás és hatalom. Egyházi törekvés a szőlőörzés bácskai rendszabályozására a XVIII. század közepén*. Cumania 19. Kecskemét, 2003. 85–120. (a továbbiakban: Bárh D. 2003.)
- ¹⁸ Bárh Dániel: *Alsópapság és népi kultúra (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek)*. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 2013. 9–42. (itt: 10–11.) (a továbbiakban: Bárh D. 2013.)
- ¹⁹ A forrástípusról: Zeeden, Ernst Walter – Lang, Peter Thaddäus (Hg.): *Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa*. Stuttgart, 1984.
- ²⁰ Bárh Dániel: *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 2005. 32–35. (a továbbiakban: Bárh D. 2005.)
- ²¹ Vö. Lakatos Andor: (szerk.): *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti sematizmusa 1777–1923*. Kalocsa, 2002.
- ²² A számos példa közül kiragadható: Freitag, Werner: *Pfarrer, Kirche und ländliche Gemeinschaft. Das Dekanat Vechta 1400–1803*. Bielefeld, 1998. (a továbbiakban: Freitag 1998.); Goodale, Jay: *Pfarrer als Außenseiter. Landpfarrer und religiöses Leben in Sachsen zur Reformationszeit*. Historische Anthropologie, 7. (1999). 191–211.
- ²³ Vö. Bárh D. 2005. 19–32; Freitag 1998. 133–137.
- ²⁴ A tridenti zsinaton megfogalmazott papi ideálról: Gárdonyi Máté: *A papi élet reformja a Tridenti Zsinat korában*. Budapest, 2001.
- ²⁵ Vö. Rooijackers, Gerard: *Ecclesiastical Power and Popular Culture. The Attitude of the Catholic Church Towards Youth-Culture in the Southern Netherland 1560–1700*. In: Zorica Rajković et alii (Eds.): *Folklore and Historical Process. Folklor i povijesni proces*. Zagreb, 1989. 41–56. Lásd még a 18–19. századi magyarországi adatokat a lakodalom időpontjának (napjának) meghatározására, amely törekvés legerőteljesebben az alsópapság szintjén ragadható meg: Bárh D. 2005. 52.
- ²⁶ A kérdéskör tágabb társadalmnéprajzi kontextusát egy kiváló kézikönyv-fejezet foglalja össze: Szilágyi Miklós: *Törvények, szokásjog, jogszokás*. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 2000. 693–759. A normatív források fokozatainak kérdésére is kitértem az egyházi irányítás szintjeit és irányultságait vizsgáló kötetemben: Bárh D. 2005.
- ²⁷ Lásd például a Kalocsai Érseki Levéltárban: Lakatos Andor – Lakatos Adél – Szabó Attila (szerk.): *A Kalocsai Érseki Levéltár. Levéltárismertető*. Kalocsa, 2002. 175–258. Felhasználásukra: Götz von Olenhusen, Irmtraud: *Klerus und abweichendes Verhalten. Zur Sozialgeschichte katholischer Priester im 19. Jahrhundert: Die Erzdiözese Freiburg*. Göttingen, 1994.
- ²⁸ Beck, Rainer: *Der Pfarrer und das Dorf. Konformismus und Eigensinn im katholischen Bayern des 17./18. Jahrhunderts*. In: von Richard van Dülmen (Hg.): *Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung*. Frankfurt am Main, 1988. 107–143. (a továbbiakban: Beck 1988.)
- ²⁹ Schulze, Winfried (Hg.): *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*. Berlin, 1996.
- ³⁰ Példák a plébániai háztörténetek kivesésére: Csáky Károly: *A népi erkölcs és a viselkedési szokások emlékei egy Historia domus lapjain*. Néprajzi Látóhatár, VI. (1997). 434–443.; Lovas Kiss Antal: *Pap, közösség, hatalom. Kistelepülések katolikus papjainak helyzetét meghatározó tényezők a második világháborút követő évtizedekben*. Ethnica, VI. (2004) 4. 129–135.

- ³¹ Beck, Rainer: *Népi vallásosság és társadalomtörténet (Megjegyzések egy kutatási koncepcióhoz kora újkori példán)*. In: Vári András (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai*. Budapest, 1990. 38–57. (itt: 42–43) (a továbbiakban: Beck 1990.)
- ³² Fuchs, Ralf-Peter – Schulze, Winfried (Hg.): *Wahrheit, Wissen, Erinnerung. Zeugenverhörprotokolle als Quellen für soziale Wissensbestände in der Frühen Neuzeit*. Münster, 2002.
- ³³ Bárh D. 2013. 22–32.
- ³⁴ A paptartás viszonylatairól friss forráskiadvány, terjedelmes bevezető tanulmánnyal látott napvilágot éppen a kalocsai főegyházmegye területéről: Bárh János: *Paptartás a kalocsai főegyházmegyében (1738–1849)*. Budapest, 2019.
- ³⁵ Bárh D. 2003.
- ³⁶ Vö. Beck 1988.; Uő.: 1990. 53.
- ³⁷ Beck 1988. 132–137.
- ³⁸ Vö. az ilyen irányú próbálkozást: Bárh D. 2003.
- ³⁹ A kérdéshez vö. Freitag 1998. 346–354. Az egyházi felvilágosodás és a helyi közösségekben tevékenykedő alsópapság kapcsolatának bőséges szakirodalmából: Goy, Barbara: *Aufklärung und Volksfrömmigkeit in den Bistümern Würzburg und Bamberg*. Würzburg, 1969.; Kimminich, Eva: *Religiöse Volksbräuche im Räderwerk der Obrigkeiten. Ein Beitrag zur Auswirkung aufklärerischer Reformprogramme am Oberrhein und Vorarlberg*. Frankfurt am Main, 1989.; Schlögl, Rudolf: *Glaube und Religion in der Säkularisierung. Die katholische Stadt – Köln, Aachen, Münster – 1700-1840*. München, 1995.; Siemons, Stefan: *Frömmigkeit im Wandel. Veränderungen in den Formen der Volksfrömmigkeit durch Aufklärung und Säkularisation. Eine Untersuchung zu den Eigenheiten in der Reichsstadt Augsburg und ihrem schwäbischen Umland*. Augsburg, 2002.
- ⁴⁰ Vö. Winter, Eduard: *Der Josephinismus. Die Geschichte der österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848*. Berlin, 1962.
- ⁴¹ Vö. Plongeron, Bernard: *La vie quotidienne du clergé Français au XVIIIe siècle*. Paris, 1974.; Brückner, Wolfgang: *Frömmigkeit und Konfession. Verstehensprobleme, Denkformen, Lebenspraxis. /Volkskunde als historische Kulturwissenschaft. Gesammelte Schriften von Wolfgang Brückner X./ Würzburg, 2000.*
- ⁴² Bálint Sándor: *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza*. Budapest, 1938. és további munkáiban.
- ⁴³ Vö. Burke, Peter: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest, 1991.; Weiß, Wolfgang: *Wandel von Rolle und Selbstverständnis katholischer Landpfarrer des Bistums Würzburg im 19. Jahrhundert*. Jahrbuch für Volkskunde NF, 11. (1988). 45–66.
- ⁴⁴ Élményszerű mentalitástörténeti elemzést nyújt a 18. századi Antonius Hueber (bosnyák majd Kapisztrán tartományi) atyáról: Dusnoki-Draskovich József: *Nyitott múlt. Tanulmányok, történetek Gyuláról, Békés vármegyéről és a fordított világról*. Gyula, 2000. 186–308.
- ⁴⁵ A néprajzi szakirodalomban a legnagyobb hatással Bálint Sándor írt a „ferences szellemiség és a népi kultúra” kapcsolatáról: Bálint Sándor: *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*. Kassa, 1944. (a régióra vonatkozóan különösen: 78–86.)
- ⁴⁶ Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. 315–316.
- ⁴⁷ A licenciátusokról összefoglalóan: Juhász Kálmán: *A licenziátusi intézmény Magyarországon*. Budapest, 1921.
- ⁴⁸ Vö. Hegedűs 2010. 62–71. Ferences nézőpontból: Unyi 1947. 147–154.
- ⁴⁹ Átfogóan lásd: Hegedűs 2010; Tóth 2014.
- ⁵⁰ A rendelkezésgyűjteményt és annak kontextusát önálló tanulmányban mutattam be: Bárh Dániel: *Statuta Generalia (1738). Vallásosság és mindennapi élet Patachich Gábor kalocsai érsek általános rendelkezéseinek tükrében*. Cumania, 21. (2005). 141–173.
- ⁵¹ Bárh D. i. m. 164–165.
- ⁵² A szerkönyvhöz vö. Hegedűs 2010. 80–82.
- ⁵³ Vö. Winkler 1926. 37–38.
- ⁵⁴ Összefoglalóan: Katona I. 2001–2003. II. 196–217.
- ⁵⁵ Katona I. 2001–2003. II. 201–202.; Winkler 1926. 38–40.
- ⁵⁶ A zombori háztörténetben feljegyezték, hogy a jezsuita misszionárius alakította ki a városban élő illír hívek első hitelemzési kongregációját. – Magyar Ferences Levéltár (MFL) VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis, 40.
- ⁵⁷ Bárh János: *Vallási alapismeretek oktatása a kalocsai érsekség területén a XVIII. század közepén*. In: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.) előadásai II*. Budapest–Szeged, 1998. 1009–1015.
- ⁵⁸ A bérmlási jegyzőkönyveket a népesedéstörténet oldaláról elemezte: Gyetvai 1992.

- ⁵⁹ Katona I. 2001–2003. II. 206.
- ⁶⁰ Vö. Unyi 1947. 153.
- ⁶¹ Bárh Dániel: *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása*. Budapest, 2016. (a továbbiakban: Bárh 2016.)
- ⁶² Unyi 1947. 153.
- ⁶³ Zombor esetében e veszély valósága – a radikalizálódó politikai viszonyok következményeként – nagyon látványosan beigazolódott, amikor a plébánia 1781-ben végrehajtott elvétele után öt évvel magát a konventet is feloszlatták.
- ⁶⁴ Kosáry Donokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. (Második kiadás). Budapest, 1983. 83–89, 386–396. (a továbbiakban: Kosáry 1983.)
- ⁶⁵ Ma Ruski Krstur és Kucura (Szerbia).
- ⁶⁶ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: KFL) I. 1. e. E.) Prothocollum Canonicae Visitationis Districtus Inferioris Bacsensis a. 1767. 61–110.
- ⁶⁷ KFL I. 1. e. E.) Prothocollum Canonicae Visitationis Districtus Inferioris Bacsensis a. 1767. 141–156.
- ⁶⁸ Vö. Karácsonyi János: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*. (Harmadik kiadás). Veszprém, 1929. 246–247., 370–372.
- ⁶⁹ Kosáry 1983. 89–93.
- ⁷⁰ A gyakorlatban ez a kocsmák és a boltok zárva tartását jelentette. A kisebb ünnepeken mindezek csak délelőtt 8 és 11 óra között nem nyithattak ki. Kérdéses, hogy ez az eltérő kalendáriummi rendben ünneplő ortodox eseményekre mennyire volt viszont jelleggel érvényes.
- ⁷¹ Topolya vizitációjában jegyezték fel: „A görögkeletiek a római katolikus ünnepeket különbség nélkül megsértik, még a vasárnapokat is. Amíg a Nagyhéten a mi harangjaink hallgatnak, a görögkeletiek verni szokták az övéiket.” – KFL I. 1. e. E.) Prothocollum Canonicae Visitationis Districtus Tybiscani a. 1767. 160. De lásd erről a zombori magisztrátus ugyanekkor rögzített panaszát is, amely szerint a görögkeletiek nem adnak megfelelő tiszteletet a katolikus körmeneteknek: KFL I. 1. e. E.) Prothocollum Canonicae Visitationis Districtus Superioris Bacsensis a. 1767. 244.
- ⁷² KFL I. 1. e. E.) Prothocollum Canonicae Visitationis Districtus Tybiscani a. 1767. 83–87.
- ⁷³ Bárh D. 2009.
- ⁷⁴ Beszédes Valéria: *Szentkutak a Mosztonga mentén*. In: Uő. (szerk.): *A jó Isten dicsőségére. Írások a vajdasági magyarság népi vallásosságáról*. Szabadka, 2000. 125–136. A legismertebb közösen használt kegyhely, „a Mosztonga legészakibb szentkútja”, Máriakönyve (Vodica) a katolikus egyház által is hivatalos elismerést nyert a 19. század elején: Silling István: *Vallási néphagyomány*. Újvidék, 2002. 199–205. (a továbbiakban: Silling 2002.)
- ⁷⁵ Silling 2002.
- ⁷⁶ Bárh D. 2009.
- ⁷⁷ Bárh D. 2016.

SZÁSZ KÁROLY BÁCSKÁBAN

BESNYI KÁROLY

ABSTRACT

During his episcopate as the Bishop of the Diocese of Dunamellék, Károly Szász visited all of the churches under his supervision. The visits started in 1885 in the Diocese of Alsóbaranya. In the spring, he attended branches of the Baranya and Slavonian churches, and visited Bácska in September. In my report, based on the contemporary reports, I try to illustrate the reception of Károly Szász. His visits were far above ecclesiastical level, as they were major social events for the region as a whole. He was welcomed with deep respect everywhere. In his honor, the towns were decorated, the bells were rang, and he was welcomed by prestigious delegations. Both secular and ecclesiastical leaders paid tribute to him, and the leaders of other denominations also welcomed him decently. The reception of Károly Szász sets a good example for today's reformed believers and church leaders too.

A Szerbia területén levő mai Bácska és Szerémség református gyülekezetei a Duna-melléki Egyházkerülethez tartoztak, amíg az anyaország része volt ez a terület. A török világ után a bácskai részt és a szerémségi szórványokat először Báthori Gábor, a Duna-melléki egyházkerület¹ püspöke járta végig módszeresen 1816 és 1819 között.² Az akkori református gyülekezetek (és a meglátogatott települések majdnem mindegyike is) alig több mint harmincévesek voltak. Sorrendben a második püspöki látogatás Szász Károly vizitációja volt, vagyis hatvanhat évvel az első látogatás után. Szász Károly püspöksége ideje alatt felkereste az egyházi fennhatósága alá tartozó

valamennyi gyülekezetet.³ A vizitációt az alsóbaranya-bácsi egyházmegyében kezdte 1885-ben. A harmadik püspöki vizitáció Ravasz László nevéhez fűződik, aki a visszacsatolás rövid időszaka alatt kereste fel a délvidéki gyülekezeteket. Az azóta eltelt hetvenöt év alatt nem volt minden gyülekezetet felölelő vizitáció.

Beszámolómban a korabeli tudósítások alapján megkíséreltem szemléltetni, milyen fogadtatásban részesült Szász Károly, vizitációja ugyanis messze meghaladta a gyülekezetek szintjét, a térség egészére nézve is jelentős társadalmi esemény volt.

SZÁSZ KÁROLY ÉLETÚTJA

Szász Károly (Nagyenyed, 1829. június 15. – Budapest, 1905. október 15.) református püspök, költő, drámaíró, műfordító, esztéta, politikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja és elnöke. A kiegyezés korának egyik kiemelkedő egyénisége volt. Lelkipásztori tevékenysége mellett 1865-ben országgyűlési képviselővé választották. 1867-től a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban osztálytanácsos, 1869-től Pest vármegyei, 1872-től jászkun kerületi tanfelügyelő, 1884 és 1903 között pedig Duna-melléki református püspök volt. Életútja, de maga a korszak is, amelyben élt, igen érdekes, hiszen átélte és részese volt a szabadságharcnak, a kiegyezésnek és a modern polgári állam kialakulásának.⁴

A VIZITÁCIÓRÓL

Az egyházkerület közgyűlésén, 1884. október 25-én jelentette be az esedékes püspöki látogatását. Ebben kiemelte a püspök személyes jelenlétének fontosságát: „*lelkészre, elöljárókra, hívekre, a püspöki látogatásnak felemelő, buzdító s mindenkép üdvös hatása lehet.*”⁵ Az alsóbaranya-bácsi egyházmegye összes – szám szerint 30 – anya és számos leánygyülekezetét, a szlavóniai és szerémségi diaszpórákkal együtt felkereste. Az út legnagyobb részét fogatos kocsin tette meg.

A települések közötti utazást az egyházközségek szervezték. Mindenütt a község határán fogadták, illetve a település határáig kísérték. A fogadó község egyházi és világi képviselői díszes fogatokkal és lovasokkal elébe mentek. A püspök a lelkes köszöntéseket viszonzta, majd átszállt az őt fogadó község batárjára, hintójára. Megérkezésekor a helyi református lelkész leginkább a templomajtóban vagy a paplakon várta. Itt is köszöntések hangzottak és pompával, a legnagyobb tiszteletadással kísérték a paplakra.

Vizitációját a templomban, istentisztelettel kezdte. (A német ajkú gyülekezetekben németül, a magyaroknak magyarul prédikált.) Azután iskolalátogatást tett. Több tantárgyból is kikérdezte a tanulókat és beszélt a tanítókkal. Végül a presbitériummal értekezett, átnézte az egyházi irattárat, számadásokat, jegyzőkönyveket, s az anyakönyveket is megvizsgálta.⁶

AZ ÚTVONAL

1885 tavaszán elsőként az alsóbaranya-bácsi egyházmegyének a baranyai részén, illetve a Szlavóniába eső egyházait vette sorba. A bácskai vizitációra többszöri módosítás után végül szeptemberben került sor. A tavaszi látogatás első állomása Szabadka volt, majd Baranyában folytatta.

Szeptemberben öt bácskai magyar ajkú anyaegyházat (Pacsér, Omorovica, Feketehegy, Piros, Újvidék), hat német ajkú anyaegyházat (Új-Szivac, Ó-Szivac, Cservenka, Új-Verbász, Torzsa és Új-Sóóvé), öt német ajkú leányegyházat (Német-Feketehegy, Ó-Verbász, Kucura, Despot Szentivány, Ó-Sóóvé) és egy magyar ajkú leányegyházat (az Ó-Szivachoz tartozó Zombort), továbbá a leányegyházat sem alkotó, csekély számú hívet számláló Kúla reformátusait látogatta meg. Tehát összesen tizen-nyolc pont képezte a bácskai látogatás állomásait. Kíséretében volt főt. Szilády Áron egyházkerületi főjegyző és nt. Kármán Pál esperes, világi részről pedig tek. Kozma László egyházmegyei jegyző (Zombortól Torzsáig), azután tek. Keményfi Pál egyházmegyei tanácsbíró (Sóóvétől végig).⁷

A bácskai látogatás kurtább lett, mint tervezte. Egyrészt, mert a vizitáció során tudta meg, hogy küldöttségét fogadja a Pozsegán tartózkodó király, másrészt pedig, mert testvérét, Szász Domokost szeptember 20-án avatták fel erdélyi püspökké. Így a Csajkás kerületben szétszórt református hívek meglátogatását későbbre halasztotta, amely valójában elmaradt.

Az egész Bácskában „a legszívélyesebb s legkitüntetőbb fogadtatásban részesült.”⁸ Az egyházközségek vetekedtek egymással örömük és tiszteletük minél méltóbb kifejezésében. Két település készülődését is részletesen bemutatom, ezzel érzékeltetve, mennyire fontos eseménynek tekintették a püspöki vizitációt.

Omorovica

A presbitérium 1885. február 8-án tartott ülésén értesült a vizitációról.⁹ Szinte azonnal megkezdték a készülődést. A templompartot díszes léckerítéssel vették körül.¹⁰ A kerítést zöld színűre festették, a lécek hegyét pedig fehérre.¹¹ Az egyház telkén levő Szalmásy-féle pince helye akkoriban visszaszállt az egyház birtokába; a pince tégláit megvásárolták, és kiszedték. Így a romos pince sem csúfította tovább a templom környékét.¹²

A templom belső és külső kijavítását, kimeszelését, a torony külső részének javítását és meszelését, a toronyóra számlapjának újrafestését és a torony zsalugátereinek javítását, kifestését árlejtés útján¹³ Kohr Ádám cservenkai kőműves vállalta 200 o. é. forintért, a templom tetejének kátránnyal való befestését pedig German Jakab 80 o. é. forintért. A kivitelezőkkel szerződést kötöttek. Az árlejtés során a 380 forintra tett

munka végül 200 forintra leszállt. Ez Molnár András helybeli kőműves licitálásának köszönhető, ezért 10 forint jutalmat hagytak jóvá számára.¹⁴ Április 26-án döntöttek a templom bútorzatának újrafestéséről.^{15, 16} Nyilván a felkészülés ellenőrzése végett vizitált Kármán Pál esperes és Poór József lelkész.¹⁷

Túri Lajos helyettes lelkész, a presbitérium elnöke megírta az egyházközség történetét. Ennek egy példányát elküldte a püspöknek, másik példányát pedig bekötötte, és könyv formájában az egyházközségnek adta. Ezért 10 forint jutalmat szavaztak meg neki.¹⁸ Bizottságot neveztek ki az iskolák állapotának felmérésére és a szükséges beruházásokra vonatkozó javaslatok beterjesztésére.¹⁹ Alighanem megcsappant a pénzügyi keret, mert később már nem említették az iskola felújítását.

A presbitérium augusztus 19-én értesült a püspök érkezésének pontos időbeosztásáról: szeptember 4-én délután fél 6-kor fog érkezni Pacsérről, 5-én a reggeli istentisztelet után az iskolát látogatja meg, majd a presbiterekkel tart gyűlést.²⁰

A vizitáció menetéről jegyzőkönyvet vettek fel. Ebből tudjuk, hogy a püspököt este háromnegyed nyolckor a falu határán népes küldöttség fogadta, tehát kétórás késéssel érkezett. *„A templomkert főajtájánál virágokból gyönyörű diadalkapu volt készítve, hol fehérbe öltözött 20 iskolás leányka volt felállítva, s ezek közül egy üdvözölte a főpásztort, szép koszorút adván át ő méltóságának. A diadalkaputól a templom ajtájához vonult a kíséret, s ott tiszt. Tatay Lajos hely. lelkész úr szépen átgondolt beszédével fogadta püspök urat. Ő méltósága innen a paplak udvarába kísértetett, hol tiszt. Herczeg Ferenc 80 éves, világtalan lelkipásztor a meghatottság hangján üdvözölte és fogadta a főpásztort.*

Főtiszt. püspök úr másnap, az az Sept. 5-én reggel 9 órakor istentiszteletet tartott, melyen nagy hatású remek egyházi beszédet intézett a népes gyülekezethez. Isteni tisztelet végeztével minden egyes iskolát meglátogatott és azután presbyteri gyűlést tartott.

Dél után 4 órakor búcsút vett tőlünk a főpásztor és népes kíséret mellett Szivaczra indult. A kíséret egészen a Szivaczi határig követte Ő méltóságát. – Felemlítették e helyen, miszerént főtiszt. Püspök úr tiszteletére az egyháztanács a Polgári-kör helyiségében bankettet rendezett, melyben mintegy 60 személy vett részt 3 frt. díj lefizetése mellett, de a meghívást nem fogadta el. Délután 3 órakor azonban Ő méltósága megjelent kíséretével együtt a Polgári-körben, hol 1 órányi időtartamig kedélyesen társalgott.

*Felemlítették az is, hogy főtiszt. Püspök urat itt tartózkodása ideje alatt kíséretével együtt tiszt. Herczeg Ferencz lelkész úr szíves volt asztalánál ellátni s ezért az egyháztól semmi díjt nem követelt.*²¹

Az ebédről és a búcsúzásról további részleteket tudunk meg az újságból: *„a vegyes vallású polgárság díszebédet rendezett 72 terítékre, itt annyira szívesen marasztották, sőt a kocsikat is később állították elő, hogy egy órát késett a kitűzött úti tervben. A délceg morovicaí ifjak szálás bácskai paripaíkon több százan kísérték a hármass halomig.*²²

Feketehegy

Feketehegyen a püspöki látogatás évében emlékeztek meg a letelepedés és az egyház-község megalakulásának 100 éves évfordulójáról. Látványos, szép ünnepet rendeztek. Az évforduló és a püspök látogatása kapcsán rendbe tetették a templomot, új úrasztali terítőt készítettek, kegytárgyakat vettek. A temetőben emlékkövet állítottak az 1849-ben mártírhalt halt Berhidai Keresztes József lelkipásztornak, emellett kicsinosították az egész községet. A presbitérium augusztus 17-én ismerte meg a püspöki vizitáció részleteit.²³

A vizitációról itt is feljegyzést készítettek a jegyzőkönyvben.

„Püspöki látogatás 1885. Szept. 7.

E napon teljesedett be a mi szívünknek öröme, mert az Úrnak követe, a várva várt főpásztor 66 év után ft. és méltóságos Szász Károly püspök úr személyében ismét körünkbe érkezett!

Már kora délután meglátszott a nap fontossága egész községünkön, a házak zászlókkal voltak díszítve, a főutcán – Isten hozott – felirattal díszes diadalkapu állíttatott, s a lelkészlak bejárata, valamint a templom ajtóik szintén diadalkapu formán voltak feldíszítve. Ünnepiessen öltözött lovasok vágattak föl s alá az utczákon összehíva társaikat, hogy kivonuljanak a határra az érkező főpásztor elé. 1/2 4-kor megindult a menet, elől a lovasok párosan, utánok a kocsik hosszú sora megtelve vegyesen férfiak és nőkkel.

5 óra tájban ért határunkba a Kúla felől jövő magas vendég kísérve számos cservenkai és kúlai fogattal, itt Hammal Nándor ev. lelkész üdvözölte őt a testvér ágostai evangelicus egyház s a község nevében, melyre a főpásztor a testvéri szeretet hangján válaszolt.

6 órakor érkezett folytonos harangzúgás és ágyúdörgés közt a lelkészlak elé, hol az ezrekre menő nép által lelkes éljenek által üdvözöltetett, hintóról leszállva 24 fehérbe öltözött leányka szórt virágot útjára annak, ki jött az Úrnak nevében! Az éljenzés szüntével a helybeli lelkész nt. Szilády János úr üdvözölte valóban szívből jövő s szívhez szóló beszéddel, melyre ő ép oly meleg hangon válaszolt, mindkét beszédet a nép szűnni nem akaró éljenzése kísérte. [...]

Délben 22 terítékű díszebéd volt tiszteletére a paplakon, melynek folyamán felköszöntések mondtak a püspökre, egyh. ker. főjegyzőre stb.

Délután a német ref. lányegyházban végezte püspök úr főpásztori látogatását, míg nem 5 órakor megáldva az ismét nagy számmal összegyűlt, folyton őt éljenző népet, lovas bandérium s számtalan fogat kíséretében Verbászra indult folytatandó főpásztori körútját.²⁴

Bácskai látogatás

Amerre Szász elhaladt, mindenütt ünnepelték. A községek határán kocsikon, bandériumokkal a községi előjárók, a többi felekezetek papjai fogadták. Töbnyire valamely más felekezet lelkésze ékes beszéddel és testvéries üdvözlettel köszöntötte. Szász Károly hasonló hangnemben válaszolt, a közös haza szeretetére s az egy Istenben való fiúság és a testvériség érzelmeire való buzdítással felelt. A községek zászlódíszbe borultak, virágokból diadalkapukat állítottak, az utcákon hatalmas tömeg éljenzett. A magyar „Éljen!” kiáltások között hallatszott a német „Hoch!” és szerb „Zsiveo!” kiáltás is. A püspök érkezését mozsárágyúk hangja jelezte, a templomhoz vagy a paplakhoz érkezve fehér ruhás leánykák sorfala között haladtak el, akik virágosóval és csokorral fogadták a vendégeket. A más felekezetűek is minden községben megjelentek tiszteletére.

A püspöki látogatás alkalmával úgyszólván leomlottak a különböző vallás-felekezetek között levő válaszfalak. A területen élő valamennyi keresztyén és nem keresztyén felekezet papsága és népe egyenlő szívéllyességgel és tiszteletnyilvánítással üdvözölte a református egyház főpapját.²⁵ Érkezésekor minden településen megszólaltak a harangok a más vallásúak templomában is. Erre utasítást adott a római katolikus érsek, s a szerb patriarcha is meghagyta, hogy harangzúgással és mély tisztelettel fogadják.

„Nemcsak a testvér ágostai hitvallású evangélikusok, hanem a római és görög katolikus, a görögkeleti és izraelita felekezetek tagjai, élükön mindenütt papjaikkal, valamint a német, tót, szerb ajkú lakosság is mindenütt a legrokonszenvesebb fogadtatásban részesítettek.”²⁶ A tiszteletére rendezett fogadásokon és közebeden megjelentek a község előjárói, tisztségviselői, tiszteletbeli polgárai. Pohárköszöntők sokasága hangzott el.

Szabadka

Szabadka nem tartozott a bácsi egyházmegyéhez: Halashoz csatolt, alakulóban levő leányegyház volt, így formális püspöki látogatásra nem került sor.²⁷ A város polgármestere hatalmas visszhangot keltő beszédében fejezte ki a város örömét a vendég megérkezése felett, akiben ő és polgártársai nem csak a püspököt, de a nagynevű magyar írókat is üdvözlnek. Köszöntötte továbbá Kármán Pál egyházmegyei esperes is. „Püspök úr mindkét üdvözlő beszédre meghatva válaszolt; a hivatalos fogadtatás végeztével pedig az egyházközség előjáróival ereszkedett beszédbe, majd azután a városa háza kisebbik tanácstermébe menve, a hivatalos látogatás teendői végeztek.”²⁸

Zombor

A látogatáskor Zombor Ó-Szivac filiája volt, „hol a megyei és városi hatóságok, egyletek és testületek tüntető szívességgel fogadták, noha az ott lakó néhány, leginkább az úri osztályhoz tartozó egyéniségen kívül a városi összes lakosság más felekezetekhez tartozik. Nemzetiségi és valláskülömbőség nélkül nagy tömeg várta díszes bandériummal a polgármester és városi kapitány vezetése alatt. Vagy negyven igen elegáns fogat kísérte bevonulását, szállásra Smausz Ferenc megyei alispán úr hívta meg. Este fényes banket volt az Elefánt vendéglőben, hol lelkes pohárköszöntők mondattak. [...] Főpásztori beszédét püspök úr a megyeház nagy termében tartotta, igen nagy számú intelligens hallgatóság jelenlétében. Egyházunk híveit a gyülekezet megalapítására lelkesítette, s egy működő bizottság alakult is az ige megtestesítésére.”²⁹

Új-Szivac

„A Bozsán szállásnál vették át az új-szivaci német egyház küldöttei, bandériummal, nemzeti zászlókkal. Pont fél hétre érkeztek meg, permetező esőben, a gyülekezet a templom előtt várta, élén Poór József lelkész és e sorok írója³⁰ papi díszben, hol Poór József lelkész úr meleg hangon, német nyelven üdvözölte. Kíséretében voltak Szilády Áron, Kármán Pál esperes, Kozma László egyházmegyei jegyző, Popovics Duzsán szolgabíró, a paplakba vagy 400 iskolás gyermek sorfala közt bevonulva, a kapu alatt a hajadonok virágot szórtak útjára s közülök egy beszéddel üdvözölte, kit homlokon csókolt, bennt a folyosón a magyar iskola növendékei várták, és a kisded óvoda tanítványai, kiknek igen csinosan áll a magyar gagyogás. [...] Templom után következett a testületek tisztelgése, tanítók külön kihallgatása, pont délben kezdődött a fényes és ízletes ebéd számos pohár köszöntővel.”³¹

Ó-Szivac

„Ebéd után átmentünk fél háromkor Ó-Szivacra, mely Új-Szivaccal össze van növe, a két község elválasztó vonalán várta az ó-szivaci község, a görög keleti lelkész, és Zsupánszky Lyubomil jegyző, ki magyar nyelven és pedig szépen üdvözölte, kérvén a szerbekre is a főpásztor áldását, a szerbek erősen zsívióztak, a németek éljeneztek, egész Ó-Szivac minden rendű rangú lakója ki kocsin, ki lovon, ki gyalog kint éljenezett a maga nyelvén. [...] estve jött a lövész-egylet és trombitások, sortüzet adva és erősen trombitálva, az ablak alatt roppant néptömeggel tisztelegvén. A pompás vacsora 11 óráig tartott vagy harminc egyén társaságában.”³² Szász másnap reggel ismét ágyúdörgés és harangzúgás mellett kelt útra.

Kúla

Kúlán mindössze 5-6 református hívő élt akkoriban, Szász Károly mégis pompás fogadtatásban részesült: „meg kellett állapodni a látogató küldöttségnek, mert a határon a kathol. esperes vezetése mellett, az összes lakosságnak nagyszámú küldöttsége fogadta s üdvözölte püspökünket, és egyszersmind felkérte a Kúlán való megállapodásra. A mi ezután meg is történt s Korbai Károly reform. ügyvéd házánál megszállván, csakhamar az ágostai, katolikus, görög keleti, héber hitközségek s a polgári hatóság küldöttségei által üdvözöltetett.”³³

Verbász

A püspök szeptember 8-án délután Feketehegyről mintegy negyven feketehegyi és verbászi kocsi, valamint egy fényes bandérium kíséréte mellett vonult Újverbászra. A község nevében Schneeberger evangélikus lelkész fogadta, szépen kigondolt s ékes-szólással előadott beszéddel. „A bevonulás alkalmával harangok zúgtak, a tarackok dörögtek, s a hatalmas zenekarnak rákócija mindenkit felvillanyozott. A ref. paplak előtt felállított gimnasiális és népiskolai tanuló sereg s a nagy sokaság s ennek éljen-zése között robogott a főpap a református paplak udvarába, a hol őt a népes és tekintélyes közönség élén Kármán József ref. lelkész rövid, de szívélyes üdvözlő beszéddel fogadta. A papilak folyosója ez alkalommal gazdagon fel volt koszorúzva s a papilak előtt egy imposans, végig koszorúkkal díszített diadalkapu volt felállítva, ezen felirattal: »Isten hozta.« A diadalkapun belől a papilak udvarában mintegy 30 fehérbe öltözött leányka szórta a virágokat az udvarba lassan behaladó főpap hintájába.

Estve a verbászi dalárda Vagner György evang. tanító úr vezérlete alatt rendezett a püspök úr tiszteletére egy egyszerű fáklyás-zenét, a mely alkalommal dr. Mauer Károly úr tartott egy szép üdvözlő beszédet. Mindenik üdvözlő beszédre természetesen a főpap szívélyes szavakban válaszolt.”³⁴

„Másnap fogadta az evangélikus egyház, a római katolikus, a görög egyesült katolikus, a mózesi egyház, s a pártfogósági algymnasium küldöttségét. A mintegy 50 egyénből álló nagy küldöttség több előkelőbb tagja a főpásztornak bemutatott.

Délben nagy bankett volt a casinóteremben, a melyben 100-nál többen vettek részt. Szász Károly urat a terembe léptekor háromszoros harsány éljen fogadta, s a casinói elnöknek Lackner úrnak rövid üdvözlő beszéde. A banketten a püspök Gerster Béla³⁵ a korinthusi tengeri csatornának főmérnöke s ft. Szilády Áron közé ült. A 4-ik fogásnál püspök úr állt fel, s vele felállott az egész fényes közönség, midőn észre vette, hogy az első felköszöntés a felséges királyi családra történik; későbbben a főpásztor még egyszer felemelkedett, a mely alkalommal ő Verbász minden lakosát élteté. Szász Károly püspököt rövid időközökben 4-en élteték: Kármán József mint az egyház nagyját s a tudomány felkentjét, Schneeberger úr mint az erős hit bajnokát, Turnovszky Rudolf róm. kath. lelkész mint a Krisztusi-tan tanfőfiát, Blum Salamon

főtanító pedig mint a testvériséget hirdető főpapot. Dr. Mauér Károly községi orvos Kármán József és Schneeberger János lelkész urakat élteté, mint a Verbászon létező szép egyetértés fő apostolait. Kármán József még Szilády Áronra, a tudományosság hőse-re emelé poharát, s végül Szilády Áron úr a felekezetenélküli pártfogási algymnásiumra, mint a verbászi műveltség gyűpontjára.

Délután 3 óra tájban a főpásztor hasonló ünnepélyesség között távozott Új-Verbászról, mint bevonulása alkalmával, s elsőben az igen közeli ó-verbászi kis leányegyházat látogatá meg, mintegy félórára, utánna a kutzorai filiát. Ó-Verbászon a görög n. egyesült pópa Milonovits Maxim szerb nyelven, Géhl György tanító pedig magyar beszéddel üdvözlék az érkező főpásztort.³⁶

Torzsa

„A Torzsa és Kutzora közti határpontnál egy fényes torzsai küldöttség várta a főpapot mintegy 50 lovasból álló bandérium kíséretében. Itt a főpapot Schmausz Ferenc úr jegyző – róm. kath. – fogadta üdvözlő beszéddel, Torzsán benn a paplaknál elsőben Kármán Pál főesperes s lelkész rövid üdvözlő szavai után Fammler Gusztáv Adolf hosszas üdvözlő szónoklattal: két kis leányka pedig két szép virágcsokrot adott át neki ezen szavakkal: a jó püspök bácsinak, a ki aztán a két kis angyalt megcsókolá. A paplak előtt szinte egy diadalkapu volt felállítva, s igen sok házról nemzeti színű zászlók lobogtak. Az nap estvén szinte oly nagyszerű fáklyás zene üdvözölte a főpásztort, mint Új-Verbászon, ez alkalommal Kármán Lajos végzett pesti theologus tartotta az üdvözlő szónoklatot. Másnap szeptember 10-én délelőtt szinte istenitisztelet tartatott az ez alkalomból feldíszített ref. templomban. [...] Nem csuda, ha a főpap ezen nagyszerű chrysostomusi egyházi beszédéért a helybeli ágost. lelkész Fammler úr a papi lakban tartott ebéd alkalmával Szász Károly urat egy szép toastban mint Isten által küldött békeangyalt üdvözlé.³⁷

Despot Szent-Iván

„A deszspotszentiváni határnál is egy lehetsé nagy, csaknem csupa szerbekből álló küldöttség várt már a főt. püspökre; a mely alkalommal Demetrovits úr üdvözölte magyar beszéddel a főpapot, s az idős szerb pap egy két német szóval. A kis, de csinos imaház előtt Schneider tanító fogadta a püspök urat néhány szóból álló beszéddel, majd istenitisztelet következett, melynek kezdete előtt, midőn a főpap kíséretével az imaházba indult, mintegy 20 fehérbe öltözött leány virág koszorúkat dobott a főpásztor elébe a földre ezen szavakkal: Isten hozta püspök urat; s így a püspök és kísérete virág koszorúkon ment be az imaházba. [...] A nagy szerb községben a nép csak nem fel volt villanyozva, s a kivonulás alkalmával természetesen a szerbek nagy templomában is kongtak a harangok.³⁸

Új-Soóvé

„Sehol azonban annyi népség és lovas nem fogadta a főpásztort, mint az újsóvéi határnál; legalább is 40 kocsi várt rá, s mintegy 50 nemzetiszínű szalaggal feldíszített lovas. A nagy küldöttség élén valának Keményfi Pál újvidéki ügyvéd és sóvéi fi, s Petri Károly evang. lelkész. Elsőben Keményfi P. által üdvözlötett a főpásztor magyar beszéddel, azután Petri által német nyelvű szónoklattal. Ezekután megindult a hosszú kocsi sor, a sóvéi kocsi sorban több d.-szentiváni és torzsai is, – s ennél fogva a kocsik száma mintegy 55 lehetett; a lovasok közt pedig sok szerb fiú is volt látható. Beérvén püspök úr és nagy kísérete Újsóvéra, itt, különösen a két protest. templom közti téren nagy sokaságú nép várt a főpapra, majd beérkezvén a ref. paplakba, itt Erdős József lelkész által üdvözlötett. [...] Estve a község jegyzője Hartmann János úr volt szíves a püspököt s kíséretét, a sóvéi s több környékbeli honoratiort vacsorára meghívni, a melyek közt Frankl úr is szemlélhető volt, az újvidéki főgymnasiumnak igazgatója s tiszteletbeli református. Hogy ezen fényes vacsora alkalmával a toasztok szinte nem hiányoztak, az gondolható.”³⁹

ÖSSZEGZÉS

„A püspöki hivatal jó munka Krisztus szolgálatára” – tartotta Szász Károly. Egész élete a szolgálatról szólt. Bácskai látogatása során hatalmas pompával, pazar vendéglátással fogadták. Rajongással és mérhetetlen tisztelettel övezték egész útja során. Ez a tisztelet azonban nem csak a püspöknek szólt. Elismerés és megbecsülés volt ez személyének is, hiszen kora kiemelkedő egyéniségének számított. A református gyülekezetek mellett a terület valamennyi felekezete és a világi hatóságok is tiszteletüket tették előtte, ő pedig tudomásul vette, hogy az itteni emberek örömeiket és tiszteletüket így tudják kifejezni.

„Őszintén szólva, sokaltam – személyemnek is, állásomnak is, a mit tettek. De magok ösztönéből tették őszinte szívvel, s azért hálával kellett elfogadnom a kitüntetés túlságát is. Óhajtanám magamért, ha a püspök fogadása egyszerűbb és zajtalanabb lenne; de a nép, – s kivált a magyar nép – természetében van, hogy szívességét zaj és fény nélkül nem tudja nyilvánítani, s azért meg kell neki bocsátanunk, ha a körülötte, bár rajta kívül levő világgal is láttatni kívánja: hogy[an] fogadja s mennyire szereti és becsüli ő az ő püspökét. S az egymást fokozó és egymásra ragadó lelkesedés hangulatában fogékonyabbá válik – a külsőségek mellett – az iránt is, a mi a püspöki látogatásnak lényege: t. i. a vallásos buzgóság és az erkölcsi élet ébresztésének és élesztésének az eszközlése iránt.”⁴⁰

JEGYZETEK

- ¹ A Dunamelléki Református Egyházkerület az ország középső részén, a Duna két oldalán fekvő megyéket foglalta magába Dunakanyartól a történeti Magyarország déli határáig.
- ² Bárh János: *Bácskai magyar reformátusok a XIX. század elején*. Topolya, 2017. 13.
- ³ Ráday Levéltár, A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, A/1. Fond A Dunamelléki Református Egyházkerület iratai, A/1. i. Püspöki vizitációk iratai 1816–1990, Szász Károly féle vizitáció. I. kötet (1885). (a továbbiakban: RL.)
- ⁴ Kenyeres Ágnes: *Magyar életrajzi lexikon A–Z*. achunum.hu online kiadványa. 1934. <https://www.arcunum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/>, letöltés: 2017. december 17.; Pintér Jenő: *A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában. 1930–1941*. <http://mek.oszk.hu/15300/15384>, letöltés: 2017. december 17.
- ⁵ A dunamelléki református egyházkerület közgyűlésén mondott beszéde – *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842–1919 (a továbbiakban: PEIL.) 27. évf. 1884. november 2. 1422.
- ⁶ Szász Károly egyházlátogatási jelentésének bevezetése – PEIL, 28. évf., 1885. november 1. 1381–1387.
- ⁷ Uo.
- ⁸ Püspöki látogatás Szivacon – PEIL, 28. évf. 1885. szeptember 13. 1168–1171.
- ⁹ Bácskossuthfalva Református Egyházközség irattár (a továbbiakban: BKF RE.) Presbiteriumi jegyzőkönyv 1871–1892. 125.
- ¹⁰ BKF RE. Presbiteriumi jegyzőkönyv 1871–1892. 127.
- ¹¹ BKF RE. Presbiteriumi jegyzőkönyv 1871–1892. 130.
- ¹² BKF RE. Presbiteriumi jegyzőkönyv 1871–1892. 128.
- ¹³ BKF RE. Presbiteriumi jegyzőkönyv 1871–1892. 127.
- ¹⁴ BKF RE. Presbiteriumi jegyzőkönyv 1871–1892. 128.
- ¹⁵ BKF RE. Presbiteriumi jegyzőkönyv 1871–1892. 130.
- ¹⁶ BKF RE. Presbiteriumi jegyzőkönyv 1871–1892. 131.
- ¹⁷ BKF RE. Presbiteriumi jegyzőkönyv 1871–1892. 129.
- ¹⁸ BKF RE. Presbiteriumi jegyzőkönyv 1871–1892. 130.
- ¹⁹ BKF RE. Presbiteriumi jegyzőkönyv 1871–1892. 135.
- ²⁰ BKF RE. Presbiteriumi jegyzőkönyv 1871–1892. 136.
- ²¹ BKF RE. Presbiteriumi jegyzőkönyv 1871–1892. 138.
- ²² Püspöki látogatás Szivacon – PEIL, 28. évf. 1885. szeptember 13. 1168–1171.
- ²³ Kórizs József: *Szilády János lelkész, a feketehegyi prédikátor*. Kishegyes, 2019. 30–32.
- ²⁴ Bácsfeketehgyi Református Egyházközség irattára, Bakay Karoly bejegyzése a II. Presbiteri jegyzőkönyvben (1861. III. 20.–1892. XII. 5.) 321–323.
- ²⁵ Püspöki látogatás Szivacon – PEIL, 28. évf. 1885. szeptember 13. 1168–1171.
- ²⁶ Szász Károly egyházlátogatási jelentésének bevezetése – PEIL, 28. évf., 1885. november 1. 1381–1387.
- ²⁷ Püspöki látogatás – PEIL, 28. évf. 1885. április 12. 474.
- ²⁸ Szász Károly püspöki látogatása – PEIL, 28. évf. 1885. május 10. 585–586
- ²⁹ Püspöki látogatás Szivacon – PEIL, 28. évf. 1885. szeptember 13. 1168–1171.
- ³⁰ Nagy Ignác, kölkedi ref. lelkész.
- ³¹ Püspöki látogatás Szivacon – PEIL, 28. évf. 1885. szeptember 13. 1168–1171.
- ³² Uo.
- ³³ Uo.
- ³⁴ Uo.
- ³⁵ Az Égei-tenger két öble, a Korintusi- és Eginai-öböl közt fekvő mintegy 40 km hosszú földszoros átmetszésének megvalósításával 1881-ben Türr István tábornokhoz fordultak, ki Gerster Bélát, a panama-darieni földszoros átmetszése tervezésénél hírt szerzett magyar mérnököt küldte ki Görögországba. Gerster terve alapján valósult meg a csatorna.
- ³⁶ Püspöki látogatás Alsó-Bácskában – PEIL, 28. évf. 1885. szeptember 20. 1200–1203.
- ³⁷ Uo.
- ³⁸ Uo.
- ³⁹ Uo.
- ⁴⁰ Szász Károly egyházlátogatási jelentésének bevezetése – PEIL, 28. évf., 1885. november 1. 1381–1387.

EGYHÁZTÖRTÉNET, HELYTÖRTÉNET ÉS GYÜLEKEZETTÖRTÉNET HATÁRÁN

A Szeged-Újszegedi Református Egyházközség 1952 és 1964 közötti presbiteri jegyzőkönyveinek forrásértéke

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

ABSTRACT

Established in 1928, the Szeged-Újszeged (known as the Missionary at the time) Church Parish is a modern-day congregation. On the occasion of its ninetieth anniversary in 2018, the decision was made to produce a monograph that conformed to the modern requirements of historiography. Compiling the post-1945 section of that history was the responsibility of the lecturer. The lecture follows a methodological concept. The work does not cover the historical events of the Szeged-Újszeged Church Parish so much as it examines the usefulness of the presbyter minutes as a historical resource. The researchers of Protestant Church history are usually clear about the central importance of presbyter minutes. Inasmuch as these are the most illustrious and well-kept resources of the life of a Protestant congregation, it begs the question: What exactly did the entries of the church council compose the sources of? And how did the following factors shape them: the laws of the Protestant Church; the characteristics of the universal, provincial and diocesan systems; national and local events; the material and social situation of the congregation; the denominational and spiritual imprint of the pastor on the congregation; and public awareness of the „faith of the parish”? But if the presbyter sources are „lacking” or prove to be „cryptic in nature”, how can they be compared to other sources, for example, to „oral histories”? The proposed lecture wishes to find the answers to these questions by delving into the presbyter minutes logged between 1944 and 1964 of the Szeged-Újszeged Church Parish.

BEVEZETÉS

A Szeged-Újszegedi (akkor még Missziói) Egyházközség 1928-as, modern kori alapítású gyülekezet. Történetéből ez idáig két szakdolgozat született.¹ Jelen tanulmány metodikai jellegű. A Szeged-Újszegedi Egyházközség történetének egyetlen konkrét eseménysora, valamint a hozzá kapcsolódó esettanulmány alapján a gyülekezet presbitériumi jegyzőkönyveinek forrástani használhatóságával foglalkozik.² A presbitériumi jegyzőkönyvek centrális jelentőségével a református egyháztörténet kutatói általában tisztában vannak. Amennyiben ezek a református gyülekezeti életnek a legelőkelőbb, leginkább megőrzött forrásai, akkor adódik a kérdés: pontosan minek is a forrásai az egyháztanácsai bejegyzések? Hogyan tükröződnek bennük a református egyházi törvények, az egyetemes, kerületi és egyházmegyei kormányzati rendszerek jellemzői, az országos és helyi köztörténet eseményei, a gyülekezet anyagi és társadalmi helyzete, a lelkipásztornak a gyülekezeten hagyott hitbeli, szellemi lenyomata, valamint „az egyházközség hite” mint köztudat? Ha pedig a presbitériumi anyag „szószegénynek”, „elrejtő jellegűnek” bizonyul, hogyan vethető össze más forrásokkal, például „oral history” gyűjtésekkel? A kutatás időhatárát meghatározza Pető József 1953 és 1974 közötti újszegedi lelkészségének 1964 végéig tartó első, pozitív kicsengésű fele, illetve az a tény, hogy a későbbi, valószínűsíthető megfáradás idejéről származó jegyzőkönyvek egyelőre valahol lappangnak.

AZ 1953. ÉVI „NEVEZETES LELKÉSZVÁLASZTÁS” ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A gyülekezet első lelkészének, Teleki Sándornak emberi mérték szerint korai és váratlan halála 1952. november 19-én alapvető és megrázó fordulatot jelentett az egyházközség életében.³ Teleki Sándor volt az egyházközség első és addig egyetlen lelkigondozója. Dr. Nagy Sándor főgondnok méltató megemlékezése szerint becses emlékű pásztor, aki Isten ügyének fáradhatatlan és emésztő szolgálatában égette el életét. Hűségben, szeretetben, akadályt nem ismerő szolgálatban mindig kiemelkedő példaképként állt gyülekezete előtt. Féltő szeretet fűzte őt egész életében az Úr Jézus Krisztushoz és testéhez, az anyaszentegyházhoz, s ebből eredt az a magát nem kímélő, odaadó szolgálat, melyért egyedül Istené a hála és a dicsőség.⁴

A presbitériumnak a megüresedett lelkipásztori állással kapcsolatban három saját jelöltje lett volna, de egy 1952. november 21-i előzetes presbitéri értekezlet alkalmával igyekezett Péter János felé is gesztust gyakorolni. Dr. Durkó Gábor, Palágyi László és Szabó Imre közül ugyanis azt kívánta meghívni, amelyik személy a püspök számára is elfogadható lett volna. Mindhárom személy ismert volt (valamikori) segédlelkészként a gyülekezet előtt. Az akkori sarkadkeresztúri lelkész, Szabó Imre azonnal visszautasította a megkeresést, választát az újszegedi egyházközség mégsem tekintette véglegesnek, hiszen a presbitériumi határozat a jelölt újra-megkérdését

írta elő.⁵ A püspök azonban további jelölteket kért, akik közé Pető József szentesi vallásoktató lelkész bevétele is előírta. Ezt a presbitérium meg is tette, és Pető Józsefet a hármas jelölés Szabó Imrével megüresedett helyére vette be. Ez a megállapodás azonban a választás előtt néhány órával érvényét veszítette. Bár Péter János minden előző „előkészítés” ellenére maga sem lehetett kellően meggyőződve az újszegedi presbitérium „engedelmességéről”, a szálakat valószínűleg mégsem ő, hanem Óvári László mozgatta a háttérből.⁶ A Csongrád megyei állami egyházügyi előadó az éppen akkor Budapesten tartózkodó püspökkel folytatott telefonbeszélgetésre hivatkozva „instruálta” dr. Godáts Imrét. A helyettes esperes 1952. december 6-án délután négy órakor váratlanul betoppant Újszegedre, és további püspöki intézkedésig minden további választási processzust felfüggesztett.⁷ Ezzel a kommunista hatalom a(z) – egyébként nem teljesen érdek nélkül eljáró – püspökre tolta a teljes felelősséget. Az elterjedt híresztelések szerint ugyanis Péter János akarta feltétlenül saját emberét az újszegedi lelkészi pozícióba helyezni, hogy ezzel is növelje az államhatalmat kiszolgáló lelkészség arányát és saját befolyását.⁸ Péter János önhatalmúlag „visszaadta” az újszegedi egyházközségnek azt a „missziói” státuszt, amelyet a gyülekezet 1944–49-ben lényegében már maga mögött hagyott.⁹ A püspök egyúttal úgy „értelmezte” ezt az aktust, hogy mindez az ő kezébe adja a lelkész-kinevezés jogosítványát.¹⁰ A hírlapi úton már korábban megtámadott dr. Nagy Sándor főgondnok „értett a leckéből”.¹¹ 1953 első napjaiban beadta lemondását, amelyet a presbitérium nagy sajnálattal fogadott el, hiszen személye meghatározó volt az egyházközség korábbi életében.¹²

Az elhúzódozó kiválasztási procedúra következtében az új esperes, Szabó József 1953. február 8-án helyettes lelkészi megbízatást is kényszerült adni dr. Durkó Gábor gondnoknak,¹³ akit viszont a püspök semmiképpen nem kívánt az újszegedi gyülekezet élén látni.¹⁴ Péter János az új esperesen keresztül a gyülekezet tudtára adta, hogy Durkó öreg, nem elég mozgékony, és nem tudja minden testi és lelki erejét munkába vetni. Péter János formailag újabb hármas jelölés megtételére kérte fel a presbitériumot úgy, hogy a választás jogát magának tartotta fenn. Hogy ne hozzák „kellemetlen helyzetbe” a püspököt, Durkó Gábor helyettes lelkészt, gondnokot eleve Farkas Sándor hódmezővásárhelyi lelkészre cserélték az újabb triászban.¹⁵ „Teljes meglepetésre” Péter János 1953. április 1-jei hatállyal az általa korábban „melegen ajánlott” Pető Józsefet nevezte ki. Az új lelkészt Szabó József esperes iktatta be a *János evangélium* 21. része alapján tartott igehirdetésével. Pető József a *Korinthusi I. levél* 15. rész 14. verse alapján hirdette, hogy „*hitünk alapja csak az élő Úr Jézus lehet.*” Az addig a gyülekezetbe beszolgáló Szabados László petőfitelepi lelkész a *Korinthusi I. levél* 3. rész 11. verse alapján köszöntötte utódját.¹⁶ Az új lelkészt köszöntötte Benkóczy Dániel a szegedi evangélikusok, Ugi Géza az újszegedi római katolikusok, Boross Gergely a baptisták, Szatmáry Miklós az unitáriusok, Szingler Jenő

az izraeliták, Imre Ernő a szentes-alsópárti, Papp Lajos a szentes-felsőpárti, Szabados László a petőfitelepi, Seres Zoltán pedig a Kálvin és Honvéd téri reformátusok nevében.¹⁷ Levélben küldte el köszöntését Hódmezővásárhelyről az ótemplomi és a susáni, Szentesről a központi, a mártélyi és a csongrádi református gyülekezetek. Megtette ezt a tisztességet Pongó Gyula, valamint a száműzöttek, Bakó László volt szegedi, illetve dr. Nagy Sándor volt újszegedi lelkész is.¹⁸ Pető József a megjeleneteknek az *I. Péter levél* 1. rész 22. verse alapján ökumenikus szellemben fejtette ki, hogy mennyire fontos ez a támogatás és szeretet, mert csak úgy lehet derűssé tenni az életet, könnyebbé a munkát, reményteljessé a holnapot, ha az Úr hívei egymást tisztelve és szeretve mennek a számukra kijelölt úton.¹⁹

A presbiteri jegyzőkönyvek tanúsága szerint az egyházközség vezetői egy ideig jobban odafigyeltek arra, hogy mit és hogyan mondanak, illetve mit írnak le. Ez a bizalmatlanság nem volt ok nélkül való. Az új lelkipásztor eleve azzal kezdte szolgálatát, hogy – valószínűleg püspöki megbízásra – elérte a presbitérium testületi lemondását és a rendkívüli tisztújítást.²⁰ A végbement választások célja a „dolgozó elem” (értsd: szocialista értelemben vett munkásosztály) erősítése lett az egyháztanácsban. Ennek érdekében az 1953. szeptember 6-án „jól előkészített” „választási procedúra” zajlott le. Szám szerint egyező kijelölésű, a pótpresbiteri tisztségekre is kiterjeszkedő lista készült, melyet igyekeztek „egyhangú szavazás” útján lenyomni a gyülekezet torkán. Porszem csak Kisteleken került a gépezetbe, ahol a gyülekezet a listáról lehagyott Sinóros Szabó Emil érdekében szavazást kért, majd egyhangúlag őt delegálták az egyháztanácsba.²¹ Kistelek nem volt városi jellegű és reformátusai amúgy is csak szóróványt képeztek. Jelentéktelen helyzeténél fogva tehát az ilyen „renitens magatartás” felett napirendre lehetett térni. Sinóros Szabó Emil megválasztása nyomán újra kampányt kezdett Kistelek fiókosítása érdekében. Törekvését akkor sikerült elfogadtatnia az újszegedi presbitériummal, amikor 1955. őszi, írásban is beadott indítványában kifejezte: Kistelek nem az elszakadás, nem az anyagi függetlenedés, hanem a lelki fejlődés nagyobb önállóságát keresi.²²

Ezek után területileg arányosított 24-es bővítést hajtottak végre úgy, hogy 1953 őszén a gondnoki és jegyzői tisztségeket viselő presbiterok Tandori Károly, Milotay Imre és Oláh Sándor presbiteri helyére – az Egyházi Törvény összeférhetlenségi szabályára²³ hivatkozva – H. Kovács János, Kocsis Antal és Baksa Imre póttagokat hívták be. Az új összetételű presbitérium foglalkozás szerinti megoszlása az alábbiakban lett kimutatva: 15 „proletár”, három földműves, egy orvos, egy nyugdíjas tanító és egy órász (értsd: önálló iparos).²⁴ Feltűnően tolódott ugyanakkor a főgondnok-választás, amelyet a presbitérium kizárólag kifejezett esperesi sürgetésre volt hajlandó megejteni.²⁵ Mindez egyszerre volt a háttérbe szorítottak csendes tiltakozásának a jele, illetve a megfélemlítetteknek, alkalmatlanoknak a szolgálatától való menekülése. A feszült viszonyokat nyilván jellemezte az esperesi beiktatás esete.

Amikor 1954. június 11-én (ami akkor egy pénteki napra esett) a szentesi rendkívüli egyházmegyei közgyűlésen Péter János beiktatta Munkácsy György szentesi lelkészt a csongrádi egyházmegye esperesi tisztségébe, az a „szégyen” esett meg, hogy a gyülekezet kizárólag lelkészével képviseltette magát a „jeles” eseményen. A presbitéri gyűlésen mindenki munkahelyi kötelezettségekkel indokolta távolmaradását. Jelzésértékű ugyanakkor, hogy a „nagy öreg”, nyugdíjas tanító Milotay Imre vagyongazdálkodási gondnok meg sem jelent a gyűlésben, sőt kísérlet sem történt ez ügyben való megkeresésére.²⁶ A presbitérium osztályidegennek számító elemeit (Sinóros Szabó Emilt, Tandori Károlyt, Milotay Imrét, Oláh Sándort) a határozatképesség stabil biztosítása érdekében meg kellett „tűrni” az egyháztanácsban. Amikor azonban a presbitérium egyhangúan Nemes Árpád főgondnokká választását mondta ki,²⁷ az elnökség kialakítása végett megismételt tisztújítást kellett tartani. Az „egy hang” valószínűleg Pető Józsefé volt, aki „*az ő már úgy sem sok vizet zavar*” és a „*neki már úgysem lesz ártalmára*” elv alapján hozta az akkor már 69 éves nyugdíjas igazgatótanítót javaslatba.²⁸ Nemes Árpád valószínűleg visszautasította a meghívást, így 1955 elejétől idősebb Tandori Károly vitte tovább a tisztséget.²⁹

1954 novemberében Szabó István elfoglaltságára való hivatkozással lemondott presbiterségéről. Ekkor már nem lehetett szőnyeg alá söpörni azt a szégyenletes dolgot, hogy a gyűlések rendszeres elmulasztása mások bűne is, így a presbitérium kénytelen volt következő alkalmára „tényleges lemondottság okán” tagrevíziót napirendre tűzni.³⁰ A kommunista egyházpolitika ebből a szempontból egy zseniális „húzd meg, ereszd meg” játéknak tekinthető. A lényeges ponton gondoskodtak arról, hogy a gyülekezet evangelizáló ereje csökkenjen, a lényegtelenekben való engedelmények révén azonban a formális vallásos élet fenntartásának látszata megmaradt. A létrejött ellentétek, valamint „az öregek úgylis kihálnak” tendenciái belülről hatottak sorvasztóan az egyházra.

Pető József szolgálatával megjelent Újszegeden a „világbéke és szocializmus építése célok” melletti propagandisztikus és demonstratív kiállás szokása is, amelyre korábban nem volt példa.³¹ Kortárs visszaemlékezés szerint a gyülekezetben Pető József ügynök voltáról való pletykák terjedtek, amit csak lassan oldott az új lelkész kedves és bizalmas jóindulata. Éveknek kellett eltelnie, hogy a gyülekezet tagjaiban kialakuljon az a meggyőződés, hogy lelkészüket nem a besúgás, hanem egyszerűen az alkalmatlanság okán ültették ebbe a városinak (tehát frekvenciált helyzetűnek) tekintett gyülekezetbe.³²

Az új lelképásztor beilleszkedése a róla terjedő pletykáktól függetlenül sem ment zökkenőmentesen. A költözés nehézségei miatt még az Egyházi Törvények által biztosított féléves kegyeleti időn túl is át kellett engednie a néhai lelképásztor családjának a lelkészi szolgálati lakást.³³ A gyülekezet – elszegényedett állapota miatt³⁴ – még a néhai lelképásztornak a kertben és az udvaron végzett beruházásait sem

tudta megtéríteni. Ezt a kötelezettséget a megválasztandó új lelképásztorra hárította tovább.³⁵ Végül a hátsó kertben felépített fészerezőületet mégis megváltották háromszáz forinton az özvegytől. Valószínűleg az új lelkész előlegezte meg ezt az összeget, amelyet azután betudtak a fizetésébe. Jól jelzi a helyzetet, hogy az ellátási és fizetési gondok enyhítésére két disznóolat építettek (egyét a lelkésznek, egyét az egyháznak).³⁶ Egy alapvetően városinak számító parókiaán korábban ez nem volt szokványos, és az új lelkész parlagságának, vidékiességének képét közvetítette a gyülekezet felé. Ilyen körülmények között a gyülekezet siralmas anyagi helyzetében is (!) meghagyták kongruás segédlelkészi tisztségében dr. Durkó Gábort, hogy segédkezzen az új lelkésznek feladata ellátásában. A „kötségvetési szigort” természetesen ez esetben figyelmen kívül lehetett hagyni.³⁷ A gyülekezet segédlelkészének két gyermeke taníttatásáról kellett gondoskodnia. Számára a gyülekezet száz forint tanulmányi segélyt, valamint a lelkészi szolgálati lakásból egy szobát biztosított. Mindez a háromszáz forintos állami kongruával kiegészítve, különösen városi viszonyok mellett igencsak nyomorúságos fizetésnek számított.³⁸ Pető József dr. Durkó Gáborral kapcsolatban – tudva vagy tudatlanul – részévé vált egy aljas püspöki játszmának is. Az új lelkész ugyanis maga kérte, hogy beköltözésével párhuzamosan segédlelkészét helyezték át úgy, hogy a gyülekezet továbbra is kapjon államsegélyes első segédlelkészt.³⁹ Péter János meg is ígérte, hogy dr. Durkó Gábort 1954 elejére rendes lelkészi szolgálatba juttatja, mely ígéret öszre teljesült is.⁴⁰ Sőt a püspök rájátszott a kistelekiek régtől dédelgetett vágyára: ha Durkó Gábort sikerül elhelyezni, az új kiküldendő segédlelkész Kisteleken lakhatna, és onnan pásztorolhatná a környékbeli híveket.⁴¹

A „PÜSPÖK EMBERÉNEK” ÜGYEI (1954–1956)

Az újszegedi szórványgondozás feladata 1953–54-ben már 19 pontra terjedt ki. Ezek a pontok egy körülből 60 kilométeres sugarú körön belül helyezkedtek el. A szórványhelyek ellátásához szükséges állandó segédlelkész fenntartását az újszegedi egyházközség már a Horthy-korszaktól kezdve kizárólag városi, közalapi és egyházkerületi segély birtokában tudta biztosítani.⁴² A konventi és egyházkerületi segély 1944-es megszűntével kieső bevételeket a belső-szegedi és csongrád-csanádi városi nagygyülekezetek segítsége pótolta.⁴³ A Kálvin tér azonban 1954. évi költségvetése letárgyalásakor az addigra beállott szomorú anyagi állapotok (értsd: Bakó László száműzetésbe kényszerítése és az ún. „sáfársági alap” elfojtása) következtében megfelezte addigi testvéri segélyét.⁴⁴ Olyan helyzetben következett be mindez, amikor az újszegedi egyházközség saját erőből mindössze 15-18 000 forintot (10-12 000 forint saját fenntartási erőt és 5000 forint útiköltséget) tudott teljesíteni. Az 1954-re Újszegeden kialakult siralmas helyzet fő oka az volt, hogy 1953-ra döbbenetes

mértékben visszaesett a megajánlásukat be is fizetők aránya.⁴⁵ 1953 augusztusában az egyházközség már a télire való tűzifa árát sem tudta kifizetni, és arra kényszerült, hogy a tulajdonában levő nagy üstöt, víztartályt és hozzá tartozó vízmelegítő kályhát a szükségletek fedezése érdekében eladja.⁴⁶

Az egyházközség a „misszió” jelző „visszanyerésével” párhuzamosan a Közalaptól újólag havi száz, azaz évi 1200 forinttal támogatást nyert, de ezt a szubvenciót később emelni kellett.⁴⁷ Az 1953. évi egyházlátogatás alkalmával dr. Gaál Géza Jenő egyházmegyei világi tanácsbíró (valószínűleg lelkési sugallatra) egyszerre kezdett revolerezni a harangöntetésnek és az épületrenoválásoknak az ügyeivel.⁴⁸ Előbbi még a háború idejétől, utóbbi egy 1947 óta vajdó kérdés volt a gyülekezetben.⁴⁹ Ahogy azonban – jórészt az 1500 forintos püspöki segítségnek köszönhetően – 1954. december 5-én Újszegeden, majd 1957. április 7-én Kisteleken is harangszentelésre kerülhetett sor,⁵⁰ és közben az épületkülsők egyre rendezetlenebbé váltak, úgy erősödött az új lelkipásztorral szembeni elégedetlenség, mint akit rossz gazdának kezdtek tartani.⁵¹

Az 1953. évi egyházlátogatók a lelkész számára több „jó tanácsot” is előírtak. Először is a gyülekezet felrázásával, buzdításával intenzívebb lelkigondozói munkát kellett volna végeznie. Ennek eszközeiül ajánlották a hétközi alkalmak sűrítését. Gyülekezeti hívogatószolgálat megszervezését hozták javaslatba. Az invitálást a bibliaórákon tevőlegesen is részt vevő presbitereknek kellett volna elsődlegesen végezniük.⁵² Az alkalmak sűrítését 1954 őszén ültették át a gyakorlatba. Ettől kezdve Újszegeden és Kisteleken bibliaórát egész éven át tartottak szerda, illetve csütörtök este.⁵³ Újszegeden ezen kívül a bibliaórát este nyolc órakor lelkési értekezlet követte, minden pénteken volt hitmélyítő óra, szombaton pedig hálaadó istentisztelet (imaóra). Hétfő esténként Szőregen és Szatymazon kétheti forgással felváltva tartottak esti szolgálatot, Deszken kedd esténként a téli időszakban volt bibliaóra.⁵⁴

Újra kellett indítani a kórházmissziót is. Az újszegedihez hasonló szétszórtságban ugyanis a gyülekezeti tagoknak jobban utána kellett menni a betegágynál történő vigasztalással. Másrészt a lelkésznek alaposabban figyelmeztetnie kellett a gyülekezet tagjait az adakozás, mint az Isten ingyen kegyelme iránti hálaadás szent kötelességére.⁵⁵ Az a tény, hogy az egyházat legalább a vallásos világnézetben felnőtt és a halálra készülő öregek mellől nem űzték el, kifejezett engedmény volt, hiszen a kommunista hatalom 1950 januárjában megtiltotta a papok és lelkészek kórházlátogató szolgálatát.⁵⁶

Pető József 1954. április 11-én javaslatot tett az egyházfenntartás reformjára. Kezdeményezése az előző évi újszegedi látogatók felvetéseinek próbált megfelelni, de az „imádsággal és pénzzel szolgálni”, „nem a feleslegből adakozni, hanem Isten dicsőségére áldozni” – egyébként teljesen biblikus – kitételek is megjelentek beszédében. Válaszul a presbitérium bevezette az önkéntes hozzájárulás rendszeresített beszédését. Újszegeden és más fix helyeken (ahol gyakori istentiszteleti és bibliaórai alkalmak voltak)

havonta, a missziói körzetekben negyedévente kellett volna a részleteket teljesíteni. A presbiterek ígéretet tettek arra, hogy aktívan közreműködnek ebben a szolgálatban.⁵⁷ Az 1954. november 14-i szegedi „négygyülekezeti csendesnap” kapcsán azonban Pető József panaszosan hozta fel, hogy távolmaradásukkal még presbiterei is rútul cserbenhagyták.⁵⁸

Ez a helyzet a közalapi segély és hozzájárulás körül kibontakozó huzavona révén válik némiképp érthetővé. Az 1954. évi berekfürdői lelkésztovábbképzőkön hozták nyilvánosságra azt a (valószínűleg konventi) határozatot, hogy a Közalap anyagi erejének növelésére egy fejenként két forintot kitevő hozzájárulást vetnek ki a gyülekezetekre.⁵⁹ Ezt a fejadószerű kivetést 1956 elején a zárszámadási költségvetés 15%-ának beküldésére változtatták.⁶⁰ Mivel a csongrádi egyházmegye éppen a szegényebb egyházközségek megsegítése céljából egy 2%-os extra hozzájárulást is kivetett magára, Újszeged közalapi segélyét is folyamatosan emelni kellett, hogy ezen kötelezettségeit teljesíteni tudja. 1200-ról, 1500, majd 2000, végül 3600 forintra, és egy 500 forintos egyházmegyei segélyt is ki kellett számára utalni, amelyet szintén fel kellett emelni 1000 forintra.⁶¹

Ilyen körülmények között 1) teljesen hiteltelen lett, hogy az 1954. november 4-i vizitáción Munkácsy György mint a régi egyházi adózás maradványának esett neki a megajánlások korábbi rendszerének. Az esperes javasolta a szentesi példa meghonosítását, ahol mindenki annyit ajánlhat fel, amennyire lelke indítja.⁶² 2) Innentől kezdve állandósultak a viszályok a gyülekezet és az egyházi főhatóságok között a költségvetések és zárszámadások megállapítása kapcsán. Utóbbiak a közalapi hozzájárulásokat és hátralékokat követelték; előbbieket missziói jellegükre hivatkozva keserűen hánytorgatták fel, hogy az egyházközség inkább segélyre, mint forrás-elvonásra szorulna. *„Itt nem úgy van – úgymond – , mint némely alföldi nagygyülekezetben, ahol a lelkész átsétál az utca egyik oldaláról a másikra istentiszteletre.”*⁶³

Különösen súlyos sérelme volt a gyülekezetnek, hogy a költségvetésbe beszámították a közalapi segélyt. Ezáltal ugyanis a közegyház lényegében saját segélyét szedte vissza.⁶⁴ Nem véletlenül követelte az újszegedi presbitérium, hogy ha a közalapi befizetések negyedéves esedékességűek, akkor a segélyek is ilyen ütemezésben érkezzenek, különben lehetetlenné válik a teljesítés.⁶⁵ 1956 tavaszán a hasonló jelenségek országosan és egyházmegyeileg is általánossá váltak.⁶⁶

Bár az anyagiakat érintő megszólalások 1953 és 1955 között kegyes fordulatokban korántsem szűkölködtek, „egyhangúságuk”, „egyöntetűségük” is arról tanúskodik, hogy az „egyenirányúsított” egyházi lelkésztovábbképzések, illetve a sajtó szólamainak papagájszerű visszamondásáról volt szó. Munkácsy György esperes *Gyülekezetünk egyházszerű gazdálkodása* című előadásában az 1955. április 17-i hódmezővásárhelyi főgondnoki és gondnoki értekezlet előtt leplezte le az igazi mozgatókat. Az 1948-as

Egyezményben előírt államsegély 25%-os csökkentése, illetve az állami szubvenció 15 éven belül várható teljes megszűnése miatt szükséges lesz, hogy az egyházközségek a tizedre, a perselypénzre és az önkéntes áldozatokra alapítsák gazdálkodásukat. Az egyházfenntartás ügye szolgálat kérdése, ahol nem a személyeket, hanem a szolgálatot kell fenntartani. Szolgálni a „*cselekedetekkel szeressük egymást*”⁶⁷ bibliai előírása értelmében imádsággal és pénzzel lehet. Ha lesz szolgálat, lesz áldozat is.⁶⁸

A gyülekezet 1956. évi missziói munkatervével alkalmazta magát az „egyházi felsőbbség” követelményeihez. E szerint a misszió alapja a szolgálat. A nagy szét-szórtságban élő egyháztagok összegyűjtésének eszköze a pásztori munka, a missziói munka fő letéteményese pedig a lelkes irányítása alatt működő missziói bizottság. A missziói bizottság tagjai a hívogató és az ébresztgető munkáját végzik. Nem béresek, hanem Jézus Krisztus hívő munkatársai, az Ő szeretetének és áldozatos életének szertehordozói.⁶⁹ Augusztus első hetére időzítve 1956-ban Újszegeden is meghonosították az „áldozatos hét” intézményét. Újszegeden az áldozatos hetet a felkeresés alkalmává szeretnék volna tenni, amelyen lehetőséget biztosítanak az egyháztagoknak az „Isten dicsőségére” szolgáló áldozataik felajánlására.⁷⁰

Furcsán tekinthetünk erre az intézkedésre, hiszen az a korábbi elhatározás, miszerint a presbiterek negyed-, illetve féléves terminusokban begyűjtik a felajánlásokat, eleve azt feltételezte volna, hogy a presbiterek fokozott látogatói tevékenységet végeznek. A Szőregre frissen beköltözött Domján István azonban ilyennek nyomát sem találta. A templomlátogatási buzgósága nyomán hamar presbitterre választott Domján új lakóhelyén is folytatni kívánta azt a családlátogatási szolgálatot, amelyet korábbi lakhelyén már megszokott. A presbitérium ezt örömmel vette, és „hozzájáruló” határozat formájában áldását is adta a családlátogatás intenzívebbé tételére.⁷¹ Ez az „engedély” némi védelmet nyújtott az esetben, ha a presbiter buzgósága szemet szúrt volna a külvilág előtt. Sajnálatos módon a „külvilág” nemcsak a tanácsi és pártszerveket jelenthette, hanem az egyházi „felsőbbégeket” is.⁷² A határozat azonban arról is tanúskodott, hogy társainak nagy többsége egyáltalán nem volt Domjánhoz hasonlóan elkötelezett. Nem véletlenül hozta fel Pető József 1956 szeptemberében újra panaszos hangon, hogy megcsappant a gyülekezet erkölcsi és anyagi támogatása. A presbiterek már állítólag a családlátogatásban és a vele együtt végzett munkában, az egyházfenntartási felajánlások begyűjtésében is magára hagyták őt. Panaszára válaszul H. Kovács István javaslata alapján a presbitérium elfogadott egy gyülekezeti hirdetményt,⁷³ majd formálisan maga is segítő közreműködését ajánlotta. Bár a szolgálatot ekkor még szinte kizárólag a segédlelkész vállára kívánták terhelni,⁷⁴ a presbiterek is kezdték megemberelni magukat. Nagyjából ez időtől kezdve kimutatható, hogy a „szolgáló” presbiterek már szorgalmasan és egymás terhére is átvéve végezték a látogatásokat és az önkéntes hozzájárulások hozzájuk kapcsolódó begyűjtését.⁷⁵

Az akkor befizetett 700 forintos hozzájárulás ellenére az újszegedi egyházközség 1956 második negyedévére már 1200 forintos hátralékot halmozott föl a Közalap felé. Ennek pótlását pedig Munkácsy György éles hangon követelte.⁷⁶ Az esperes szeptember 30-ig, a III. negyedévre a befizetések 70%-os teljesítését várta el, amely zsarolást Tandori Károly felháborodottan utasította vissza. Az újszegedi főgondnok a sokallt járulékot a missziói jelleg miatt eleve irreálisnak tartotta. Hatására a presbitérium konventi fellebbezés beadására kötelezte a gyülekezeti elnökséget.⁷⁷ A határozat hivatva volt leküzdeni Pető József ellenkezését. A lelkész ugyanis – mint egy későbbi bejegyzésből kiderül – attól tartott, hogy ha a gyülekezet kivívja az esperes haragját, az esedékes látogatók keményen szóvá fogják tenni az egyházközségben tényleg bekövetkezett negatív tendenciákat.⁷⁸

Nem véletlen, hogy 1956 októbere egyáltalán nem hagyta érintetlenül az egyházközséget. Pető József támogató ismertetése nyomán az 1956. december 2-i presbitériumi gyűlés Isten iránti hálával csatlakozott a Magyar Református Egyház Országos Intézőbizottsága november 13-i körlevelében útjára indított megújulási mozgalomhoz.⁷⁹

A „CIKLIKUS EGYHÁZPOLITIKA” KÖREI ÚJSZEGEDEN

„Ciklikus egyházpolitika” alatt értjük ezen a helyen a szatellit egyházkormányzat azon köreit, melyek a zsarolás – hajcsárkodás – ígérekkel kecsegtetés – visszaforgatás – hűbérbe kényszerítés lépéseit ismételték. Ennek kezdő lépését az egyházkormányzat számára egy sajátos lehetőség adta meg. 1956-tól kezdve az a remény kecsegtetett, hogy a gyülekezet özv. Balla Józsefné felajánlása révén deszki imaház építésébe foghat. Ennek érdekében komoly, mintegy tízezer forintos közalapi támogatást igényeltek.⁸⁰ Ezt a támogatást az országos egyházi főhatóság az addigra már 1889 forintra nőtt közalapi hátralék befizetésének terhe mellett meg is ítélte.⁸¹ A tetemes külső segítség kieszközlésében minden befolyását latba vetette Munkács György esperes.⁸² Hogy ebben a segítségnyújtásban az esperest korántsem az önzetlen testvéri szeretet vezette, csak később derült ki az újszegediek számára.

További résnyitó és romboló szereppel bírtak az 1956 előtt felhalmozódó belső gyűlölség erői. Az 1956-os megújulási mozgalmat a kisteleki fiókegyházközség 48 tagja a korábbi egyházfenntartói egyezség felrúgására kívánta felhasználni. 1956. december 31-i beadványukban visszautasították az újszegedi egyháztagsági nyilatkozatot, és megtagadták az anyaegyházi közterhekben való részvételt.⁸³ Ezt a szándékot az újszegedi presbitérium úgy vette tudomásul, hogy az 1957. évi költségvetésben megfelelő mértékben csökkentette saját közalapi hozzájárulását. Az esperesi hivatal azonban ezt a költségvetést visszautasította, és az elfogadás feltételül azt követelte, hogy a gyülekezet az összeget Kistelek nélkül is az előző évi mértéken (2000 forint)on

állítsa be. Újszeged számára különösen sérelmes volt, hogy a) a valamikor (1948-ban) róla leválasztott Petőfitelep nála sokkal kedvezőbb elbánásban részesült;⁸⁴ b) úgy követelték rajta a változatlan közalapi hozzájárulás-összeget, hogy 1957 óta a fiókosított Kisteleknek saját költségvetése volt, amelybe szintén volt közalapi hozzájárulás-összeg beállítva;⁸⁵ c) az újszegedi egyházközséget úgy terhelte az újszegedi református temető fenntartása, hogy hozzá mérhető temetőjövedelemmel nem rendelkezett. Ez ugyanis a katolikus temető árnyékában meghúzódó csekélyke parcella volt. Szeged (és környékének) reformátusai általában a jóval reprezentatívabb belvárosi temetőbe igyekeztek temetkezni, így belőle a szegedi, úgynevezett „belső” egyházközségek aránytalanul és méltánytalanul több hasznot húztak.⁸⁶

Mivel 1) a közalapi hozzájárulás összegével kapcsolatos korábbi viták sem jutottak nyugvópontra; 2) a deszki házfelújításra adott közalapi segínyt Munkácsy György újfent beszámoltatta a gyülekezeti költségvetés bevételi főösszegébe; 3) az esperes folyamatosan meghazudtolta saját szóbeli ígéreteit; 4) ráadásul a gyülekezet pártfogásra még egyházmegyei szinten sem számíthatott, a befizetési hátralékok újratermelődtek és nőttek.⁸⁷ Sőt egy ponton (1963 tavaszán) a végletes egyensúlytalanság kialakulásának réme fenyegetett.⁸⁸ A végletes egyensúlytalanság azt jelentette volna, hogy – elveszítve a megelőlegezett segélyösszeget – a lelkész járulékbegyűjtői szerepében sem tud többet kijárni a szórványba. Ennek a helyzetnek a részletekre osztott közalapi befizetések látták volna a kárát, ami már az „egyházfelsőbbségnek” sem állt érdekében. A „*Ha nem lesz szolgálat, nem lesz áldozat sem*” parafrázált elve a gyülekezet kezébe is adott némi zsarolópotenciált.

Amikor Bartha Tibor 1960 februárjában Szegeden járt, Pető József csak Kistelekkel kapcsolatban tehetett fel rövid kérdést. A lelkészeiktől elzárkózó és általában főlényesen nyilatkozó püspök az újszegedi lelkész előtt az anyaegyházak fokozottabb anyagi tehervállalásban mutakozó nagyobb felelősségét ecsetelte.⁸⁹ A szatellit egyházvezetés nyilvánvaló szándéka az volt, hogy majd „szocialista munkaverseny ösztönzőivel” lelki munkára kényszeríti a népegyházi gyülekezeteket, amelynek hasznát anyagilag lefölözi az „egyházszervezet” (értsd: leginkább önmaga) számára. Ez az egyházszervezet közben politikailag demonstrálja az államhatalom számára, hogy az egyház saját lábán is képes megállni a szocialista társadalomban. Valójában mindez nélkülözött minden igazságot, alázatot, szeretetet és méltányosságot, így az igazi lelki munkát sem szolgálhatta. Az ateista kommunista hatalom elégedett kézdörzsölése mellett egyházilag is kezdett kialakulni a „*minél kevesebbet dolgozom, annál kevesebb bajom lesz*” (túlélni a minimális szinten) stratégiája.⁹⁰ Hogy ennek a felemás helyzetnek a bénító béklyói lazultak, azt az (egyház)politika mellett a lelki tényezők sajátos együtthatása okozta.

A „LELKI VÉDEKEZÉS” TÉNYEZŐI ÚJSZEGEDEN

1958 januárjában H. Kovács István gondnok és Nemes József presbiter fokozott „környezettanulmányt” [sic!] javasolt presbitertársainak.⁹¹ 1958 nyarán az ekkor Újszegeden nyilvántartott 445 egyháztag közül már csak 170 volt fizető egyháztag. Közülük 24 fő megajánlása volt havi egy, 62-é kettő, 17-é három, 15-é négy, 30-é öt forint. Néhányan voltak, akik magasabb, havi tíztől harminc forintig terjedő összeget adtak, egy fő adta fizetésének tizedét.⁹² Az így befolyt összeg a havi 1200-1300 forintot kitevő rendes kiadásokat sem fedezte. Pető József a helyzetet nem rózsásként, de nem is válságosként jellemezte. Ismét határozatot hozott tehát a presbitérium arról, hogy a gyülekezetet látogatási körzetekre osztják, illetve arról, hogy az egyháztagokat évek óta változatlan megajánlási összegeik emelésére fogják ösztönözni.⁹³ Ez a kampány akkor csak 65 forint növekményt eredményezett, így a presbitérium a látogatások folytatása mellett döntött.⁹⁴ 1958 végén a minimális elvárás kérésévé vált a felnőtt egyháztagok négy-öt forintos felajánlása.⁹⁵ A begyűjtött összegek 10%-át „a presbiterek költségeiket fedező jutalék” címén maguknak tarthatták meg.⁹⁶

Bár továbbra is maradtak hiányosságok,⁹⁷ a „körzetesítés” gyakorlata egy hármast elvárast is erősített a presbiterekkel szemben: a) „itt van” (értsd: rendszeresen látogatja az istentiszteleteket, nem hiányzik a presbiteri gyűlésekről); b) „szolgál” (értsd: ha képes rá, családot látogat, pénzt szed és hívogat); c) „imádkozik” (értsd: főleg a nyugdíjasoktól elvárható a hét közbeni alkalmak látogatása). Ezt a törekvést az időszak külső látogatói is a Szentlélek munkájának jeleként értékelték.⁹⁸

A látszólag kedvező képre azonban súlyos árnyak vetültek. Az 1958-as tisztújítás alkalmával Újszegeden ötvenen [sic!] jelentek meg. A megválasztott presbiterek között a nyugdíjasok nagy számban képviseltették magukat.⁹⁹ A gyülekezeti állandó bizottságok megújításánál a presbitérium a missziói bizottságba harminc embert, közülük húsz nőt delegált. Ha közülük leválasztjuk azt a tizenegy személyt (lelkész, gondnoki és presbiteri tagokat, valamint feleségeiket), akiknek tisztségük révén is illett részt venniük a gyülekezet életében, megkapunk egy három férfiból és tizenöt nőből álló listát.¹⁰⁰ A missziói bizottság tagjaiként ők tartották a kapcsolatot azokkal az ébredési evangelizátorokkal,¹⁰¹ akiknek szolgálata az egyházi „felsőbbség” szemében nemkívánatos volt. Gyülekezeti adományaik csekély volta nemcsak arra utalhat, hogy a dél-alföldi ébredés relatíve gyenge lehetett az egyházközségben, hanem arra is, hogy adományaikat a „hitetlen lelkész” eltartása helyett az „igazi misszió” fontosabb céljaira tartották fenn.¹⁰² A misszió minden irányú beszűkítésének időszakában felértékelődött a személyes kapcsolattartás és a bizonyágtétel a családban, illetve a mindennapi életben.

1961 vége éppen ezért inkább az 1958-ban megválasztott gyülekezetvezetés, mint a gyülekezeti tagság csődjét hozta napvilágra. A gyülekezeti választói létszám az 1956 utáni átmeneti föllendülést követő erőteljes visszaesés után stagnálni

kezdet ugyan,¹⁰³ de ez a kevesebb ember nagyobb terheket volt hajlandó hordozni.¹⁰⁴ Ezzel párhuzamosan azonban öt presbiternek és hat pópresbiternek¹⁰⁵ [sic! – a 24 tagú presbitérium majdnem felének] utolsó figyelmeztetés mellett kilátásba kellett helyezni tisztségének megszűntét az *Egyházi Törvény* I. cikkely 45. § alapján,¹⁰⁶ mivel az az évi gyűlések közül egyetlenegy [sic!] sem vettek részt, és istentiszteletre sem jártak.¹⁰⁷ Az 1953–54-essel analóg bukás akkor is ki nem kényszerített hibának tekinthető, ha éppen ebben az időszakban a vallásellenes tendenciák erősödésének lehetünk is tanúi.¹⁰⁸

1964 elején egy esperesi fizetési felszólítás hatására az újszegedi presbitérium újfent elvállalta állítólagos közalapi hátralékait. Ezeket az összegeket a határozat a saját hátralékos egyházfenntartási járulékok terhére rendelte befizetni úgy, hogy a hátralékosok felkeresését Csák János presbiter vállalta magára, a presbitérium pedig szükség esetén elvállalta a beszédre kerülő összeg kiegészítését.¹⁰⁹ Erre a feladatra már nem mindenki volt alkalmas.¹¹⁰ Ebből tanulva Pető József az 1963-as év végi presbiteri tisztújításkor a missziói bizottság jelöltjeit hozta javaslatba.¹¹¹ Ez a lépés meghozta a gyümölcsét. „Társadalmi munkában” püspöki segély nélkül is¹¹² sikerült a tényleg nélkülözhetetlenné vált javításokat (pl. egy eltört szennyvíz-elvezető cső kicserélését) elvégezni.¹¹³ Bartha Tibor „közbenjárása” (értsd: rendre utasítása) is hatékonynak bizonyult. Munkácsy György esperes az 1957., illetve 1958. évekről származtatott hátralékból csak 1640 forint 50 fillér összeget „nem tudott semmiképpen sem elengedni”. Ezt az összeget a gyülekezet végül a deszki házaladás bevételéből teljesítette.¹¹⁴

Az 1964. évi költségvetés a továbbra is sokallt közalapi hozzájárulás mellett is egyensúlyba került. Az önkéntes hozzájárulások enyhe növekedésével a gyülekezet elérte a 33 000 forintos bevételi összeget, és reális célként tételeződött előtte a rákövetkező évben a 34 000 forintos főösszeg elérése is.¹¹⁵ Nagyon törekeny állapot volt ez. A gyülekezet feje fölött ugyanis Damoklész-kardként függtek az elhanyagolt épület- és temetőrenoválás halmozódó problémái. A deszki törpevízműhöz való csatlakozás 6-7000 forintra kalkulálható rendkívüli költsége ki is billentette volna egyensúlyából a gyülekezeti költségvetést. Szerencsére addigra már nyilván bebizonyosodott, hogy a deszki imaházra – sajnos – nincs is igazából szükség. Ennek nyomán a bérlőként már amúgy is birtokon belül lévő család megvehette a házat azzal a feltétellel, hogy a korábbi gyakorlat megőrzésével egy szoba az istentiszteleti alkalom számára a továbbiakban is rendelkezésre fog állni.¹¹⁶ Balla Józsefné nyolc évvel korábbi adományával az egyházközség igazi jótevőjének bizonyult. A deszki házaladásból származó pénz rögtön számos helyet talált az imaház- és temetőfelújítás évek óta húzódó kíváncsi között.¹¹⁷ A gyülekezet vezetősége továbbra is igazodott a szűk esztendő tanulságaihoz. Az időközben felgyógyult Tandori Károly adományképpen cserélte ki az akkorra már végképpen elhasználódott tetőereszcsatornát, és javította ki a tetőszerkezet hibáit, idősebb Kenderessi Lajos pedig áldozatképpen hozta újra működőképes állapotba a fűrészpóros kályhát.¹¹⁸

BEFEJEZÉS, ÖSSZEGZÉS

A tanulmány kezdetén feltettük a kérdést: minek a forrásai is a presbiteri jegyzőkönyvek? Láttuk, leginkább szervezeti, szervezési és anyagi bejegyzések tárháza ez a forrástípus, mégis nagyon fontos lelki jellemzők is tükröződnek bennük: egyházi törvényértelmezés és alkalmazás, egyházkormányzati rendszerek különböző szintjei, az országos és helyi köztörténet eseményei, a gyülekezet anyagi és társadalmi helyzete; a lelkipásztornak a gyülekezetén hagyott hitbeli, szellemi lenyomata valamint „az egyházközség hite” mint köztudat. Ezek alapján kijelenthetjük: az 1953-ban a gyülekezet élére erőszakolt Pető Józsefet kezdetben mindenki a püspök emberének, besúgónak, kommunista propagandaszócsofőnek, rossz gazdának tartotta, a „hívók” ráadásul „hitetlen”-ként kárhoztatták. 1956-ra a lelkész természetes és kitartó jóindulata megtörte ugyan a jeget, de a következetes együttműködés, az egymásért való szeretetteljes áldozathozatal – részben a lelkigondozásban és gyülekezetvezetésben elkövetett súlyos hibák révén – csak nehezen és felemásan tudott kibontakozni. Ez a helyzet számos veszélyt hordozott magában. A kétségtelen és korántsem lebecsülendő pozitívumok mellett a gyülekezet hajlamossá vált a „leeresztésre”, arra, hogy az egyházépítés munkájában újra és újra magára hagyja lelkészét.

JEGYZETEK

- ¹ Kobzos István: *A Újszegedi Református Missziói Egyházközség megszervezése és működése a második világháború végéig (1928–1945)*. Szakdolgozat (kézirat). Szeged, 1996. <http://ujszeged.ref.hu/bongesz/1928/>, letöltés: 2019. szeptember 28.; Hajdú Attila: *A Szeged- Újszegedi Református Missziói Egyházközség működése és átalakulása a második világháború végétől az 1956-os forradalomig (1944–1956)*. Szakdolgozat (kézirat). Szeged, 2005. – a Szerző birtokában.
- ² Szeged-Újszegedi Református Egyházközség Irattár Presbiteri jegyzőkönyvek. (a továbbiakban: SZÜRE Presb. jkv.)
- ³ SZÜRE Presb. jkv. 13/1952 (november 29.)
- ⁴ SZÜRE Presb. jkv. 12/1952 (november 29.)
- ⁵ SZÜRE Presb. jkv. 13/1952 (november 29.)
- ⁶ Alig másfél hónappal korábban az újszegedi esethez kísértetiesen hasonló „munkamegosztás” és „egyetértés” működött a Bakó-ügyben is, ahol Óvári Lászlónak végül is kulcsszereplőjeként kellett exponálnia magát. Kiderült ugyanis, hogy 1) a Bakó Lászlót lejárató újságcikk a Csongrád megyei pártbizottságtól (tehát Óvárítól) indult ki; 2) hogy Péter János „egyeztette” Óvári Lászlóval az 1952. november 4-i makói lelkesértekezleten elmondandó beszédét; 3) Ezen a gyűlésen jelentették be Bakó László és főgondnoksága, a hódmezővásárhelyi ügyvéd dr. Pánczél Jenő lemondatásukat. Itt az egyházügyi előadó is „jelen volt” (pontosabb kifejezéssel éve „megfigyelt”). 4) Az új esperes, Szabó József egyértelműen Óvári jelöltje volt. A makói születésű Óvári személyesen ismerte Szabót, és tudta, hogy a Bakó-féle „bethánista vonal” következetes ellensége. Hamarosan azonban Óvári Szabó Józseffel szemben is „elégedetlenségét” nyilvánította, amelynek megfelelően a „még megbízhatóbb” Munkácsy Györgyöt kellett az esperességre behozni. Vincze Gábor: *A Bakó László-ügy. Egy szegedi református esperes üldöztetése az ötvenes években*. Tiszatáj, 2/62. (2008) 73–75. (itt különösen: 74.)
- ⁷ SZÜRE Presb. jkv. 21/1952 (december 6.)
- ⁸ Személyes interjú egy kortárs szemtanúval, dr. Juhász Imrénével
- ⁹ Ennek a folyamatnak a mérföldkövei: közalapi és egyházkerületi segélyének elvesztése 1944-ben, az 1947-es Hitvalló Nyilatkozat, az úgynevezett délvidéki ébredés, a belmissziói átszervezés, a Csanád-Csongrádi Református Egyházmegeve korai működése, valamint a sáfársági alap létrehozása, majd megfojtása.

- ¹⁰ SZÜRE Presb. jkv. 12/1953 (április 12.)
- ¹¹ [S. a.:] *Bakó László esperes és az órgófi ügyész szentszövetsége: „elsáfarkodják” saját papjaik kenyerét.* Délmagyarország, 1952. augusztus 27. 3.
- ¹² SZÜRE Presb. jkv. 3/1953 (február 14.)
- ¹³ SZÜRE Presb. jkv. 13/1953 (április 12.)
- ¹⁴ Dr. Durkó Gábor szegedi vallásoktató lelkész élete és tevékenysége teljesen feldolgozatlan. Az ekkor már harminc éve Szegeden tevékenykedő és Újszegeden is számtalan igeszolgálatot tartó Durkót már korábban (valószínűleg 1949-ben) segédlelkésszé minősítették át, és ilyen minőségében (valószínűleg 1953. február 8-ig) a Honvéd téren tevékenykedett. SZÜRE Presb. jkv. 6/1953 (február 14.)
- ¹⁵ SZÜRE Presb. jkv. 9/1953 (február 14.)
- ¹⁶ SZÜRE Presb. jkv. 12/1953 (április 12.)
- ¹⁷ SZÜRE Presb. jkv. 14/1953 (április 12.)
- ¹⁸ SZÜRE Presb. jkv. 13/1953 (április 12.)
- ¹⁹ SZÜRE Presb. jkv. 15/1953 (április 12.)
- ²⁰ SZÜRE Presb. jkv. 17/1953 (április 12.); 39/1953 (június 14.); 51/1953 (augusztus 2.)
- ²¹ SZÜRE Presb. jkv. 57/1953 (szeptember 13.)
- ²² SZÜRE Presb. jkv. 158/1955 (november 13.) Kistelek fiók-egyházközséggé nyilvánítását végül az 1957. december 19–20-i tiszántúli egyházkerületi közgyűlés fogadta el. SZÜRE Presb. jkv. 24/1958 (január 19.) Hivatkozással a TtREK 24/1957. számú határozatára.
- ²³ Érdekes, hogy a kommunizmusnál jóval jogászasabb Horthy-korszakban senki sem figyelt fel ezekre a szabályokra.
- ²⁴ SZÜRE Presb. jkv. 58/1953 (szeptember 13.); 72/1953 (október 25.)
- ²⁵ SZÜRE Presb. jkv. 77/1954 (november 4.)
- ²⁶ SZÜRE Presb. jkv. 32/1954 (június 6.)
- ²⁷ SZÜRE Presb. jkv. 87/1954 (november 22.)
- ²⁸ Tandori Károly tetőfedő mester volt. A többiek, illetve dr. Zalányi István alapítása óta tagjai voltak a presbitériumnak. SZÜRE Presb. jkv. 96/1958 (november 21.)
- ²⁹ SZÜRE Presb. jkv. 97/1955 (január 23.) Hivatkozással az esperes 13/1955. sz. végzésére. A másik „nagy öreg” Milotay Imre 1958 nyarán mondott le évtizedekig hűséggel végzett kántori szolgálatáról hajlott korára és fáradékonyására való hivatkozással. SZÜRE Presb. jkv. 60/1958 (június 22.)
- ³⁰ SZÜRE Presb. jkv. 85/1954 (november 22.)
- ³¹ „Presbitérium figyelemmel hallgatja [sic!] végig az ismertetést [a Békevilág tanács budapesti ülésével kapcsolatos felhívásról és a mozgalom nagy jelentőségéről], magáévá teszi a benne foglaltakat, kifejezi hő óhaját a világ békessége mellett [sic!] és áldást kíván a Béketanács munkájára. Tudomásul veszi presbitérium és igazolja, hogy a mai istentiszteleten úgy a prédikációban, mint az utóimádságban megemlékezés történt a Békevilág tanács munkájáról.” SZÜRE Presb. jkv. 37/1953 (június 14.) 1954-ben a „november 7-i ünnepség” címén teadélutánnal egybekötött gyülekezeti napot is tartott az egyházközség. SZÜRE Presb. jkv. 79/1954 (november 22.) Az esemény visszaszámlálását csökkenti az a tény, hogy november 7-e abban az évben vasárnapra esett.
- ³² Személyes interjú egy kortárs szemtanúval, dr. Juhász Imrénével.
- ³³ SZÜRE Presb. jkv. 18/1953 (április 12.); 30/1953 (június 14.) Az a vizitációs kritika, hogy szeretetszolgálati adomány címén túlságosan kis összeg van az egyházközség költségvetésébe beállítva, Péter János püspök aggódó kívánságát volt hivatva nyomatékosítani, hogy a volt lelkészné helyzetét minél hamarabb meg kell oldani. SZÜRE Presb. jkv. 68/1953 (szeptember 26.)
- ³⁴ Pető Józsefnek az 1953. évben gyülekezeti 500 forinttal megelőlegezett költözködését például Péter János 1954-ben 1135 forint püspöki segéllyel egészítette ki. SZÜRE Presb. jkv. 80/1954 (november 22.)
- ³⁵ SZÜRE Presb. jkv. 24/1952 (december 6.)
- ³⁶ SZÜRE Presb. jkv. 33/1953 (június 14.)
- ³⁷ SZÜRE Presb. jkv. 22/1953 (április 12.) 87/1953 (december 13.)
- ³⁸ SZÜRE Presb. jkv. 32/1953 (június 14.)
- ³⁹ SZÜRE Presb. jkv. 30/1953 (június 14.)
- ⁴⁰ Péter János Durkó Gábert visszairányította a Kálvin térre. Személyes interjú egy kortárs szemtanúval, Juhász Imrénével. Az eset kísértetiesen emlékeztet az 1958-ban Kistelekre „éhkoppra és sártaposásra” kihelyezett Kádár Ferencére, akiről tudjuk, hogy mindez állambiztonsági beszerzésének előszobáját jelentette. Vincze Gábor: *A rendszerellenes és a lojális. Két hódmezővásárhelyi lelkész, dr. Vásárhelyi Lajos és Kádár Ferenc igazi arca.* In: Hombár 2008 (Múzeumi Műhely 5.) Múzeumi Tanulmányok. Tornyai János Múzeum és Közművelődési Egyesület, Hódmezővásárhely, 2009. 236–238.; Kádár Ferenc 2008. november 29-i nyilatkozata. Thema, 1–2/I (2010), 58.

- ⁴¹ SZÜRE Presb. jkv. 26/1954 (április 11.)
- ⁴² SZÜRE Presb. jkv. 80/1954 (november 22.)
- ⁴³ Ez volt a korábbi „Sáfársági alap”.
- ⁴⁴ SZÜRE Presb. jkv. 7/1954 (január 31.) Hivatkozással a Szeged Kálvin Téri Református Egyházközség 102/1953. számú presbiteri határozatára.
- ⁴⁵ SZÜRE Presb. jkv. 38/1953 (június 14.)
- ⁴⁶ SZÜRE Presb. jkv. 47/1953; 48/1953 (augusztus 2.)
- ⁴⁷ Az emelés okát lásd alább. SZÜRE Presb. jkv. 80/1954 (november 22.); 4/1956 (január 29.)
- ⁴⁸ SZÜRE Presb. jkv. 68/1953 (szeptember 26.)
- ⁴⁹ SZÜRE Presb. jkv. 47/1957 (október 27.)
- ⁵⁰ SZÜRE Presb. jkv. 25/1954 (április 11.); Uo. 94/1955 (január 23.); Uo. 33/1956 (április 30.); 28/1957 (május 26.)
- ⁵¹ Hajdú Gábor és Nagysándor Iván egyházmegyei lelkészi tanácsbírák az 1962., illetve 1963. évi kánoni látogatás alkalmával is, mint pótolandó hiányosságot vetették föl az épülettartozás problémáját. *„Az épületek jó állapotban való léte gondosságot mutat.”* SZÜRE Presb. jkv. b/27/1962 (július 1.); 26/1963 (július 7.)
- ⁵² Ez a tanács nemcsak a presbitériummal, hanem Pető Józseffel szembeni burkolt kritikaként is értelmezhető. Lásd alább.
- ⁵³ Amikor később a kisteleki bibliaórát stabilan átvette a segédlelkész, az újszegedi átkerülhetett csüttörtökre.
- ⁵⁴ SZÜRE Presb. jkv. 488/1954 (november 22.)
- ⁵⁵ SZÜRE Presb. jkv. 38/1953 (június 14.); 68/1953 (szeptember 26.); 77/1954 (november 4.)
- ⁵⁶ Szabó Imre: *„Ég, de meg nem emésztetik”. Naplók 1914–1954.* Budahegyvidéki Református Egyházközség, Budapest, 2001. 187.
- ⁵⁷ SZÜRE Presb. jkv. 23/1954 (április 11.)
- ⁵⁸ SZÜRE Presb. jkv. 81/1954 (november 22.)
- ⁵⁹ SZÜRE Presb. jkv. 43; 47/1954 (július 25.)
- ⁶⁰ SZÜRE Presb. jkv. 3/1956 (január 29.) Hivatkozással I. számú esperesi körlevél 5. pontjára.
- ⁶¹ SZÜRE Presb. jkv. 10/1957 (január 10.); 50/1958 (január 19.); 55/1958 (január 19.)
- ⁶² SZÜRE Presb. jkv. 77/1954 (november 4.)
- ⁶³ A múltbeli történésekre való visszaulással: SZÜRE Presb. jkv. 3/1956 (november 4.)
- ⁶⁴ Az 1956. évi első féléves 1250 forint segélyből például az gyülekezet közalapi tartozás címén rögtön vissza is fordíthatott 1000 forintot. SZÜRE Presb. jkv. 67/1956 (szeptember 9.)
- ⁶⁵ SZÜRE Presb. jkv. 4/17/1956 (március 11.) Hivatkozással a III. számú esperesi körlevélre.
- ⁶⁶ SZÜRE Presb. jkv. 29/1956 (április 30.) Hivatkozással IV. számú esperesi körlevélre. Uo. 30/1956 (április 30.) Hivatkozással a Konvent 253/1956. számú körlevelére.
- ⁶⁷ Utalás az 1Jn 3, 18-ra.
- ⁶⁸ SZÜRE Presb. jkv. 125/1955 (május 8.)
- ⁶⁹ SZÜRE Presb. jkv. 163/1955 (november 13.)
- ⁷⁰ SZÜRE Presb. jkv. 51/1956 (június 24.); 52/1961 (december 10.)
- ⁷¹ SZÜRE Presb. jkv. 52/1956 (június 24.)
- ⁷² Vö. SZÜRE Presb. jkv. 57/1956 (szeptember 9.) Hivatkozással a VII. számú esperesi körlevélre.
- ⁷³ SZÜRE Presb. jkv. 62/1956 (szeptember 9.)
- ⁷⁴ SZÜRE Presb. jkv. 12/1957 (január 10.)
- ⁷⁵ Betegség esetén helyettesíteni kell: SZÜRE Presb. jkv. 7/1959 (január 18.). Több évi hűséges szolgálat után nem tudja tovább vállalni: 10/1961 (január 29.)
- ⁷⁶ SZÜRE Presb. jkv. 41/1956 (június 24.)
- ⁷⁷ SZÜRE Presb. jkv. 58/1956 (szeptember 9.)
- ⁷⁸ SZÜRE Presb. jkv. 62/1956 (szeptember 9.)
- ⁷⁹ SZÜRE Presb. jkv. 73/1956 (december 2.)
- ⁸⁰ SZÜRE Presb. jkv. 76/1956 (december 2.)
- ⁸¹ SZÜRE Presb. jkv. 24/1957 (május 26.)
- ⁸² SZÜRE Presb. jkv. 56/1958 (január 19.)
- ⁸³ SZÜRE Presb. jkv. 5/1957 (január 10.)
- ⁸⁴ SZÜRE Presb. jkv. 46/1957 (október 27.)
- ⁸⁵ SZÜRE Presb. jkv. 19/1958 (április 20.) Hivatkozással a 336/1958. sz. esperesi határozatra.
- ⁸⁶ SZÜRE Presb. jkv. 41/1960 (október 14.)
- ⁸⁷ 1960–61 fordulója 2000 forint ki nem fizetett közalapi segély, szemben 1980 forint kimutatott közalapi tartozással. 1961 nyarán újabb 800, majd az 1962 nyarán 1957. évre visszamenőlegesen újabb 1980 forint hátralék.

- 1962–63 fordulója összesen 4880 forint hátralék, ami 2900 forint rendezése után is – az újabb esperesi igény miatt – csak 3960 forintra csökkent.
- ⁸⁸ SZÜRE Presb. jkv. 41/1960 (október 14.); Uo. 12/1961 (január 29.); Uo. 24/1961 (június 4.); Uo. 48/1961 (december 10.); Uo. 19/1962 (június 3.); Uo. 5; 8; 9; 10/1963 (március 24.)
- ⁸⁹ SZÜRE Presb. jkv. 17/1960 (február 14.)
- ⁹⁰ Konkrét példáit Újszegeden lásd fentebb, illetve alább.
- ⁹¹ SZÜRE Presb. jkv. 55/1958 (január 19.)
- ⁹² Ez a személy Milotay Imre volt. SZÜRE Presb. jkv. 35/1960 (október 14.)
- ⁹³ SZÜRE Presb. jkv. 65/1958 (június 29.)
- ⁹⁴ SZÜRE Presb. jkv. 82/1958 (október 12.)
- ⁹⁵ SZÜRE Presb. jkv. 105/1958 (december 14.)
- ⁹⁶ SZÜRE Presb. jkv. 39/1961 (szeptember 24.)
- ⁹⁷ Ahogy Rapcsák Péter hódmezővásárhely-ótemplomi lelkipásztor az 1960. október 14-i vizitáción hangsúlyozta: „Hálát ad a mindenható Istennek, hogy a presbitériumban vannak [kiemelés tőlem – KKÁ], akik vállalják a szolgálatot.” SZÜRE Presb. jkv. 35/1960 (október 14.)
- ⁹⁸ „[...] s a gyülekezetben az áldozatos tehervállalások jelzik a lélekjárás [sic!] útját.” SZÜRE Presb. jkv. 61/1959 (szeptember 2.) Utalás a Gal 3, 3-ra és 5,16-ra. „[...] s hogy az Úr segítségével él az egyházközség, annak bizonyosságai vannak: az itt jelenlévők, az imádság s a szolgálat, amelyet végeznek.” SZÜRE Presb. jkv. 35/1960 (október 14.)
- ⁹⁹ SZÜRE Presb. jkv. 1958. február 2-i választási jegyzőkönyv 2. szám.
- ¹⁰⁰ A missziói bizottságba az elnökség (Pető József és id. Tandori Károly) mellé beválasztották Gaál Sándor, Jeges Mihály, Cs. Kiss István, Nyíri Lajos, Szabó István presbitereket, Pető Józsefné, id. Tandori Károlyné, Milotay Imréné, Jeges Zoltánné, Oláh Lajosné lelkész-, főgondnok- és presbiterfeleiségeket, valamint Cszimadia Mihályt, Kunhalmi Lajost, Mágori Istvánt, dr. Vargha Kálmánnét, Thékes Károlynét, Dobay Istvánnét, Józsa Gábornét, Dankó Jánosnét, Kázmár Zoltánnét, Sipos Etelkát, Hegyi Pálnét, Kispéter Mihálynét, Nacsa Istvánnét, Bartha Etelkát, Bán Imrénét, Tóth Istvánnét, Nagy József Ferencnét, özv. Széll Istvánnét. SZÜRE Presb. jkv. 20/1958 (április 20.)
- ¹⁰¹ SZÜRE Presb. jkv. 23/1958 (április 20.); 56/1958 (június 22.) 1958-ban éppen Szabó Géza eleki, Haluska János makói lelkipásztorokkal, illetve Szabó Mihály volt törvényszéki bíróval.
- ¹⁰² E jelenség politikai tükre a napi sajtóban: Pintér István: *Csekkszámolás missziósok nyomán Békésen*. Népszabadság, 226/II. (1957. szeptember 25.) 5.
- ¹⁰³ A választólétszám az 1958-ban 445, 1959-ben 405, 1960-ban 347, 1961-ben 340 (javított szám, a presbiteri jegyzőkönyvekben szereplő 430-as szám valószínűleg tollhiba), 1962-ben ugyancsak 340.
- ¹⁰⁴ A 105/1958-as, illetve a 39/1961-es presbiteri határozatok következtében 1961-ben 9000 forinttal [sic!] nőtt meg az önkéntes egyházfenntartói járulékokból származó befizetések összege. SZÜRE Presb. jkv. 7/1962 (január 28.); Lázi Lajos egyházmegyei világi tanácsbíró: „Szegény de mégsem olyan szegény az a gyülekezet, amelynek 23m[jille = ezer] forint megajánlása van, és ez be is folyik.” 27/1962 (július 1.)
- ¹⁰⁵ Mint láttuk, a gyülekezet nagy kiterjedése és számos szóránya miatt a pót- és tiszteletbeli presbitereknek nagy szerep jutott a határozatképesség biztosításában.
- ¹⁰⁶ Pedig azok gyakorisága az 1952 előtti három alkalomra ritkult vissza.
- ¹⁰⁷ SZÜRE Presb. jkv. 50/1961; 50/1961 (december 10.); 3/1962 (január 28.)
- ¹⁰⁸ Ezen időszakot a vallásos világnézet elleni párthatározat, valamint a „fekete hollók” pere fémjelzte.
- ¹⁰⁹ SZÜRE Presb. jkv. 63/1964 (január 26.)
- ¹¹⁰ Lásd alább az 1958-as és 1963-as presbiteri tisztújítások összehasonlítását. Az akció végül 1980 forint járulékos közalapi teherbefizetést tett lehetővé. SZÜRE Presb. jkv. 74/1964 (május 10.)
- ¹¹¹ SZÜRE Presb. jkv. 46/1963 (december 10.)
- ¹¹² SZÜRE Presb. jkv. 55/1963 (december 10.)
- ¹¹³ A kétkezi munkákból a részét igencsak kivéő lelkipásztor segítségére Csák János és Blum Ferenc presbiter atyafiak siettek (utóbbi fiaival együtt), a súlyos balesetéből pedig éppen csak lábadozó Tandori Károly pedig tetemesebb építőanyag-, valamint munkadíj-hozzájárulást biztosított. SZÜRE Presb. jkv. 51/1963 (december 10.)
- ¹¹⁴ SZÜRE Presb. jkv. 111/1964 (november 29.)
- ¹¹⁵ SZÜRE Presb. jkv. 101/1964 (november 29.)
- ¹¹⁶ SZÜRE Presb. jkv. 89/1964 (október 25.)
- ¹¹⁷ SZÜRE Presb. jkv. 94/1964 (október 25.)
- ¹¹⁸ SZÜRE Presb. jkv. 108/1964 (november 29.)

SZERB HADIFOGLYOK A CSALLÓKÖZBEN 1914–1918

GORCSA OSZKÁR

ABSTRACT

The Great War, that began in the summer of 1914 could not be ended quickly because of the unreal military plans. Due to the prolonged war, the question of the POW's took huge dimensions, and the warring parties were not prepared for the problem at hand. The problems, that occurred with the massive number of the POW's did not steer clear of Austria–Hungary, as from the year of 1914 to 1918 about 1,2–2,3 million POW's were captured by the army of the double monarchy. Among the massive number of prisoners of war, we can find about one hundred and fifty thousand serbian POW's, who were captured in the campaigns of 1914–1915.

In Hungary, most of the POW camps were founded in West-Hungary, because of strategic reasons, thus logically the serbian POW's were also placed here. In my presentation, I expound on introducing the situations of serbian POW's in the region of Csallóköz, with the help of the Csallóközi Lapok, and with the help of the most important archival sources, that deal with the problem of the serbian POW's.

BEVEZETÉS

A Nagy Háború emberpróbáló borzalmait megelőzően, már a 19. században történtek kísérletek a hadviselés szabályozása és egyben humanizálása érdekében. A kezdeményezés Henry Dunant nevéhez, az 1859-es solferinói csata szemtanújához köthető. Tevékenységének köszönhetően 1864-ben Svájc nemzetközi értekezletet hívott össze,

melynek célja egy nemzetközi egyezmény elfogadása volt. A konferencián tizenhat állam képviseltette magát, s ennek lett eredménye az I. genfi konvenció. Az 1864-es genfi egyezmény elfogadását követően rövidesen sor került a brüsszeli értekezletre, amely célja a hadifoglyokra vonatkozó rendeletek törvénybe foglalása, valamint a háborús törvények és szokások kodifikálása volt. Az értekezleten tizenöt állam képviseltette magát, de az orosz kezdeményezéssel együtt járó bizalmatlanság rányomta a bélyegét a konferenciára. Ennek következtében az értekezlet határozatait nem ratifikálták, ezért egyszerűen csak brüsszeli deklarációként vált ismertté.¹

A brüsszeli értekezletet követően ismét hosszabb szünet következett, amely végére az 1898. április 6-án, ismét orosz kezdeményezésre megrendezett hágai nemzetközi konferencia tette rá a pontot. A huszonhat állam részvételével zajló tanácskozás vég-eredménye a hadifogság első nemzetközi tételes szabályozásához vezetett. Az egyezmény hadifoglyokra vonatkozó rendelkezéseit a II. fejezet 4–20. szakaszai tartalmazzák, amely szakaszokat szinte szó szerint átvették az 1907. évi II. Hágai egyezmény szövegébe is. Ezt megelőzően viszont Svájc ismét a kezébe vette a kezdeményezést, s az 1864-es genfi konvenció revíziója céljából új genfi értekezletet hívott össze 1906-ban. Működése sikeresnek mondható, hiszen rövid idő alatt elfogadásra került az új egyezmény szövege, amely a hadifoglyokkal is komolyabban foglalkozott.²

Az 1907. évi II. hágai értekezlet volt az utolsó azon konferenciák soraiból, melyeket az első világháborút megelőzően hoztak tető alá. Az értekezleten negyven-négy állam képviseltette magát, s tizenhárom egyezmény született, amelyek közül a negyedik foglalkozik részletesen a hadifogság kérdésével.³ Az egyezmény szövegét elemezve megállapíthatjuk, hogy számos hiányosság orvoslására még nem került sor. A 4. cikkely például kiemeli, hogy a „*hadifoglyok az ellenséges Kormányoknak, nem pedig az őket foglyul ejtő egyéneknek vagy csapattesteknek hatalma alatt állanak,*”⁴ s hogy a „*hadifoglyokkal emberiesen kell bánni*”,⁵ de épp a legfontosabbat nem szögezi le, vagyis azt, hogy kit tekinthetünk hadifogolynak. Az 5. cikkelyben a hadifoglyok internálásának kérdése is felmerült, de itt is csak félmegoldással találkozhatunk, hiszen az egyezmény leszögezi, hogy a „*hadifoglyok valamely városba, várba, táborba... internálhatók*”,⁶ de arra vonatkozó magyarázattal, hogy a hadifogolytáboroknak hogy is kell kinézniük, s területileg hol kell elhelyezkedniük, nem találkozunk. A fogságba esést követően az első fontos feladatnak a hadifogolylisták elkészítése számít, ám a II. hágai egyezmény ezzel ismételtlen keveset foglalkozik, hiszen csak annyit tesz, hogy arra kötelezi a hadifoglyokat, adják meg nevüket és rangjukat az őket fogva tartóknak. Ennél azonban nem megy tovább, hiszen a felírás módjáról nem rendelkezik, pedig a világháborúban mindvégig komoly gondot jelentett a nevek téves, elferdített feljegyzése, ami esetenként szinte teljesen ellehetetlenítette a hozzátartozók értesítését. Mindez talán a tapasztalatlansággal, valamint az európai közvélemény rövid háborúba való hitével magyarázható, de ezen a Nagy Háború kitörése nagyban változtatott.⁷

A MONARCHIA HADIFOGLYAI ÉS HADIFOGOLYTÁBORAI

A világháború első hadifoglyai 1914 augusztusában érkeztek a Monarchiába. Mivel a dunai birodalmat érintő frontvonalak délen és keleten nyíltak meg először, a foglyok első hulláma is szerb, illetve román nemzetiségű volt. A helyzet azonban 1916-ra már színesebb képet mutatott, ugyanis 1915-ben megjelentek az olasz, majd a rákövetkező évben a román foglyok is. Természetesen rajtuk kívül számos más etnikumot is megtalálunk a foglyok soraiban. A statisztikák is sokatmondók, és a hadifoglyok létszámának dinamikus növekedésére hívják fel a figyelmet. Blasszauer Róbert gyűjtései szerint 1917 januárjában 852 853 orosz, 97 712 olasz, 97 072 szerb, 38 327 román, 5595 montenegrói, 465 francia és 31 angol, összesen 1 092 055 hadifogoly szerepelt a Monarchia nyilvántartásában. Ez a szám a következő évben, 1918. január 1-jén már 1 309 394 hadifogolyra duzzadt. Közülük a szerb hadifoglyok főleg a háború első két évében, három szakaszban kerültek az országba. E szakasz lezáró fázisa 1915/16 tele, amikor a Monarchia katonái határozott német segítséggel lerohanták Szerbiát.⁸

A bürokrácia és a hadvezetés felkészületlensége miatt az ellenséges foglyok hátszországba való szállítása rendkívül kaotikus volt. Sokan napokig utaztak marhavagonokban, aminek következtében gyakori halálesetek jelentkeztek, olykor már a légerekbe érkezés előtt, mivel a foglyok közül sokan gyilkos vírusokat vagy patogéneket hordoztak magukban, az egészségügyi intézkedések viszont sok kívánnivalót hagytak maguk után. Ezt tökéletesen szemlélteti az a tény is, hogy a hadifogolytáborokban, mivel az orvosok többsége a fronton tartózkodott, kisszámú egészségügyi személyzet teljesített szolgálatot. Dr. Friedrich Koch segédorvosnak a mauthauseni hadifogolytáborból írott levele is ezekről az állapotokról tanúskodik: *„Lehetne, az új év boldogabb, mint amilyen az 1914-es év volt. Teljes szívemből örülnék, ha e szerencsétlen szerb tábortól megszabadulnék. Naponta 600-an átmennek a rendelőn, minden teli tetvekkal és élősködőkkel, az emberek rongyosak és szakadtak, tífusz, vérhas, himlő, ezek a napi társaim, akiket el kell viselnem, miközben a táborban semmi rend, semmi tisztaság, mindenhol mocskok, és ürülék, körülbelül ilyen képet fest a tábor [...] Itt 14.000 hadifogolyra két orvos van, ami több mint nevetséges.”*⁹ Ezt a kaotikus állapotot a Monarchia bürokráciája végül relatíve sikeresen kezelte, s egész sor intézkedés született a hadifoglyok helyzetének rendezésére, amit folyamatosan bővítettek. Ezek az intézkedések 1916-ra *„kék hadifogoly-könyv”* néven váltak ismertté, ami a hadifoglyokkal való gondoskodás alapját képezte a birodalmunkban.¹⁰

Ami a hadifogolytáborok általános állapotát illeti, megállapítható, hogy a kezdeti időszakban, 1914 késő őszeig kiépítetlenek voltak, nem bírtak elegendő szálláshellyel, s – mint az imént említettük – kevés orvos állt rendelkezésre. A táborokra jellemző, hogy egy részüket folyó-, illetve tópart mellett szervezték meg, így ezek a tényezők

esetenként hozzájárultak a magas halandósághoz – ilyen volt a doboji, a nagymegyeri, a boldogasszonyi, a sopronyéri, a mauthauseni és még számos más hadifogolytábor is.¹¹

Esztergom-Kenyérmezőn kezdetben olyan kevés volt a szálláshely, hogy a foglyok nagy része a pusztá földön feküdt. A szerbek számára két nagy cirkuszi sátrat emeltek, s azokat, akik számára itt nem jutott hely, a halastóba vezető tápcsatorna mentén szállásolták el. A helyzet súlyosságát a lakosság is érezte, az Esztergom hetilap a következőképpen bírálta a tapasztalt viszonyokat: „... az illetékes hatóságok nem készültek el a hadifoglyok elszállásolására, különösen készületlenül találta őket a beállott hideg esős idő, amikor földél nélkül még a rabságba esett vadnak is sokat kellene szenvednie.”¹² A tábor területét szögesdróttal kerítették el.¹³ Kísértetiesen hasonló volt a helyzet a nagymegyeri hadifogolytáborban is, azzal a különbséggel, hogy itt kezdetben csak az őrházak voltak megépítve, s emiatt a foglyok 1914 novemberéig a szabad ég alatt tartózkodtak.¹⁴ Ugyanakkor az sem hagyható szó nélkül, hogy az egészségügyi viszonyok kezdetben itt is nagyon rosszak voltak, erről panaszkodott a családjának 1914. október 4-i levelében *Paszterkó József*¹⁵: „Légy szíves szerdára vagy csütörtökre elkészíteni nekem 3 rossz régi inget, 3 gatyát bármilyen régi és foltosak lesznek és 2 pár erős vászon kapcát, mert itt csak úgy hemzseg a féreg a foglyokban és a leg-hatásosabb védelem ellene a sűrű alsóruhaváltás és mosakodás.”¹⁶

Mindezen egészségügyi körülmények, valamint az országba behurcolt járványok következtében 1914 végén elterjedt a kolera, illetve a kiütéses tifusz – amely 1915 tavaszán szedte legtöbb áldozatát –, s a járványok felszámolása komoly nehézségekbe ütközött a csekély orvoslétszám miatt. A helyzetből azonban a Monarchia igyekezett levonni a tanulságokat, így 1915-től alapkövetelménnyé vált a barakk-kórházak, járványkórházak és gyógyszerterek megléte a táborokban. Tehát a Monarchia idővel sikeresen elgördítette az elé helyezett akadályokat, s ez az életkörülmények javulásához vezetett. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy 1914 legvégétől Esztergom-Kenyérmezőn már negyven fűthető épületben oldották meg a hadifoglyok elhelyezését.¹⁷

SZERB HADIFOGLYOK A CSALLÓKÖZI TÁBOROKBAN

Az Osztrák–Magyar Monarchia három hadifogolytábor, a dunaszerdahelyit, a nagymegyerit és a somorjait működtette a Csallóközben. Ezek közül Nagymegyer érdemel nagyobb figyelmet, hiszen a hadvezetés itt már 1914. december 27-én 9700 szerb hadifoglyot tartott nyilván.¹⁸ Ez számunkra azért figyelemre méltó, mert a Csallóköznek 1914-ben már volt egy nagyobb tábor, a dunaszerdahelyi, így a hadvezetés újabbat nem tervezett létesíteni. Ezen az 1914-ben, a hadifoglyok körében megjelenő kolera- és tifuszjárvány változtatott. A komoly fertőzésveszélyre való tekintettel dr. Fonyó János a hadifogolytábor-parancsnokságnál kiharcolta, hogy elkülönítés céljából az egészséges foglyokat küldjék el Esztergom-Kenyérmezőről.

Mindez meg is történt, s a „*hadvezetőség Nagymegyer közvetlen közelében, a gróf Kálnoky-féle uradalom tulajdonát képező mintegy harminchat katasztrális holdnyi területén hadifogolytábort létesített.*”¹⁹

A tábort ugyan 1914 szeptemberében hozták létre, de ekkor még csak egy drótkerítéssel elzárt földterületről beszélhetünk, mivel az első barakkok majd csak 1915 első hónapjaiban épültek fel. Mindez azt is jelenti, hogy a foglyok az egész telet a szabad ég alatt, illetve földbe vájt lyukakban töltötték. Ennek következményeként óriási méreteket öltött a hadifoglyok elhalálózása, amire a tábor parancsnoksága nem volt felkészülve. Ez leginkább a hadifogoly-temető hiányával magyarázható, aminek súlyosságát akkor érthetjük meg leginkább, ha tudjuk, hogy a városi önkormányzat határozottan elutasította a hadifoglyoknak a városi temetőben történő eltemetésének a lehetőségét. Ennek következményeként a járványban elhunyt hadifoglyokat az ún. Apácaföldön temették tömegsírba. A helyzet tarthatatlanságát látva a hadvezetőség nagy valószínűséggel a város beleegyezése nélkül, önkényesen kisajátított az önkormányzati tulajdonból egy nagyobb területet, és temetőt hozott rajta létre. Az ügyet csak 1917 őszén sikerült hivatalos úton rendezni, amikor az érintett felek között megszületett az ún. *kisajátítási egyezmény.*²⁰

HÉTKÖZNAPOK A FOGSÁGBAN

A foglyok mindennapjairól az őket foglalkoztató munkaadók leveleiből és hivatalos iratokból, továbbá visszaemlékezésekből és a sajtóból tájékozódhatunk a leginkább. Az utóbbi forráscsoport, bár szubjektív, nagyon hatásosan ismertetheti a foglyok megpróbáltatásait. A csallóközi Somorja táborában uralkodó viszonyokról a *Csallóközi Lapokban* a következőket olvashatjuk: „*Az orosz foglyok udvaráról egy nyitott kapun át a szerb foglyok közé léptünk. Tarka kép tárult eléink. A szerb és a montenegrói hadsereg különös egyenruhája, a komitácsik sajátos nemzeti viselete ritka látványt alkotott. A kapuhoz közel új szerbiai bolgár macedónok voltak, akik, amint megpillantottak bennünket tisztelegve állottak előttünk egész távozásunkig. Egyiket, aki hosszabb ideig Fiumében könyvelősködött, megszólítottuk, s folyékony német nyelven előadta, hogy ő üszkübi illetőségű és harcolni nem akart, ezért kereste az alkalmat, hogy megadhassa magát. A macedón bolgárok iietve az új szerbiaik műveltség tekintetében felette állanak a szerbek a montenegróiaknak, akikről lerí a műveltség. A komitácsik, akik között 9 asszony is volt teljesen műveletlen piszkosak. A foglyokra 890 miskolci népfelkelő örködik mégpedig állandóan 80 ór. Itt még megjegyezzük, hogy Somorján több orosz és szerb tiszt is van, akik azonban Szent-antatra az Apponyi féle jelenleg Wiener Welten Rezső lovag tulajdonát képező fehér kastélyba lesznek internálva. A foglyok általában nagy meglepéddel vannak az élelmezés és bánásmód tekintetében. Az örök igaz, hogy szigorúak, de nem gorombák. Az élelmezésük kitűnő csak azon panaszkodnak, hogy kevés a kenyér.*”²¹

Fontos kiemelni, hogy a foglyok nem kizárólag a táborokban töltötték minden napjaikat. 1914-től kezdve aktívan kivették a részüket a gazdasági életből. Munkába állításuk lehetőségét az 1914. évi 7.710. res. számú rendelet szabályozta. Ezt követte a következő évben kiadott, előnyösebb feltételeket tartalmazó 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet.²² Az igénylés bonyolultságát tekintve azonban a gondok csak 1916 februárjában oldódtak meg, amikor létrejöttek a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok. Ez az intézkedés az igénylés területén egy bizonyos szintű centralizációt vezetett be.²³

A bizottság élén a törvényhatóság első tisztviselője állt.²⁴ Számos feladata közül a legfontosabb *„a hadifoglyok munkájának a polgári hatóságok hatáskörébe eső”* ügyeinek az intézése, valamint a *„katonai munkásosztatok és a katonai lovak kiadásánál a később kiadandó rendelet szerinti közreműködés”*. Az alispán feladata a bizottság tagjainak kinevezése is, viszont előtte kötelessége az *„erdőgazdasági ügyekben az illetékes királyi erdőfelügyelő, netán előforduló ipari ügyekben az iparfelügyelő”* véleményének meghallgatása. A katonai és fegyelmi ügyek intézésére *„a katonai igazgatás egy katonatisztet vezényel ki a bizottsághoz, aki kizárólag a katonai hatóságoknak van”* alárendelve.²⁵

A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrejöttének egyik legelőnyösebb oldala, hogy jogukban állt a munkaadók – s ezzel a hadifoglyokkal szemben tanúsított bánásmód – ellenőrzése is. Utóbbit nagyban megkönnyítette, hogy a foglyokkal kapcsolatos katonai jelentések is a törvényhatósági munkabizottsághoz kerültek.²⁶

A csallóközi foglyok munkába állításának pontos dátuma ismeretlen, de az a tény, hogy a *„dunaszerdahelyi iparosok és kereskedőknél alkalmazott hadifoglyokat a katonai parancsnokság bevonta, aminek következtében a dunaszerdahelyi kereskedelem és ipar teljesen stagnált”*,²⁷ arra enged következtetni, hogy a régió gazdasági életének nélkülözhetetlen részévé váltak. Dunaszerdahely mellett találunk szerb hadifoglyokat Nemesócsán is. A *Csallóközi Lapok* szerint jó részük már egész jól beszélt magyarul, ami annak bizonyítéka, hogy huzamosabb időt tölthettek a táborokon kívül. Ennek következtében, olykor teljesen váratlanul szerelmi szálak is szövődtek a foglyok és a magyarországi lakosság között. Erről a *Csallóközi Lapok* a következőképpen számol be: *„A nemesócsaiak is dolgoztattak Nagymegyerről való szerb hadifoglyokkal, akik közt nem egy elég jól töri a magyar nyelvet. Most vasárnap – elvégezvén a mezei munkát – visszaszállították a nagymegyeri fogolytáborba. Mind szívesen ment vissza, csak egy jóképű szerb szakaszvezetőnek fájt nagyon a szíve, hogy el kellett Nemesócsáról jönnie. Ott időzése alatt ugyanis megtetszett egy magyar leány, aki ugylátszik viszonozta az érzelmeket és így nem ok nélkül hangoztatta a szakaszvezető, hogy ha vége lesz a háborúnak, visszajön Ócsára s akkor nagy lakodalmat csapnak.”*²⁸

A foglyokkal való munkavégzésnek azonban megvoltak a nehézségei is. Egy alkalommal például egy szerb fogoly öngyilkosságot követett el, s ennek a sajtóban is komoly visszhangja lett: *„nagymegyeri szerb fogoly táborból többen a vasúti állomásnál*

dolgoztak. Az egyik szerb fogoly valószínűleg életuntságában beleugrott az állomási kutban, ahonnet már csak mint hullát húzták ki. A kutat fertőtlenítették.”²⁹

Számos veszélyt is magába foglalt a foglyok munkába állítása. Az egyik ilyen a szökési kísérletek gyakoribbá válása, amelyre a Csallóközben is találunk példát: „Felaranyos pusztáról négy szerb, Rakottyáról két orosz hadifogoly, akik gazdasági munkára voltak kiadva megszökött. Nyomozásuk folyik.”³⁰ Emellett az érintett felvidéki régióban gyilkossági kísérletről is tudunk: „Merénylet. A nagymegyeri fogolytáborban Winkler szakaszvezetőt az asztalos műhelyben, amikor a munka befejeztével este 6 ó. a műhely kulcsát magához akarta venni, egyik fogoly szerb munkás éles csákánnyal a fején leütötte. A szakaszvezetőt életveszélyes sebével beszállították a katonai kórházba. A merénylet szerb az éj homályában elmenekült a tömeg között. A hadbíróóság kiszállott a nagymegyeri fogolytáborban a vizsgálat lefolytatása végett.”³¹

Ugyanakkor nem kizárólag szökésikísérlet-gyanús esetekben került sor erőszakra. Történhetett ez szerelmi okok miatt is, mint ahogy a következő eset is bizonyítja: „A nagymegyeri fogoly szerbek egyike a minap magyar bicskának esett áldozatául. Amint halljuk egy bizonyos leányos háznál settenkedett a szerb legény. Ügylátszik előnyben volt az itthon ödöngő magyar süldő-legények fölött, aminek azután rövidesen bicska affér lett a következménye. Egyik nagymegyeri legényke se szó se beszéd mellőztetése tudatában bicskáját beledöfte a szerb legény hátába. Mi van vele nem tudjuk.”³²

A fentihez hasonló esetek miatt, a kellemetlen helyzetek elkerülése érdekében a foglyok elszállásolása a cselédektől és munkásoktól elkülönítve történt. Ez természetesen többnyire hatástalannak bizonyult; bármit is tett a hadvezetés, nem tudta megakadályozni a hadifoglyok és a civil lakosság érintkezését, aminek következtében esetenként szerelmi szálak is szövődtek. Ezt bizonyítja az 1916. január 8-án, a közerkölcsök megóvása érdekében kiadott újabb rendelet, amely a hadifoglyokkal és a lakossággal volt kapcsolatos: „Egyes hadifoglyoknak egyes tanyákon való elhelyezése és egyes helységekben, kisebb csoportokban való elszállásolása helyenként igen visszaállapotokra vezetett. Különösen olyan estek fordultak elő, amelyeknél a korlátok-amelyek a lakosság és ellenségeink hadifogoly katonái közötti érintkezésben nemcsak hazafias kötelességből, hanem az erkölcs és tisztesség szempontjából is betartandók lettek volna-teljesen figyelmen kívül hagytak...”³³

A nagyszámú, relatíve szabadon mozgó hadifogoly a közbiztonságra is komoly veszélyt jelentett. Ennek oka abban rejlik, hogy a szökevény foglyok gyakran a korábbi munkahelyük közelében bujdosnak, amíg nem teremtdött meg a megfelelő szökési alkalom. Ugyanakkor, mivel addig önmagukat élelemmel ellátni gyakran nem tudták, fosztogatásba kezdtek, mint ahogy arról a sajtó is beszámol: „Garázdálkodó foglyok és szabadságolt katonák. Komáromból jelentik, az egész környékről napról-napra jönnek be a panasszal lopások és különféle garázdálkodások miatt, amit orosz és szerb foglyok és nem egyszer szabadságolt katonák elkövetnek...”³⁴

Az említett garázdálkodó foglyok szökésének okait megvizsgálva megállapítható, hogy a magánosokat³⁵ is komoly felelősség terheli a szökésekért. Ez kitűnik a belügy-miniszter 1915-ös szabályozásából is, melynek értelmében a hadifoglyok napi két-három alkalommal rum nélküli teát fogyaszthattak, szeszes italokat azonban nem kaphattak. Emellett nem hagyhatták el szálláshelyüket, s – mint korábban ismertettük – a civil lakossággal sem érintkezhetek. Azonban az őrkíséret mulasztásainak, illetve a munkaadók jóindulatának köszönhetően már 1915-ben komoly gondok jelentkeztek ezen a téren. A Temesvári cs. és kir. Katonai Parancsnoksághoz folyamatosan érkeztek a panaszok, amelyek szerint a hadifoglyok kíséret nélkül járták az utcákat és alkoholt fogyasztottak.³⁶

Nem ez volt az egyetlen gond a magánosok esetében. Nagyon gyakran előfordult, hogy a kellő őrizetről nem gondoskodtak, különösen, ha annak költségeit nekik kellett állniuk. Így gyakran előfordult, hogy a „*munkaadók, vagy az alsóbb közigazgatási hatóságok rendelkezései folytán [a hadifoglyok] vasúton őrizetlenül elküldetnek.*”³⁷ Emiatt a szökések lehetőségei könnyebbé válhattak, s nincs kizárva, hogy az egyes hadifoglyok eltűnése is ezzel magyarázható. Ezért a Császári és kir. Hadügyminisztérium a következő intézkedéseket tette: „... *a vasúti őrszolgálat összes katonai szerve utasítandó, hogy az ilyen egyedül utazó hadifoglyokat azonnal vegyék őrizetbe és azoknak a legközelebbi hadifoglytáborba való szállítása iránt intézkedjenek.*”³⁸ Mindez a szökések egyre gyakoribbá válásához vezetett.

ÖSSZEGZÉS

Összegzésként megállapítható, hogy az 1914-ben létrehozott csallóközi hadifoglytáborok – a legtöbb magyarországi táborhoz hasonlóan – komoly megpróbáltatások elé állították lakóikat. A táborok kiépítetlensége, illetve zsúfoltsága miatt gyakoriakká váltak a járványos megbetegedések és a tömeges elhalálozások. Mindez igaz a nagymegyeri szerb táborra is, amelynek lakói a világháború kezdeti szakaszában, 1914 szeptemberében, a járványoktól való védelem miatt kerültek át Esztergomból a településre. A helyzet konszolidálásához 1915 tavaszáig kellett várni, de időközben, 1914 végére a foglyok már a világháború következtében fellépő munkaerőhiány pótlására lettek hivatottak. Többségük valamelyik tanyán, szántóföldön, gyárban, esetleg bányákban vagy hivatalban töltötte munkaidejét. Ezt a feladatott gyakran önként vállalták, hogy elkerüljék a hadifoglytáborokon belül uralkodó, 1915-ig fennálló viszonyokat. Ugyanakkor gyakran előfordult, hogy a munkaadók jó szándékát, illetve az őrkíséret mulasztását kihasználva egyre több foglynak sikerült megszöknie. Mindez magában hordozta a garázdálkodás lehetőségét, így ennek elhanyagolása komoly következményeket eredményezhetett volna. Szerencsére a magyar hatóságok többnyire sikeresen kezelték az esetlegesen felmerülő problémákat, s az említett hadifoglyok 1918 végére hazatérhettek.

JEGYZETEK

- ¹ Karkis Kornél: *A legújabb kor nemzetközi intézkedései*. In: Hadifogoly magyarok története. Budapest, 1930. 43–44. (a továbbiakban: Karkis 1930.); Lóránt Armin: *A hadifogoly-kérdésről*. Budapest, 1915. 22–28. (a továbbiakban: Lóránt 1915.)
- ² Eöttevényi Nagy Olivér: *A hágai két békekonferencia (1899 és 1907.)*. Kassa, 1909. 7–20. (a továbbiakban: Eöttevényi 1909.); <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7239>, letöltés: 2019. szeptember 25.
- ³ Lóránt 1915. 33–43.; Karkis 1930. 45.; Eöttevényi 1909. 58–59., 68.
- ⁴ Az 1907. évi hágai konvenció, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=91300043.TV>, letöltés: 2019. szeptember 30.
- ⁵ Uo.
- ⁶ Uo.
- ⁷ Gorcsa Oszkár: *Hadifoglyok és a Nagy Háború: Hadifogság az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Belvedere Meridionale, 30 (2018/1) 57–60.
- ⁸ Blasszauer Róbert: *Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején*. In: Lenkefi Ferenc (szerk.): *Ad Acta. A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve*. Budapest, 2012.; <http://mek.oszk.hu/04900/04930/html/#d1e2288>, letöltés: 2017. március 21.; Gorcsa Oszkár: *Szerbia megtörése, avagy kísérlet a balkáni front felszámolására*. Belvedere Meridionale, 28 (2016/4) 52–70.
- ⁹ Leidinger, Hannes – Moritz, Verena: *Verwaltete Massen. Kriegsgefangene in der Donaumonarchie 1914–1918*. In: *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs*. Herausgegeben von Jochen Oltmer. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2006. 35. (a továbbiakban: Leidinger–Moritz 2006.)
- ¹⁰ Moritz, Verena: *The Treatment of Prisoners of War in Austria–Hungary 1914/1915: The Historiography of Prisoners of War in the Late Habsburg Empire*. In: *1914: Austria–Hungary, the Origins and the First Year of World War I*. Ed: Bischof, Günter – Karlhofer, Ferdinand – Williamson R., Samuel. Louisiana, USA, 2014. 242. (a továbbiakban: Moritz 2014.)
- ¹¹ Vemić, Mirčeta: *Pomor srba ratnih zarobljenika i interniranih civila u austrougarskim logorima za vreme prvog svetskog rata 1914–1918*. Zbornik Matice Srpske za Društvene Nauke, 147 (2014/2) 205–225. (a továbbiakban: Vemić 2014.)
- ¹² Idézi: Miklós Tamás: *Első világháborús hadifogolytábor Esztergom–Kenyérmezőn*. Nagy Háború Blog, (2012.) 5., http://m.cdn.blog.hu/na/nagyhaboru/image/workshop/miklo_stamas_kenyermezo.pdf, a továbbiakban: Miklós 2012.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ Vemić 2014, 210–211.
- ¹⁵ „Paszterkó 1914 szeptemberében vonult be katonának, és az Esztergom-táborba, az I/III. népfőlkö hádtáp-zászlóaljhoz, az első század második szakaszához került beosztásra... Neve mellett semmiféle rangjelzés nincs feltüntetve, azaz közönséges bakaként kezdte meg a szolgálatot.” (Pollmann Ferenc: *A Bokréta utcától a számárszígietig. Paszterkó József első világháborús levelei*. A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 8 (2005.) 119–127.) (a továbbiakban: Pollmann 2005.)
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Miklós 2012, 2–4.
- ¹⁸ Horváth Lajos – Nagy Attila – Varga László: *Császári és királyi hadifogolytáborok a Csallóközben (1914–18). Dunaszerdahely, Nagymegyer, Somorja*. Dunaszerdahely, 2015. 7. (a továbbiakban: Horváth–Nagy–Varga 2015.)
- ¹⁹ Komáromi Újság, 1914. október 3.
- ²⁰ Horváth–Nagy–Varga 2015. 95–108.
- ²¹ Csallóközi Lapok, 1914. szeptember 16. 41. sz. 3.
- ²² 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: MRT 1915, 244–245.
- ²³ 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: MRT 1915, 16.
- ²⁴ Alispán, vagy polgármester.
- ²⁵ 550/1914. M. E. sz. rendelet A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok megalakításáról és a hadifoglyok igénybe vételének újabb módosításáról. In: Háborúval kapcsolatos törvények és rendeletek gyűjteménye IV. 2441–2446.
- ²⁶ A szökésekről, a hadifogly létszámáról, munkakörülményekről esetleg betegségek bejelentéséről is szó volt, s emellett az orvosi vizsgálatok és halálesetek kivizsgálása is a munkabizottságok hatáskörébe tartozott. Továbbá a hadifogly-kimutatások is ide futottak be.

- ²⁷ Csallóközi Lapok, 1916. március 8, XVI. évf. 10. sz. 4.
- ²⁸ Csallóközi Lapok, 1914. november 18, 53. sz. 3.
- ²⁹ Csallóközi Lapok, 1915. január 27. 4. sz., 3.
- ³⁰ Csallóközi lapok. 1915. augusztus 18. XV. évf. 33. sz. 2.
- ³¹ Csallóközi lapok. 1917. február 21. XVIII. évf. 9. sz. 3.
- ³² Csallóközi Lapok 1917. február 7. XVIII. évf. 8. sz. 2.
- ³³ Major Zénó: *Adalékok az orosz hadifoglyok bajai történetéhez*. http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmanyok/maze-04t-1.html, letöltés: 2019. április 21.
- ³⁴ Csallóközi Lapok 1917. október 8. XVIII. évf. 40. sz., 3.
- ³⁵ Munkaadók.
- ³⁶ MNL CSML ML V. 72. C. 14017/1915.
- ³⁷ MNL CSML ML V. 72. C. 13681/1915.
- ³⁸ Uo.

FELEKEZETISÉG ÉS MAGYAR–HORVÁT ETNIKAI ELLENTÉTEK A MURAKÖZBEN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT

BEDŐK PÉTER

ABSTRACT

After the collapse of Yugoslavia, on 7 April 1941, the German army moved into Međimurje (Muraköz), later the Hungarian troops arrived into this territory on 16 April 1941. However, the protracted border negotiations queried, but the territory became part of Hungary, in spite of the fact, that the Independent State of Croatia (NDH) laid claim to Međimurje. This resulted estrangement of the diplomatic relations between two countries. The smallest percentage of the Hungarian population located in Međimurje among the recaptured territories by Hungary. Despite the expulsion of the local civil servants, the local Croatian lower clergy remained at the place and they disapproved the Hungarian authority. Similar to the Dualist period, during the Second World War „dual suzerainty” came into being in Međimurje, because Alojzije Stepinac, the Archbishop of Zagreb – although not directly, but through the parish priest of Selnica, Ignacije Rodić and the archiepiscopal vicariate – was capable of maintaining his ecclesiastical jurisdiction on the territory. József Pehm (Mindszenty), the abbot and prelate in Zalaegerszeg tried to mediate also in the case of ecclesiastical detachment of the territory. The clash was unavoidable between the local Croatian lower clergy and the Hungarian authorities. Thanks to the documents of the archiepiscopal vicariate of Međimurje, sources still exist about History of Experiences and examples about intertwining of religion and identity. In spite of the fact that Međimurje was outside of the borders of the Independent Croatian State during the Second World War, the Croatian lower clergy maintained the continuity of the territorial affiliation thanks to their resoluteness and the representation of the Croatian interests.

A Muraköz közvetlenül a magyar és a szlovén határon, de Ausztriától is mindössze 35 kilométerre helyezkedik el. Mind politikai, mind földrajzi tekintetben egy határregió, mivel a Mura völgyében horvátok, szlovének és magyarok évszázadok óta élnek egymás közvetlen közelségében. A Muraköz 1918-ig Magyarországhoz tartozott, ezt követően a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került.

Jelen esettanulmány a Muraközi Érseki Helynökség (1941. augusztus 13. – 1945. június 14.) iratanyagán keresztül mutatja be a muraközi alsópapság viselkedésformáit a második világháborúban, azon belül is koncentrálna a magyar bevonulást (1941. április 16.) követő időszakra. Ellentétben az általános történeti/néprajzi kutatási témakörökkel¹ – amelyek az egyház és a lokális közösség kapcsolatrendszerét, vagy esetleg a hatalom problematikáját helyezik górcső alá – ezen esettanulmány sokkal inkább egy lokális konfliktus, a magyar–horvát etnikai ellentétek egyházi vonatkozásaira fókuszál. Bárh Dániel az alsópapságot és a népi kultúrát érintő kutatásai kapcsán megjegyzi, hogy a *levelezések* kulcsfontosságú dokumentumokat tartalmazhatnak egy eseti, lokális konfliktus kapcsán.² Ebből kifolyólag a muraközi horvát alsópapság – mint társadalmi csoport – különböző (horvát és magyar) egyházi és világi hatóságokkal való kapcsolatrendszerének alulnézeti bemutatása által többet tudhatunk meg az 1941 és 1945 közötti időszak magyar–horvát etnikai feszültségforrásairól is. Továbbá egyéb tapasztalattörténeti forrásokkal is rendelkezünk a katolikus egyház berkein belül megjelenő etnikai ellentétek kapcsán a Muraközben.

A 16–17. századi protestáns vallásfelekezetek jelentős térhódítása ellenére 1910-ben a muraköziek 98,15%-a katolikus vallású volt.³ Vladimír Kalšan Muraközzel foglalkozó horvát történész a mai homogén horvát népesség jelenlétét a Muraközben a horvát katolikus egyház érdemének tekinti.⁴ A lakosság anyanyelvén kívül az jelezte a térség átmenetiségét a Magyar Királyságon belül, hogy a terület a zágrábi érsekséghez tartozott. A 19. században a kiépülő polgári magyar állam és a zágrábi érsekség többször is összetűzésbe került a Muraközben, mely leginkább a helyi közoktatás, az alsópapság és az egyházi jogosultságok kérdéskörét érintette.

A Muraköz 1919 és 1922 között Varasd megyéhez tartozott, azonban 1922 és 1929 között a szlovén maribori körzethez csatolták, és csak 1929-ben került vissza közigazgatásilag a horvát tömbterületekhez, az ekkor megalakuló Száva bánshoz.⁵ Kiemelkedő jelentősége volt a stridóvári (Štrigova) községnek, mivel 1931-ben elcsatolták a csáktornyai járástól, és a ljubljanei Dráva bánshoz, azon belül is a szlovén Ljutomeri körzethez került. 1937-ben Stridóvár községből kivált a ráckanizsai (Razkrižje) község, melyhez a hegyes-dombos környezet miatt több-kisebb település is tartozott.⁶ A korszakra rányomta a bélyegét a horvát–szlovén területi disputa az érintett települések fellett. A szlovén fél horvátosítással vádolta a Ráckanizsára és környékére érkező tanárokat, papokat, míg a horvátok elszlovénosítással vádolták az ottani vezetőket. Kulturális és gazdasági okok miatt a Muraköz északnyugati

csücske egyre inkább Szlovénia felé húzott, amelyet a horvát fél nehezen fogadott el, hiszen az 1921-es népszámlálás szerint a helyi lakosság (6076 fő) 98%-a horvát nemzetiségűnek vallotta magát, mégis a szlovén nyelvet helyezték előtérbe.⁷

Az 1931-es jugoszláv népszámlálás szerint a Muraköz lakossága 96 499 fő volt, amelyből 93 690 fő horvát és 1297 magyar volt. Ekkor a horvátok 97%-os többségben voltak a Muraközben.⁸ 1935. augusztus 23-án kezdődött a háromnapos muraközi Eucharisztikus kongresszus Csáktornyán, amelyen részt vett Antun Bauer zágrábi érsek és az akkori zágrábi koadjutor érsek, Alojzije Stepinac, továbbá a belgrádi érsek és August Šlibar zágrábi ferences provinciális is. Alojzije Stepinac, a későbbi zágrábi érsek (1937–1960) nyitotta meg a kongresszust. A háromnapos eseményen több tízezer vettek részt, továbbá szlovénul és magyarul is mondtak misét. A kongresszus kiemelkedő eseménynek számított abból a szempontból is, hogy a helyiek horvát zászlókkal díszítették fel az utcákat, amikor a királyi Jugoszláviában erre korábban nem volt lehetőség. Stepinac koadjutor érsek több muraközi plébániát is meglátogatott 1935 szeptemberében.⁹ 1940. december 22-én Alojzije Stepinac – ekkor már mint zágrábi érsek – a stridovári felújított plébániatemplomot áldotta meg, és próbálta kibékíteni a horvát és a szlovén felet a területi vita ügyében.¹⁰

IMPÉRIUMVÁLTÁS A MURÁNÁL

1941. április 6-án, Virágvasárnap német bombatámadások érték a jugoszláviai városokat, köztük Csáktornyát is. Másnap, április 7-én a déli órákban érkeztek meg a német csapatok Csáktornyára. Egy nappal később, április 8-án Teodor Košak gyógyszerésszel az élen megalakították Csáktornyán az usztasa Muraközi Vezérkart.¹¹ Hivatalosan az usztasák a Független Horvát Államot 1941. április 10-én Zágrábban kiáltottak ki. 1941. április 16-án alakította meg Ante Pavelić a kormányt,¹² ugyanazon a napon, amikor a nagykanizsai 17. gyalogezred bevonult a Muraközbe.¹³

Míg a szomszédos Muravidéken már 1941. április 16-án, a bevonulás napján bevezették a magyar katonai közigazgatást, addig a Muraközt érintő diplomáciai magyar–horvát határtárgyalások¹⁴ miatt ez csak 1941. július 9-én került bevezetésre a Muraközben. A polgári közigazgatást az alsólendvai és a muraszombati járásokhoz képest öt nappal később 1941. augusztus 21-én léptették életbe a csáktornyai és a perlaki járásokban.¹⁵

Fontos kiemelni, hogy míg a többi visszacsatolt területet sikeresen reinkorporálták a magyar egyházszervezetbe (akárcsak a szomszédos Muravidéket a szombathelyi püspökségbe, Grósz József szombathelyi megyéspüspök a terület apostoli adminisztrátorává vált),¹⁶ addig a Muraköz esetében a katonai bevonulás ellenére maga a magyar megszállás és polgári közigazgatás is kérdéses volt egészen 1941 nyaráig. A Muravidéken is felszólaltak az egyházi hatóságok a Mariborban végzett „szlovénpárti”

papok ellen, akiket a szombathelyi püspök elhelyezett a Muravidékről más magyarlakta területekre. Azonban Grósz József szimpátiát tanúsított a német megszállás alatt levő Alsó-Stájerországból menekült szlovén papokkal szemben.¹⁷ A Muraközbe is kerültek szlovén papok, ellenben a zágrábi érsekség maradt az egyházi hatóság a Muraközben.

A zágrábi érsekség 366 plébániája közül huszonkettő a muraközi Bekcsényi (Bekšin) főesperességhez tartozott. A huszonkét muraközi plébánia közül kilenc plébánia a felső-muraközi, tizenhárom pedig az alsó-muraközi esperesség része volt.¹⁸ 1942. augusztus 15-én alapították a ráckanizsai (Razkrižje, Raskrižje) plébániát. Továbbá tudták ezáltal növelni a település szlovén jellegét, hiszen különvált a stridóvári plébániától.

A Zala vármegyei vezetés nem nyugodott bele a terület katonai megszállásába, hanem a Muraköz teljes politikai, közigazgatási visszaszerzésére törekedett. Ennek kapcsán bízták meg Pehm (későbbi nevén Mindszenty) József zalaegerszegi apát-plébánost és pápai prelátest, hogy társadalmasítsa a „muraközi-kérdést”, és eszközölje ki a magyar kormánytól, hogy a terület Magyarországnál maradjon, mivel a magyar politikai felső vezetés a horvát lakosság nagyon magas aránya miatt vonakodott a terület Magyarországhoz való hozzácsatolásától. Az 1941. május 8-i Zala megye Törvényhatósági Bizottságának ülésére egy muraközi küldöttség 12 501 muraközi lakos aláírását tartalmazó követelést nyújtott át, amellyel azt kérték Zala vármegye főispánjától, hogy a legsürgősebben juttassa el Horthy Miklós kormánynak a muraköziek Magyarország iránti hűségnyilatkozatát.¹⁹ A horvát szakirodalom szerint kezdetben az aláírásgyűjtés célja a zágrábi érsekségtől való elszakítás volt, azonban nem sok aláírás érkezett, emiatt azt állították, hogyha aláírják a kérelmet, akkor lisztet, sőt és petróleumot fognak kapni. Ezen kívül még ezer szavazatot megvásároltak a Pecsornik Ottó vezette aláírásgyűjtők.²⁰

„Muraköz magyar, mert magyarul érez” – jelentette ki Pehm József 1941. július 15-én a rendkívüli törvényhatósági közgyűlésen.²¹ A következő hónapokban a magyar és a horvát félnek nem sikerült diplomáciai szinten megegyeznie a terület fennhatóságáról. A külpolitikai változások, a Zala vármegyei vezetőség és Pehm József tevékenységének köszönhetően – 1941 júliusában – a magyar kormány végül támogatta Muraköz teljes szintű elfoglalását, és kilátásba helyezte a terület feletti polgári közigazgatás bevezetését is.²²

A Muraközi Érseki Helynökség

Alojzije Stepinac zágrábi érsek már 1941. augusztus 13-án létrehozta a Muraközi Érseki Helynökséget, és megbízta Ignacije Rodić (Rodics Ignác) szelencei (Selnica) plébánost, hogy érseki helynök lévén igazgassa a muraközi alsópapságot, mivel úgy gondolta, hogy egyházi joghatóságának gyakorlásában a magyar megszállás miatt akadályoztatva van. Az érseki helynök a magyar megszállás ellenére is képviselni

tudta a zágrábi érsekség joghatóságát a Muraközben. Intézkedett a segédlelkészek kinevezéséről, engedélyezte a tábori misék megtartását, döntést hozott hitoktatók kinevezését illetően, gyóntatási jog megadásáról, kapcsolatot tartott fenn a zágrábi érsekséggel, a magyar polgári és egyházi hatóságokkal, kereszt-, házasságleveleket állított ki, illetve vezetnie kellett az érseki helynökség protokollumát.

Stepinac érsek lelki és politikai támogatást is nyújtott a muraközi alsópapságnak. Sikertelen megelőznie a legelső komolyabb konfliktust a magyar hatóságok és a horvát papok között, mivel 1941. augusztus 21-ére összehívták a muraközi papokat a csáktornyai ferences kolostor ebédlőjébe, ahol esküt kellett tenniük a magyar hatalomra és Horthy Miklós kormányzóra. Továbbá az eskü szövegében kitértek arra, hogy 1) Semmiféle kinevezést nem ismerhetnek el, amely a zágrábi érsekségtől vagy a muraközi érseki helynöktől származik, 2) Zágrábbal semmiféle kapcsolatot nem tarthatnak fenn, mert az érsekség belekeveredne muraközi ügyekbe, 3) Horvátországból a Muraközbe nem jöhet egyetlen horvát pap sem. A muraközi papokat a szombathelyi püspökség fogja vezetni.²³ Alojzije Stepinac 1941. augusztus 15-én kelt levelében arra intette a muraközi papokat, hogy inkább tegyék le az esküt, mintsem a hívő közösség lelki vezetés nélkül maradjon, azonban felszólalt a terület egyházi elszakítása ellen. Stepinac érsek közbenjárt a Vatikánban, hogy amíg a háború tart, addig a terület ne kerülhessen át magyar egyházigazgatás alá, továbbá írja „*A legrosszabb esetben, amit elérhetnek [a magyarok], hogy ideiglenes adminisztrációt nyernek, azonban semmi többet, amíg a háború tart.*”²⁴

1941. augusztus 21-én a csáktornyai ferences kolostor ebédlőjében 18 muraközi pap letette az esküt (horvát források szerint 11, a ferencesek nélkül), míg nyolcan nem tették le (horvát források szerint ugyancsak 11-en). A kiszabott időig garantálták az esküt nem tett papok védelmét, míg az esküt letevők magyar állampolgárságának megadása folyamatban volt.²⁵ Azonban Alojzije Stepinac diplomáciai úton kieszközölte a magyar kormánynál, hogy az esküt nem tett papok is a Muraközben maradhassanak, s folytathassák szolgálatukat.²⁶

Az egyházi elcsatolással kapcsolatos aggodalmak ugyancsak nem voltak alaptalanok, mivel már a dualizmus időszakában is voltak törekvések a Muraköz szombathelyi püspökséghez (esetleg a veszprémi érsekséghez) való csatolására. A polgári közigazgatás bevezetésekor Pehm József a *Zalamegyei újságban* a Muraköz egyházi életéről publikált vezércikket, amelyben a következőket írta: „*Most az ügynek a kulcsa Budapesten és Rómában van. Horvátország külön útra lépett, nincs ok, miért gyakoroljon egyházi jogokat itt idegen állam főpapja.*”²⁷ Alapvetően terjeszkedően lépett fel a magyar egyházszervezet a Muraközben, hiszen Pehm József és a vármegyei vezetés is a terület egyházkormányzati elcsatolására törekedett. Több cikk is megjelent, amelyben a terület egyházi elcsatolását követelték. „*A horvát papok tovább lázítottak*

Muraköznek Magyarországtól való elszakítása érdekében. Most is ezek a nyugtalan elemek magyar kenyéren élnek, mégis Magyarország földarabolásán buzgólkodnak. Ők nevelhettek Zágrábban és Varasdon magyargyűlölő papokat és muraközi leányokból magyargyűlölő apácákat. Tanulmányaik befejezése után pedig visszaküldték őket szülőföldjükre és ezek janicsárokként harcoltak itt ellenünk.” Laposi Haller Jenő a következőket javasolja a döntéshozóknak: *„Ha Muraközben békét és rendet akarunk, akkor a horvát lelkipásztorokat föltétlenül és tüstént el kell onnan távolítani. Muraközt és Légradot pedig magyar egyházmegyéhez kell csatolnunk.”*²⁸ Kelemen Ferenc A „magyar” Muraköz című cikkében a Zalai Magyar Élet Újságban a következőket írta: *„Muraközt a legsürgősebben egyházzal is vissza kell csatolnunk, ha azt akarjuk, hogy ez az ezeréves magyar terület most a két évtizedes idegen kényszeruralom elmúltával lélekben is magyar maradjon.”*²⁹

A magyar egyházi térhódítást jelzi, hogy a magyar ferences rendtartomány 1942-ben két ferencest – Muray Frigyes és Horváth Atanáz – Csáktornyára küldte az ottani ferences kolostorba a városban lévő magyar katonák és hivatalnokok lelki gondozására. A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter Muray Frigyes a csáktornyai állami tanítóképezdéhez, Horváth Atanáz ferences szerzetest a csáktornyai kereskedelmi közép-, az állami polgári fiú- és leányiskola, Fekete Gézát pedig az állami elemi népiskola hitoktatójává nevezte ki.³⁰

1942. május 22-i levelében közli a zágrábi érsek, hogy közbenjárt a Vatikánban: amíg a háború tart, a terület ne kerülhessen át magyar egyházigazgatás alá, továbbá figyelmezteti a muraközi horvát papokat, hogy szigorúan tartsák be az egyházi hatáskörüket, semmilyen okkal ne adják fel a hivatalukat a magyar civil hatóságoknak. Továbbá felhívja a figyelmet a templomi, iskolai beszédekre, nehogy a horvát papokat erőszakkal elűzzék a Muraközből, mert annak nagyon kellemetlen következményei lennének a horvát nemzetre.³¹

Ignacije Rodić 1942. augusztus 24-én a muraközi lelkészek szolgálati kimutatásait elküldte Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszternek.³² A kimutatás szerint – amelyben nem szerepelnek a Muraközben szolgáló magyar lelkipásztorok adatai – 35 pap tevékenykedett a Muraközben. A 35 egyházi személy közül 16 muraközi, 8 szlovéniai (közülük 5 muravidéki), 1 németországi, 10 horvátországi (a Drávától délre, kivétel egy horvát baranyai) származású. Tehát megállapíthatjuk, hogy a muraközi papok majdnem fele helyi származású volt. Ebben a zágrábi érsek is szerepet játszott, feltételezhetően a muraközi plébániákra próbált minél több helyi lelkipásztort helyezni, ezzel is elkerülve annak a lehetőségét, hogy a magyar hatóságok kitoloncolják az idegen származású papokat. Tizenhat lelkipásztort 1941. április 16. után neveztek ki vagy helyeztek át, ami azt jelenti, hogy jelentős számban történtek változások a két (alsó, felső) muraközi esperességben a magyar

katonai megszállást követően. A plébánosok átlagéletkora ekkor 50 és 60 év között, míg a káplánoké 30 év körül volt.³³ Arról a tényről sem szabad megfeledkeznünk, hogy 16 papot már 1918 decembere előtt felszenteltek, ami azt jelenti, hogy a korábbi magyar fennhatóság időszakában is többen tevékenykedtek. Ellentétben a fiatalabb generációval, nem volt teljesen új helyzet számukra, hogy a Muraköz Magyarországhoz tartozik. Mintha egy láthatatlan választófal lett volna az ide került magyar és a helyi papok között. Az ide érkező Muray Frigyes, Horváth Atanáz, Fekete Géza magyar ferencesek kizárólag a magyar katonáknak, tanároknak, tisztviselőknek és gyerekeknek tarthattak misét, gyóntatást és egyéb vallási tevékenységeket (hittanórákat, litániákat). A Muraközben ekkor 23 plébánia és 71 iskola működött.³⁴

„Minden nyelv hirdesse az Atyaisten dicsőségére, hogy Jézus Krisztus az Úr”

Alojzije Stepinac érsek 1942. augusztus 7-én – többek között – azt üzent a híveknek, hogy tartsák meg katolikus hitüket, lelkesen énekeljenek a *„mi szép horvát nyelvünkön”*, és teljesítsék be a Szent Pál Filippieknek írt levelében leírtakat (Fil 2,5–11).³⁵ A nyelvi különbségekben megjelenő, alapvetően etnikai alapú ellentétek befurakodtak a templomokba is. Krisztovics József bottornyai plébános-esperes teszi fel a kérdést az érseki helynöknek 1943. október 1-jén: *„Milyen jogon vannak a templomban magyar énekek, amikor a plébánián [Muraközben] nincsenek magyarok, kivéve a hivatalnokokat és a katonákat?”*³⁶

1943. decemberében 13 leventepap érkezett a Muraközbe, akiknek neveiről és szolgálati helyükről dr. Beresztóc(z)y Miklós miniszteri tanácsos értesítette az érseki helynököt 1944. január 24-én. Levelében gyóntatási, misézési (*„ahol templom vagy kápolna nem áll rendelkezésre, az iskolatermekben misézhetnek”*), és binálási³⁷ jogot kért a leventelelkészek számára.³⁸ A leventelelkészek érkezése heves tiltakozást váltott ki a horvát alsópapságból. Ignacije Rodić érseki helynök nem adta meg a gyónáshoz, a prédikáláshoz, sem az iskolatermekben való misézéshez szükséges engedélyt. A vallás- és közoktatásügyi minisztériumba küldött levelében kijelenti: *„De itt egyáltalán nincs szükség e levente lelkészekre. Mi voltunk eddig is, akarunk továbbra is az összes híveinket, tehát a leventéket is mindenben ellátni. Mi vagyunk erre jogilag hivatva, mindenhol a plébános vagy káplán a levente lelkésze. Mi már mindenben értesítettük a Pesti Nuncius urat erről és egyhangúlag jogilag ellene vagyunk, hogy itt legyenek külön levente lelkészek. Mi elegen vagyunk és másokra nincs szükség. Mi lojálisan akarunk továbbra is dolgozni úgy, ahogyan az egyházi és magyar törvények kívánnak. De csak addig, amíg valaki azt nem követeli tőlünk, ami egyházi törvényekkel ellenkezik. A levente lelkészek kinevezése az egyházi hatóság tudta és engedélye nélkül nem engedhető meg.”*³⁹

Az érseki helynök 1944. február 1-jén a muraközi papoknak megparancsolta, hogy a leventemiséket a plébánosok vagy a káplánok végezzék el. Követelte, hogy idegen papok nem misézhetnek az engedélye nélkül. Továbbá kijelenti, hogy „Celebret”⁴⁰ nélkül nem misézhet senki a Muraközben, a katonalelkészeknek a tábori püspöktől kell kérniük Celebret-et, hogy a katonáknak misét mondhassanak.⁴¹

Érdemes hosszabban idézni a muraközi érseki helynök 1944. február 3-án, Angelo Rotta magyarországi nunciusnak címzett levelét, mivel nagyon árulkodik a muraközi papok közhangulatáról: „Ahogyan értesítve is lettünk, maguk a levente papok is hangoztatják, hogy ez mind a zalaegerszegi Mindszenty-Pehm József preláthus és plébános munkája és terve.” Az érseki elnök állítása szerint „Ő [Mindszenty József] legalább is így oktatta őket, amikor egy tanfolyamot rendezett részükre Zalaegerszegen: »Ti csak menyetek oda, törjeteek minden hová, és ha az ottani papság nem is fogad szívesen benneteket, ti mégis csak menyetek oda, legyetek erőszakosan ott és ha a misét sem engedik meg amihez joguk is van, ti mégis legyetek ott, figyeljétek az ottani papság munkáját és mindenben értesítsétek engem«... A helyzetben csak az a rossz, hogy van itt egynéhány levente parancsnok akik nagy nacionalisták és sehogyan sem bírják ki a horvát-muraközi papságot. Csak ezek a zalaegerszegi Mindszenty plébánossal farszírozzák és azon dolgoznak, hogy erőszakosan minden egyházi jog ellenére jöjjenek anyaországból az úgy nevezett levente papok. Természetesen ilyen felfogás mellett merészkedhetett a zalaegerszegi Mindszenty plébános itt egy pár esetben misézni és prédikálni anélkül, hogy jelentkezett volna nála és kért volna engedélyt.⁴² Tehát erőszakkal mindenhol! Annak idején meg volt nekünk ígérvé, mikor követelték tőlünk a hűségesskü letételét [1941. augusztus 21.], hogy az egyházi dolgokban nem fognak semmiféle nehézséget okozni úgy az itteni hatóság sem pedig maga az állam, és továbbra is meglesz engedve az eddigi muraközi nyelvnek a használata az iskolában, gyóntatásban, és énekekben egyaránt. De sajnos ez csak szép ígéret volt, de a tettek másképp bizonyítják. Most erőszakosan akarják mégis másképp. Ígéret szép szó, de ha megtartják csak úgy jó! Mindenhol beszeretnék vezetni a magyar nyelvet úgy az iskolába, templomba és egyházi énekbe s ezáltal teljesen kiszoríttatni a szép muraközi-horvát nyelvet. Ez volna a fő és úgy látszik az egyedüli munkakör a levente lelkészeknek... Azt sem akarom említeni Excellenciádnak, hogy éppen itt Muraköz területén történt 1941 Úrnapi körmeneten, hogy egy néhányan annyira megfélemedtek az egyházi szent dolgokban, hogy a Szentség előtt vitték Őnagyméltóságú kormányzó úr vitéz Horthy [sic!] Miklós képét vitték. Regnum Mariánumban vagyunk, Szent István eszméjét hirdetjük, de ennek értelmében meg kell adni az egyháznak, ami az egyházzé, az államnak pedig, ami az államé. Ez a szent István eszméje. Muraközi népek tehát meg kellene adni a maga szabadságát a szent István eszme értelmében. A kisebbségeknek megadni a magáét a jogi vallási szabadságát.” A levél végén Ignacije Rodić arra kéri a magyarországi nunciust, hogy járjon közben azért, hogy a leventepapok mihamarabb hagyják el a Muraközt.⁴³

Többször is beidézték tárgyalásokra a muraközi érseki helynököt,⁴⁴ Ignacije Rodić-nak tanúskodnia kellett a muraközi alsópapokat ért vádakkal szemben. A perlaki járás főszolgabírója 1942. május 30-án tudatta az érseki helynökkel, hogy Gojnik Imre ligetvári adminisztrátort Balog Lajos katori lakos tiltott visszatérés kihágásának elkövetésére való fejbujtás miatt húsz napi elzárásbüntetésre ítélte, akinek a helyettesítését kérvényezte Ignacije Rodićnál.⁴⁵ Luksa József csáktornyai hitoktatót sajtótermékek házaló és utcai terjesztésének szabályozása tárgyában kiadott rendeletbe ütköző kihágással vádolták, és a drávaszentiváni, szentilonai és zalaújbírói állami népiskolák hitoktatói teendőinek ellátásától eltiltották 1943. január 14-én.⁴⁶ A varasdi plébániához Ivanovec (Jánosfalva) és Sandorovec községeket nem tudták látogatni a varasdi lelképásztorok, mivel nem kaptak határátlépési engedélyt a magyar hatóságoktól. Emiatt a muraközi érseki helynök kérésére a szomszédos muraközi drávavásárhelyi (Nedelišće) plébános biztosította a két falu lelki ellátását.⁴⁷

Franjo Balog (Balogh Ferenc) muravidi (Donji Vidovec) plébánost 10 napi elzárásbüntetésre ítélték 1942. november 10-től 20-ig.⁴⁸ A lelkész nem akarta magyar nyelven kitölteni a keresztlevelet, továbbá nem akarta, hogy a magyar himnusz elénekeljék a sekrestyében. A pécsi bíróságon pénzbüntetést kapott, mivel Horthy Miklós névnapján nem misézett a kormányzó tiszteletére.⁴⁹ Az érseki helynök pedig amiatt kapott büntetőparancsot, hogy az 1942/1943. gazdasági évben ipari olajos növényt nem termelt.⁵⁰

A magyar kormányzat egyházközségek alapításával is próbálkozott a Muraközben. Így nyilatkozik a *Muraköz – Megyimurje* újság a légrádi egyházközség tevékenységéről: „*Légrád rk. egyházközség képviselő testülete most tartotta meg a kántorválasztást Gruber Theodor plébános elnökelete alatt. Valójában ez nem is választás, hanem a hűség horvátnyelvű légrádi magyarság hűségnyilatkozata volt a magyarság mellett. Az egyházközség képviselői a horvátul egy szót sem tudó Varga Béla volt zákányi, jelenleg légrádi áll. elemi iskolai tanítót választották meg kántorukká. Ugyanekkor a túlsúlyban horvát anyanyelvű képviselőtestületi tagok elhatározták, hogy minden vasárnap a 9 órai mise magyar, a 11 órai mise pedig horvát lesz, de a misén a felajánlási ének szintén magyar lesz. Gratulálunk a légrádiak magyar szelleméhez, méltó utódai a nagy Zrínyinek, de gratulálunk Varga kántornak is, aki rövid idő alatt elnyerte a légrádiak szeretetét és bizalmát.*”⁵¹ Sorra alakultak az egyházközségek a muraközi plébániák körül. A muraközi érsek a következőket nyilatkozta az egyházközségekkel kapcsolatban 1943. november 26-án a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba írt levelében: „*Néhány helyen ugyan már több mint egy éve, hogy egyházi községeket alapítottak, de ott sem tudnak velük elérni semmit sem. Miért? Mert, vagy az itteni közegek annak működését gátolják hangoztatván »mivel egyházilag Muraköz Zágrábhöz tartozik egyházi adót nem kell fizetni« vagy pedig adót beszélni nem akarják. Egyszóval az eddigi alapított egyházi községgel nem értünk*

*el semmit.*⁵² Az érseki anyagban megőrződött egy papírdarab is a levélhez csatolva, amelyen a következő szöveg áll: „*Ami az egyházi községeket illeti, én azon vagyok, hogy addig míg ez a háború tart Muraköz területén ne legyenek megalapítva és ahol pedig vannak szűnjenek meg az egyházi községek. És azért maguk a községek fedezzék az összes egyházi költséget, mint kántori, harangozó fizetéseit, egyszóval azt, amit az egyházi községek fizetnének.*”⁵³

1941-ben alapvető pénzügyi nehézséget jelentett a kongruakiegészítések megérkezésének hiánya.⁵⁴ Kántorok fizetésének kimaradására is van példa az érseki helynökség iratanyagában. Rodik Ferenc stridóvári kántor 1942. május 12-én írt az érseki helynöknek, aki korábban visszautasította kérését azzal az indokkal, hogy Stridóváron nincs egyházközség, azonban ebben az esetben a kántor a plébánostól várta a fizetést. A levél részletei is mutatják a kántor és a helyi egyházi vezetők közötti súrlódást: „*Negyed-magammal már négy hónapja fizetés nélkül nem tudok megélni és mivel többszöri szóbeli kérés és figyelmeztetés ellenére sem látom biztosítva azt, hogy fizetésem rövid időn belül megkapnám... Kérem Főtisztelendőségedet, hogy rövid időn belül a levelemre válaszolni szíveskedjék, mert ellenkező esetben, tekintettel a mostani nagyon nehéz viszonyokra, kénytelen leszek jogaimat bírói úton érvényre juttatni.*”⁵⁵ Ignacije Rodić 1942. augusztus 5-i levelében a következőket írta a közoktatásügyi miniszternek: „*Muraköz Magyarországhoz visszatérve egyházilag mindaddig, míg a római Szentszék nem intézkedik, egyházilag a zágrábi érsekség fennhatósága alá fog tartozni. Mivel pedig a zágrábi érsek Önagyméltósága joghatóságát Muraközben csak közvetve gyakorolhatja, engem helynökévé nevezett ki. Mint püspöki helynöknek többször kell az egyházi hatóságot képviselnem és szolgálatomban sokszor hivatalosan utaznom. Szolgálatom tehát kötelezettségekkel jár, amelyeket a plébánosi jövedelmemből fedezni nem tudom. Azért mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy nekem mint püspöki helynöknek megfelelő tiszteletdíjat elrendelni és folyósítani méltóztassék.*”⁵⁶ A magyar kormány nyomást tudott gyakorolni a muraközi érseki helynökre a kongruakiegészítések, hittanórák fizetéséért járó összegek lassú kiutalásával. Az érseki helynököt bízták meg, hogy az összeget szétossza egyenlő arányban a muraközi lelkészek és hittantanárok között.

A Muraköz újság 1943. augusztus 20-án beszámolt arról, hogy Pecsornik Ottó csáktornyai polgármester és országgyűlési képviselő kezdeményezésére Csáktornyáról különvonattal Bucsuszentlászlóra. A különvonaton utazott több előljáró, továbbá Zsálig Norbert ferences rendfőnök is. A Muraköz – Medjimurje újság azt nyilatkozta „*Muraköz nem megy Maria Bistricere [Horvátország legkiemelkedőbb zarándokközpontja], de ugyanazt a Szűzanyát, Magyarország Védőasszonyát itt találjuk meg, aki ugyanolyan szeretettel fogad és meghallgat bennünket. Mondják ezt meg otthon, mind a faluban, mindenkinek.*”⁵⁷

A PLÉBÁNOS ÉS A KÁNTOR KONFLIKTUSA ETNIKAI SZÍNEZETBEN

Sokat elárul a muraközi helyzetről a következő eset, amelyet elsőként Somfay György alsódomborúii (Donja Dubrava) leventeparancsnok 1943. szeptember 3-i jelentésében közöl: „Szept. 3-án reggel a levente csapattal vonultam be a templomba s mikor a mise kezdetén Jenei Jenő helybeli levente csap. pk.rk. kántor magyar éneket intonált a kóruson lévő harmóniumon, nevezett plébános [Breznik János] horvát nyelven felkiabált a kórusra, hogy azonnal hagyja abba a kántor az orgonálást, ugyanis magyarul nem szabad énekelni. Természetesen Jenei Jenő leventemise lévén ezen felhívásnak nem tett eleget, mire a pap kiment a templomból és átöltözött, majd a hívek gyóntatásához fogott. Körül belül tíz perc múlva ismét miseruhába öltözött és megkezdte a misét, mire említett lev.csap.pk. ismét magyar egyházi éneket intonált a harmóniumon. Ekkor a plános felháborodva ismét kiabálta az oltártól horvát nyelven, hogy nem szabad magyarul énekelni s mise ruhában felment a kórusra, az oltáron hagyta az Oltáriszentséget, és a harmóniumot bezárta, miközben Jenei Jenő és Szalay József oktatók előtt magyarul azt a kijelentést tette, hogy »Nincs magyar mise, nincs levente mise!« Ezek után harmadszor is hozzáfogott a mise végzéséhez, miközben Jenei Jenő kántor a harmóniumot felnyitotta és ismételten magyar ének intonálásához fogott. Erre nevezett plébános a megkezdett misét abbahagyta és ismét kiment a templomból. A további botrány elkerülése végett parancsomra Jenei Jenő és Szalay József leventeoktatók vezetésével a leventék kivonultak a templomból. Kivonulásuk után a plébános a misét azonnal megkezdte hol felszólítására a hívek horvátul énekeltek.”²⁵⁸ Breznik János alsódomborúii plébános a következőket írja ugyanazon esetről 1944. február 18-án a vallás- és közoktatásügyi minisztérium ügyosztályának: „Jenei Jenő képesítés és érseki megerősítés nélküli volt kántor-tanítót kényszerülve voltam az egyházi szertartások teljes tudatlansága következtében kántori állásától megfosztani. Nevezettet felszólítottam, s egyidejűleg neki egy esztendei határidőt adtam, hogy ezen belül sajátítsa el az egyházi szertartásoknál szükséges tudnivalókat. Úgyszintén felkértem, hogy foglalkozzék a templomi énekkarral, amelynek tagjai bár muraközi ajkuak, de kedvvel és szívesen megtanulnák a szép magyar egyházi énekeket is. A kántori tanító úr azonban mindennel foglalkozott, csak az általam kértekkel nem, s miután tudatlanságában s konokságában már annyira ment, hogy egy év után kijelentette, s a faluban urbi et orbi hirdette, miszerint a pap csak a szentélyben rendelkezik, ellenben a kóruson a kántor az úr, akinek működését nem jogosult a pap irányítani, ott ő saját belátása szerint cselekedhetik s énekelhet, botrányok elkerülése végett kénytelen voltam őt a további kántorizálás alól felmenteni. Ezen idő óta főfoglalkozásának tekintett, hogy ellenem, ahol csak tehette áskálódjék s erőszakkal botrányokat provokáljon, amelyekből kifolyólag azután engem a csendőrségen, kir. ügyészségnél s egyéb hatóságoknál feljelenthessen. Ezt ismételten meg is tette s az eredmény, hogy az elmúlt

esztendőben, – nem tudom saját elhatározása, vagy felsőbb rendelkezésre községünkől végleg eltávozott. Az 1943. szeptember 3-i incidens is Jenei erőszakos, tapintatlan s botránykereső fellépésének tulajdonítható. A tényállás a következő... A jelen esetben is 1943. évi augusztus utolsó vasárnapján a prédikáció után kihirdettem, hogy péntek, szeptember hó 3-án, mint minden hónap első péntekén, Jézus Szent Szíve ájtatosságot tartok s hangos misét fogok mondani. Ezen a misén is, mint minden plébániamisén, a nép együtt éneklí a miseénekeket az énekkarral, természetesen anyanyelvén. Szeptember hó 2-án este beállít hozzám Szalay József fiatal tanító, leventeoktató, s felszólít, hogy holnap reggel, tehát 3-án reggel a leventék részére tartsak egy ünnepélyes Istentiszteletet. Szalay nem beszél horvátul, sem németül, én meg bár ünnepélyes alkalmakkor s a leventemiséken a Szentleckét magyarul olvasom fel, nem bírom még úgy a magyar nyelvet, hogy azon társaloghatnék szótár segítségével megmagyaráztam neki, hogy másnapra már kihirdetett mise van, amelyen már nem változtathatok, annál inkább sem, mivel a hó első péntekje lévén hangos plébániamisét és Jézus Szent Szíve ájtatosságot tartok a hívőkkel, azonban szívesen látom s természetesen nincs ellenvetésem, ha a leventék is megjelennek, de hangsúlyozom, hogy a Szentmisét a kihirdetés értelmében tartom meg. Szalay erre sarkonfordult s elment. Kapóra jött a Jenei urnak 3-án reggel, amint az ünnepélyes Szentmisét a kihirdetett időben meg akarom tartani, s kimenve a sekrestyéből az oltárhoz, s azon a kelyhet elhelyezem elkezd a felfüggesztett kántor a harmóniumon játszani. Erre én kifordultam /a lépcsőimát még meg sem kezdtem/ és a következő szavakkal »Kérem nem zavarni a Szentmisét, az énekkar fog énekelni« kértem Jeneit, hogy hagyja abba a játékot. Miután nevezett ezen kérelemnek eleget nem tett, – hogy elejét vegyem botrányoknak s jeleneteknek, amelyek vallásos híveim érületét mélyen sértették volna – kimentem a sekrestyébe. Rövid idő után, abban a hiedelemben, hogy a történetek után a volt kántor úr nem fogja újból megkísérelni a zavarást, újból bementem az oltárhoz. Föltevésém azonban, sajnos téves volt. Jenei újrakezdte a játékot a harmóniumon. Hogy papi tekintélyemnek érvényt szerezsek, nem tehettem egyebet, mint újból visszamenni a sekrestyébe, s levette a miseruhát, felmentem a kórusra, lezártam a harmóniumot, majd visszamentem a sekrestyébe, felvettem a miseruhát s elmentem az oltárhoz. Időközben azonban Jenei a harmóniumot feltörte s amint játszani kezdett, híveimhez fordulva kijelentettem, hogy ilyen körülmények között – fájdalom – a mai napon hirdetett szentmisét és ájtatosságot nem tarthatom meg. Levette a sekrestyében a miseruhát, beültem a gyóntatószékbe s gyóntattam, Jenei pedig látva, hogy erőszakkal nem ér el célt, elhagyta a leventékkel a templomot s ezek után híveim meglegedésére a Szentmisét megtartottam. Megjegyezni kívánom hogy 1/ Jenei még csak néhány évvel ezelőtt lépett be anyaszentegyházunkba s így egyházi szertartásaink jelentőségét lényét, valamit azt, hogy a templom egy felszentelt hely, Istennek háza, átérezni nem képes 2/ Nem felel meg a valóságnak,

hogy Jenei magyar egyházi éneket intonált, hiszen a Szentmise meg sem kezdődött. 3/Nem felel meg a valóságnak, hogy miseruhában mentem fel a kórusra. 4/Miután nálunk már ősidők óta minden plébániamisén a nép anyanyelvén énekel, tehát erre nem kell külön felszólítanom őket. 5/Leventemisén, úgyszintén állami ünnepek alkalmával, valamint katonamiséken mindenkor felkért kántorok, pl. katonák részére tartott miséken a tiszt urak közül egy kántortanító, leventemiséken pedig, úgyszintén az iskolagyerekek miséjén az itteni igazgatótanító úr játszik engedéllyel a harmóniumon s énekel magyar nyelven. Nem tartom illetékesnek magamat, hogy bírálathoz tárgyává tegyem egyes tapasztalatlan, meggondolatlan, beképzelt, csak szájjal, de szív és odaadással nem dolgozó urak viselkedését, amellyel hazájuknak kimondhatatlan kárt okoznak. A magam ügyében sem akarok bíró lenni, viselkedésemről s működésemről bizonyítványt kiállítani nem vagyok illetékes. Csak annyit: Szlovén vagyok, aki koncentrációs táborból kerültem, megjárva a Kálváriát, magyar földre és hálás vagyok a Gondviselésnek és a magyar hatóságoknak, hogy itt teljesíthetem szent hivatásomat. Az ellenem hangoztatott rágalomokkal szemben pedig beszéljen a 17. magy. kir. honv. gy. e. zalaegerszegi III. zászlóaljának egy félesztendei itt tartózkodás után a nékem emlékül ajándékozott díszkötésű Szentírás ajánlása, amelynek szövegét szó szerint bátorkodom közölni: »A m. kir. Honvédség érdekében kifejtett tevékenységének elismeréséül, valamint tiszteletünk és nagyrabecsülésünk jeléül: Breznik János plébános Urnak a m.kir 17/III.zlj. tisztikara:Alsódomboru, 1943. évi okt. hó 17-én Eckhardt alezredes s.k. és 21 tiszt úr aláírása.«⁵⁹ Az eset végkimeneteléről nem került elő forrás.

Az 1944-es évben a front előrehaladtával egyre inkább radikalizálódott a helyzet a Muraközben. Az érseki helynök értesítette a magyarországi tartományfőnököt 1944. május 13-án, hogy Balind Remig ferences leventelelkész a katonaság által megbotoztatta azokat a leventéket, akik az ő miséje helyett a plébánia miséjén vettek részt. Továbbá a leventéket egész éjjelre bezárta az iskola egyik termébe, és másnap reggel munkára vitette őket. »Azokat a szülőket pedig, akiknek a gyerekei elsőöknök bezáratja éjjelre.«⁶⁰ 1944. április 28-án 605 muraközi zsidó származású embert vittek a nagykanizsai táborba, május 21-én kerültek az auschwitzi koncentrációs táborba. A Holokausztról rendkívül keveset szól a zágrábi érsekség iratanyaga. A Csáktornyai Zsidó Hitközség 800 tagjából körül belül hetvenen éltek túl a háborút.⁶¹ Egyre többször fordultak elő partizánbetörések már 1943 második felétől. Több papot is megvádoltak kommunista partizánokkal való kollaborációval. 1944. október 17-én a kálniki partizánosztog betörése volt az egyik legsikeresebb, amikor eljutottak a szelencei köolaj-berendezésig. 1945. április 6-án Csáktornyára először bolgár csapatok vonultak be, őket követték az orosz, majd a Kálniki Partizán Osztag csapatai. A harcok egészen 1945. április 12-ig folytak a Muraközben Stridóvár környékén.⁶²

ÖSSZEGZÉS

A területi korlátok miatt nem eshetett szó az iskolákban, közéletben történő asszimilációs törekvésekről.⁶³ Jugoszlávia felbomlásáig Magyarország jó kapcsolatra törekedett Horvátországgal, azonban ez a Muraköz bekebelezésének következtében fenntarthatatlanná vált. A „különleges bánásmód” ellenére a magyar hatóságok erőteljes asszimilációs nyomás alá helyezték a helyi horvát lakosságot. Alojzije Stepinac zágrábi érsek szoros kapcsolatot ápolt a muraközi papsággal, korábban többször is járt a Muraközben. Figyelemre méltó, hogy már a polgári közigazgatás bevezetése előtt megalakította a Muraközi Érseki Helynökséget. Ignacije Rodić – együttműködve a zágrábi érsekséggel – sikeresen védte meg egyházi jogait, a magyar megszálló hatóságok kénytelenek voltak engedélyeket kérni tábori misékre, és egyéb egyházi tevékenységek elvégzésére. Miután egyértelművé vált, hogy a Szentszék nem fogja megváltoztatni az egyházmegyei határokat a háború végéig, a magyar hatóságok egyház-községek alapításával és leventelelkészek Muraközben való alkalmazásával próbálkoztak. A fentebb említett tapasztalattörténetek rengeteg kisebb-nagyobb konfliktusról tanúskodnak a helyiek és a területre érkező magyarok között. A horvát alsópapság úgy „élte túl” a magyar megszállást és a második világháborút, hogy tekintélyét megtudta őrizni a helyi hívők körében, mind a lelki, mind a nemzeti ügyeket illetően is.

JEGYZETEK

- ¹ Bárh Dániel: *Alsópapság és népi kultúra (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek)*. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 2013. 18.
- ² Uo. 21.
- ³ Horvat, Rudolf: *Povijest Međimurja*. Zagreb, 1944. 300. (a továbbiakban: Horvat 1944.)
- ⁴ Kalšan, Vladimir: *Muraköz történelme*. Csáktornya, 2014. 12. (a továbbiakban: Kalšan 2014.)
- ⁵ Bíró László: *A jugoszláv állam 1918–1939*. Budapest, 2010. 124–130.
- ⁶ 1946-ban kerül Globoka, Veščica (Falud), Razkrižje (Ráckanizsa), Šafarsko (Ligetfalva) és Bánfihegy (Banfi) nagyobb része a szlovén tagköztársasághoz, azonban 1994-ig a zágrábi érsekséghez tartozott. Grgić, Stipica: *Accepting the Border, Choosing the Border: The Štrigova and Razkrižje Micro-region in the First Half of the 20th Century*. Prispjevki za novejšo zgodovino, 56/3 (2017) 40.
- ⁷ Uo. 29–31.
- ⁸ Horvat 1944. 300.
- ⁹ Kalšan, Vladimir: *Iz vjerskog života Međimurja*. Čakovec, 2003. 24–27.
- ¹⁰ Kalšan, Vladimir: *Gradansko društvo u Međimurju*. Čakovec, 2000. 72–73.
- ¹¹ Kalšan, Vladimir: *Međimurje u drugom svjetskom ratu*. Čakovec, 2015. 16. (a továbbiakban: Kalšan 2015.)
- ¹² Adriano, Pino - Cingolani, Giorgio: *Nationalism and Terror. Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War*. 2018. 178.
- ¹³ Kalšan 2014. 310.
- ¹⁴ Ld. A. Sajti Enikő: *A magyar–horvát határtárgyalások és a lakosságcsere kudarca (1941–1944)*. LXXXI. köt. Szeged, 1985.
- ¹⁵ Göncz László: *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945*. Lendva, 2006. 64–65. (a továbbiakban: Göncz 2006.); Kovács Attila – Tátrai Ágnes: *Magyarok a Muravidéken 1918–1945*. Lendva–Ljubljana, 2013. 86.
- ¹⁶ Göncz 2006. 203.
- ¹⁷ Uo. 212.
- ¹⁸ Kolaric, Juraj: *Međimurje u župnim kronikama tijekom mađarske okupacije (1941.–1945.)*. In: Bunjac, Branimir (Glavni urednik): *Međimurje u Drugom Svjetskom Ratu Zbornik radova*. Čakovec, 2007. 34. (a továbbiakban: Kolaric 2007.)
- ¹⁹ Göncz 2006. 57.

- ²⁰ Drvoderić, Josip: *Generalni Vikarijat za Međimurje*. Diplomski rad. Zagreb, 1996. 19. (a továbbiakban: Drvoderić 1996.) A szerző a következő műre hivatkozik: N.N., *Međimurje 1919–1959* (Čakovec).
- ²¹ Göncz 2006. 61.
- ²² Pehm József Murakőzzel kapcsolatos tevékenységéről ld. Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*, I. kötet. Budapest, 2015. 254–282. Továbbá: Nagy László: *Mindszenty József szerepe Muraköz visszacsatolásában*. Zempléni Múzsá, 16. évg. (2016) 3. sz. 19–30.; Göncz László: *A területi integritás szellemében. Pehm (Mindszenty) József megnyilatkozásai a visszacsatolt Muramentéről és Muraközről*. Vasi Szemle, 59. évf. (2005) 4. sz. 415–423. (a továbbiakban: Göncz 2005.)
- ²³ Drvoderić 1996. 27.
- ²⁴ Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu (Zágrábi Érseki Levéltár, a továbbiakban: NAZ) Fond Generalni Vikarijat za Međimurje (a továbbiakban: GVzM) MV/129/1941.
- ²⁵ Muraköz – Megyimurje (hetilap) 1941. szeptember 11. 36. évf. 1. sz. 2.
- ²⁶ Kalšan 2015. 62.
- ²⁷ Zalamegyei Ujság, 1941. július 19. Ellenben Pehm József az 1942. évi törvényhatósági közgyűlésen indítványozta, hogy a Muraközben szolgáló tisztviselők a horvát nyelvet sajátítsák el, ennek érdekében pedig tanfolyamok szervezését javasolta. Göncz 2005. 422.
- ²⁸ Zalamegyei Ujság, *Miért kell Muraközt tüstént magyar egyházmegyéhez csatolni?* 1941. október 25. 24. évf. 244. sz. 4–5.
- ²⁹ Zalai Magyar Élet napilap, 1941. szeptember 4. 1.
- ³⁰ Muraköz – Megyimurje 1941. november 13. 36. évf. 10. sz. 2.
- ³¹ NAZ Fond „GVzM”, MV 121/1942.
- ³² NAZ Fond „GVzM”, MV 221/1942. Lásd az I. számú mellékletet.
- ³³ Kolarić 2007. 97.
- ³⁴ NAZ Fond „GVzM”, MV 324/1942.
- ³⁵ NAZ Fond „GVzM”, MV 220/1942.
- ³⁶ NAZ Fond „GVzM”, MV 292/1943.
- ³⁷ Szentmise bemutatása ugyanazon a napon két alkalommal.
- ³⁸ NAZ Fond „GVzM”, MV 31/1942. Lásd a II. számú mellékletet.
- ³⁹ NAZ Fond „GVzM”, MV 37/1944.
- ⁴⁰ A püspök állíthatja ki, annak érdekében, hogy az adott pap más egyházmegyében is mondhasson misét.
- ⁴¹ NAZ Fond „GVzM”, MV 39/1944.
- ⁴² A Gasparich-szobor leleplezésén 1941. október 5-én Perlakon és az országzászló avatáson Csáktornyán Pehm József misézett. Muraköz 1941. október 23. 36. évf. 7. sz. 6. ; Az érseki helynök engedélyezte 1944. február 25-én, hogy Mindszenty József lelkigyakorlatot tarthasson a Muraközben a csáktornyai magyar tisztviselők és ifjúság részére. NAZ Fond „GVzM”, MV 62/1944.
- ⁴³ NAZ Fond „GVzM”, MV 38/1944.
- ⁴⁴ NAZ Fond „GVzM”, MV 91/1942.
- ⁴⁵ NAZ Fond „GVzM”, MV 129/1942.
- ⁴⁶ NAZ Fond „GVzM”, MV 11/1943.
- ⁴⁷ NAZ Fond „GVzM”, MV 237/1942.
- ⁴⁸ NAZ Fond „GVzM”, MV 286/1942.
- ⁴⁹ Kalšan 2015. 63.
- ⁵⁰ NAZ Fond „GVzM”, MV 86/1944.
- ⁵¹ Muraköz – Megyimurje 1941. október 23. 36. évf. 7. sz. 6.
- ⁵² NAZ Fond „GVzM”, MV 324/1943.
- ⁵³ Uo.
- ⁵⁴ NAZ Fond „GVzM”, MV 1/1942.; NAZ Fond „GVzM”, MV 57/1942; NAZ Fond „GVzM”, MV 58/1942.; MV 92/1942.; NAZ Fond „GVzM”, MV 220/1942.
- ⁵⁵ NAZ Fond „GVzM”, MV 107/1942.
- ⁵⁶ NAZ Fond „GVzM”, MV 198/1942.
- ⁵⁷ Muraköz – Megyimurje 1942. augusztus 20. 38. évf. 33. sz. 2.
- ⁵⁸ NAZ Fond „GVzM”, MV 282/1943.
- ⁵⁹ NAZ Fond „GVzM” MV 70/1944.
- ⁶⁰ NAZ Fond „GVzM”, MV 125/1944.
- ⁶¹ Kalšan 2014. 367.
- ⁶² Uo. 368–373.
- ⁶³ A „Muraközi elmélet” – hasonlatosan a vend elmélethez – a helyiek különbözőségét hivatott felerősíteni szemben a horvát és szlovén tömbterületekkel. Mindkét elmélet legradikálisabb elképzelése az volt, hogy a Muramentén élő horvátok és szlovének szláv nyelven beszélő magyarok. Göncz 2006. 48–57.

MELLÉKLETEK

I. számú melléklet: A muraközi római katolikus papság névjegyzéke és személyadatai

Szám	Név	Születés		A felszentelés ideje	Jelenlegi szolgálat		Mikor foglalta el?
		helye	ideje		hely	minősége	
1.	P. Nobertusz Zsálíg	Belatinc	1902.XI.19.	1927.X.2.	Csáktornya	plébános	1942. VII.19.
2.	P. Angelusz Novák	Stridóvár	1887.VI.14.	1911.VIII.15.	Csáktornya	káplán	1942.VII.19.
3.	P. Angyelic Sztaniszló	Ilok	1876.VIII.18.	1900.VII.1.	Csáktornya	káplán	1942.VII.21.
4.	P. Valer Zsklepics	Csáktornya	1891.X.31.	1918.VI.30.	Csáktornya	káplán	1941.IX.25.
5.	P. Bernardin Bujanics	Csáktornya	1916.VII.19.	1939.VII.25.	Csáktornya	káplán	1941.VII.30.
6.	P. Laetusz Luksa	Csáktornya-Kotor	1912.III.22.	1936.VI.28.	Csáktornya	káplán	1942. X.11.
7.	P. Balent Anasztaz	Perlak	1916.VIII.12.	1942.VII.5.	Csáktornya	káplán	1942.VII.15.
8.	Kosak Pál	Perlak	1887.VI.28.	1911.IV.2.	Belica	plébános	1915.V.27.
9.	Cserncsec István	Víziszentgyörgy		1942.VI.30.	Belica	káplán	1942.VII.15.
10.	Horváth József	Cserföld	1891.III.19.	1920.VI.30.	Dékánfalva	plébános	1939.II.1.
11.	Szersa Máté	Felsőmihályfa	1886.IX.5.	1911.IV.1.	Felsőmihályfalva	plébános	1939.II.1.
12.	Guzsvinac János	Varasd	1887.II.15.	1911.IV.1.	Miksvár	plébános	1922.IV.1.
13.	Lehpamer Bálint	Pribics	1885.III.16.	1907.VII.14.	Drávavásárhely	plébános esperes	1922.III.6.
14.	Gazivoda Károly	Szubotica/Ludbreg	1914.V.20.	1938.VI.28.	Drávavásárhely	káplán	1939.VII.19.
15.	Rodics Ignác	Perlak	1886.II.1.	1909.III.28.	Szelence	plébános	1912.VI.28.
16.	Kolenkó Iván	Cserföld	1913.III.28.	1940.VII.7.	Szelence	káplán	1941.IX.15.
17.	Volk József	Skale	1908.IX.12.	1935.VI.29.	Víziszentgyörgy	adminisztrátor	1918.XII.30.

Szám	Név	Születés		A felszentelés ideje	Jelenlegi szolgálat		Mikor foglalta el?
		helye	ideje		hely	minősége	
18.	Pelin Vladimir	Mikulics, Zágráb	1904.X.15.	1930.VI.29.	Muraszenmárton	plébános	1936.XII.11.
19.	Horvátovics György	Gyurgyevac	1893.IV.21.	1917.	Stridóvár	plébános	1930.I.30.
20.	Cirkovics József	Pálfalva (Galovec)	1913.VIII.17.	1938.VI.1.	Stridóvár	káplán	1941.XI.1.
21.	Marekovics János	Topolje	1911.II.21.	1937.VI.27.	Rácanizsa	administrator	1910.IX.15.
22.	Kroder Henrik	Wiesentheid	1877.VI.6	1902.V.24.	Murasikló	plébános	1919.VIII.9.
23.	Malek Bálint	Perlak	1893.II.5.	1915.VI.29.	Kisszabadka	plébános	1931.IV.18.
24.	Kávrán István	Perlak	1914.VI.22.	1941.III.16.	Kisszabadka	káplán	1941.IX.20.
25.	Krisztovics József	Pozsega	1893.XII.10.	1917.VII.25.	Bottonya	plébános esperes	1930.XI.11.
26.	Kocsila Imre	Bocskaihegy	1910.X.26.	1936.VI.28.	Tüskeszentyörgy	admininrtator	1942.IV.29.
27.	Vojvoda Alajos	Muravid	1912.VI.4.	1936.VI.28.	Perlak	plébános	1941.VIII.10.
28.	Rakun Ferenc	Recsica ob Paki	1892.III.15.	1917.VI.30.	Perlak	káplán	1942.I.16.
29.	Gojnik Imre	Muraréthat	1907.XI.5.	1935.VII.28.	Ligetvár	admininrtator	1941.X.15.
30.	Oslay István	Bagonya	1894.III.29.	1925.VII.12.	Muracsány	plébános	1932.X.5.
31.	Baligács József	Belatinc	1890.II.10.	1914.VI.27.	Kotor	plébános	1937.III.16.
32.	Balogh Ferenc	Kotor	1916.IX.16.	1941.III.16.	Muravid	admininrtator	1941.III.19.
33.	Marcus János	Miksavár	1887.X.2.	1912.III.24.	Muraszentmária	plébános	1924.X.7.
34.	Breznik János	Szentháromság, Marburg	1895.IV.22	1921.VI.29.	Alsódomboru	admininrtator	1941.X.31.
35.	Gruber Károly	Pozsega	1885.XI.30.	1910. VII. 26.	Légrád	plébános	1941.I.15.

Forrás: NAZ Fond „GVzMM”, MV 221/1942.

II. számú melléklet: A Muraközbe érkező leventelelkészek szolgálati helye

Szám	Név	Szolgálat helye
1.	Juhász Mihály	Miksavár
2.	Kemény Pál	Alsólendva
3.	Tóth Angylin	Muraszerdahely
4.	Kósa Salvator	Muraszerdahely
5.	Bilics István	Csáktornya
6.	Karsay Vilmos	Miksavár
7.	Fonyódi Vilmos	Csáktornya
8.	Jambrics Ignác	Murakirály
9.	Szabó Tihamir	Alsódomboru
10.	dr. Horváth Athanáz	Hodosán
11.	Miksits József	Hodosán
12.	dr. Tersztenyak László	Perlak
13.	Préts Károly	Perlak
14.	Bugledits János	Alsódomboru
15.	Tóth Aladár	Murakirály

Forrás: NAZ Fond „GVzM”, MV 31/1944.

MENEKÜLÉS ZENTÁRÓL, 1944

Egy női díszmagyar viselet kalandos története Zentától Bécsig

TÓTH MÁTÉ

ABSTRACT

The aim of the study is to present the calvary of a Southern Swabian-Macedonian family through the history of a female díszmagyar during and after the Second World War.

The díszmagyar is one of the Hungarian national symbols that has undergone many centuries of development. The piece mentioned in the study is special because we can accurately describe the person who made it, the reason and circumstances of making, and the place and time, which is quite rare for such wear.

The examined female díszmagyar was made by Madary Gabriella for the first anniversary of the „Délvidék” (southern territories) recapture in 1942. Her husband was Károly Király, the notary of the city of Zenta and the leader of the local Hungarian Party. As it emerged that Miklós Horthy visited Zenta because of the anniversary, the couple wanted to welcome the governor in a proper way, so they made the costume for themselves. The governor finally did not visit Zenta, but at the town hall the anniversary was celebrated, where Gabriella Madary participated in the newly made female díszmagyar, according to a contemporary photo.

In 1944, Gabriella Madary and Károly Király left their beloved southern city in front of the burglar Serb and Soviet troops. They fled to Győr, where they were accomodated by relatives. In 1946 they moved to their house in Balatonboglár, where Károly Király died in the same year. His body was dressed into a díszmagyar for eternal tranquility in the local cemetery.

After her death, Madary Gabriella's female ornament was guarded and demised by her family. Her granddaughter, Erzsébet Török, appeared in this costume with her husband in a military ball at Vienna in a few years ago. Then, in 2018, he donated the costume to the Hansági Museum, where the adventurous, non-everyday costume became part of the permanent exhibition.

„Érdemletek is Ti minden szeretet,
Mert elő vettétek azon öltözetet,
Mellyel Öseitek fedezték testeket,
Mind addig, a' meddig kiadták lelkeket.”¹
(gróf Gvadányi József)

A díszmagyar viselettörténeti szempontból egyike a legtöbbet kutatott és egyben a legnagyobb érdeklődésre számot tartó magyar ruhadaraboknak. Esszék, tanulmányok és monográfiák tárják elénk ennek az igazán sokszínű és káprázatos ruhadarabnak a történetét. A díszmagyar öltözet ugyanis nemzeti viseletnek számít hazánkban. Egy olyan különös és nagy múltú viseletről beszélünk, melynek múltja több évszázadra nyúlik vissza a magyar történelemben, ennek köszönhetően sokat változott a különböző korokban. Festményeken, metszeteken, freskókon, szobrokon és faragványokon csodálhatjuk meg ezt a nem mindennapi öltözetet, nyomon követve ezáltal annak fajtáit és típusait. Politikai és nemzeti szempontból mégis leginkább a 19. században domborodott ki a díszmagyar jelentősége, amikor is a nemzeti identitás és a nemzeti függetlenség jelképévé vált.² Mivel rendkívül költséges volt az elkészítése, csak bizonyos társadalmi rétegek engedhették meg maguknak, hogy nemzeti identitásukat ilyen módon fejezzék ki.³ A reformkorban nemcsak hogy divat volt a magyaros viselet, hanem akkor terjedt el széles körben a magyar nemesség körében.⁴

A 20. század első felében töretlenül népszerű viselet maradt a díszmagyar, azonban különös érzelmi és identitásképző töltettel rendelkezett ez a ruhadarab a Trianon utáni időkben, az elcsatolt területek magyarsága számára. Nem volt ez másképp Madary Gabriella és férje, Király Károly esetében sem. Madary Gabriella 1888. január 26-án született Kisjenőn, Arad megyében. Édesapja, Madary (Vogel) János német származású telekkönyvvezető volt Margitán, aki 1900. június 5-től Zentán lett rendőrfőkapitány. Ebben a városban ismerkedett meg későbbi feleségével, a macedón–olasz származású Rajla Arankával. A Rajla család idegen származása ellenére magyarnak tartotta magát, és mindig a magyar nemzeti mozgalmak mellett állt.⁵

Madary Gabriella nagyapja, Rajla Márton például jegyző és 48-as honvéd volt, aki 1908-ban halt meg Budapesten, de végrendelete szerint testét hazavitték szeretett délvidéki városába, és Zentán helyezték örök nyugalomra. Madary Gabriella Zentán kötött házasságot Király Károllyal 1917. szeptember 12-én.⁶ Király Károly jogászként a Magyar Párt egyik helyi vezetője volt a Trianon utáni években, annak a pártnak, amelynek története jól tükrözi a délvidéki magyarság sorsát.

Először 1921. január 17-én a szabadkai *Hírlap*ban olvashatunk egy délvidéki magyar politikai párt megalapításának gondolatáról.⁷ Kezdetben felmerült a lehetőség, hogy a németekkel és a bunyevácokkal közös pártot alapítsanak a délvidéki magyarok, ezt azonban a magyar kormány élesen elutasította.⁸ A Magyar Párt szervezése 1922 januárjában kezdődött el. Nikola Pašić miniszterelnök már április 19-én magához rendelte a magyar vezetőket, és megpróbálta lebeszélni a Sántha György és Várady Imre vezette küldöttséget a további szervezkedésről. Pašić kérte a magyarokat, hogy juttassák el neki panaszait és kéréseit. Ez meg is történt: tizenöt pontban foglalták össze a memorandumot a délvidéki magyarok, amire aztán sosem kaptak érdemi választ.⁹ A Magyar Pártot végül 1922. szeptember 17-én Zentán alapították meg, többezres küldöttség előtt. A párt síkra szállt a szabad nyelvhasználatért, a magyar iskolákért és a betiltott egyesületekért is, emellett foglalkozott agrárkérdésekkel csakúgy, mint az egyházakat érintő problémákkal. Az 1925-ös választásokon indult először, ahol a vajdasági szavazatok 4,5%-át szerezte meg.¹⁰ Az 1927-es választásokon – a radikálisokkal kötött paktumnak köszönhetően – több magyar tisztviselő kinevezésére is sor került Zentán. A '20-as évek második felében enyhült a korábban meglehetősen feszült magyar–jugoszláv viszony, aminek köszönhetően egyre gyakrabban merült fel a délvidéki magyarság problémája a két fél közötti tárgyalásokon.¹¹

Az 1927-es községi választásokon már 532 helyet sikerült megszerezni a Magyar Párt jelöltjeinek, Zenta képviselő-testületének 80 tagjából 55 magyar párti volt.¹² 1929-ben a királyi diktatúra miatt a Magyar Pártot is betiltják, megszüntetve ezzel a parlamenti politizálás lehetőségét, és semmissé téve a párt községi választásokon elért sikereit. A magyar származású közigazgatási tisztviselőket szélnek eresztették, így Király Károlyt is elbocsátották állásából. 1940. december 12-én, a magyar–jugoszláv barátsági szerződés aláírásakor felmerült a zentai járás esetleges átadásának vagy lakosságcseréjének a gondolata is, Madary Gabriella és Király Károly pedig érdeklődve és feszülten figyelte az anyaországhoz való esetleges visszacsatlódás lehetőségét. Ugyanezen évben Cvetković miniszterelnök fogadta a magyar küldöttséget, ahol a magyar iskolák és egyesületek kérdése mellett ígéretet tett arra is, hogy kormánya igyekszik biztosítani a magyarság arányos képviselését a hivatalokban.¹³ Király Károly előtt ezzel újra felcsillan a lehetőség, hogy folytathassa hivatali pályáját Zentán. A valódi változásra csak néhány hónapot kellett várnia.

1941. április 11-én a Magyar Királyi Honvédség, Gorondy-Novák Elemér tábornok vezetésével, a 3. magyar hadsereg keretében, a Honvédség I., IV., V. hadteste, valamint a gyorshadteste segítségével megszállta az egykori Dél-Magyarország jelentős területeit: a Bácskát, a Baranyai háromszöget és a Mura-vidéket is. Ez közel egymillió lakost és 11 475 négyzetkilométernyi terület jelentett. A magyarság relatív többségben volt ezen a soknemzetiségű vidéken, hiszen az 1941-es népszámlálás szerint megközelítőleg 400 000 magyar élt a visszatért területeken. A visszavonuló jugoszláv csapatok nem tanúsítottak szervezett ellenállást, azonban irreguláris csapataik többször is meglepték a bevonuló magyarokat, akik nem szokták meg ezt a fajta városi gerilla harcmodort, ezért a különböző csetnik és Sokol csoportok gátlástalanul, de eredményesen folytatták tevékenységüket.¹⁴ A magyar honvédek sokszor aránytalanul keményen válaszoltak, és túlzott határozottsággal léptek fel a feltételezett elkövetőkkel szemben.¹⁵ Előfordult, hogy a szerb civil lakosság ellen fordult honvédjeink haragja, és néha bizony magyarok is áldozatul estek a válaszlépéseknek.¹⁶ Főleg a zsidókat, kommunistákat és a dobrovójácokat tartotta veszélyesnek az új magyar adminisztráció.¹⁷ Őket elűzték, megfélemlítették, kiutasították vagy internálótáborokba szállították.

1941. április 12–13-án az V. hadtest honvédjei elérték Zentát, a harcok azonban csak 14-én fejeződtek be a város körül, a csetnikek ugyanis civil ruhában vegyültek el a zentai lakosság körében, és váratlanul nyitottak tüzet a magyar csapatokra a villanytelepnél, a vasútállomásnál, az ortodox templomnál és a város több pontján. Egy nappal korábban pedig sajnálatos események következtekben a magyar és a német csapatok tévedésből egymást is lötték. A délvidéki városok közül Zenta lakossága túlnyomó részben magyar volt, ezért lakosai kitörő örömmel fogadták a magyar katonákat. Néhány nappal később, április 18-án katonai közigazgatást vezettek be, így Zenta, mint megyei város, katonai parancsnokot kapott Baumann István alezredes személyében.¹⁸ A szerbek kivonulásának azonban ára volt: komoly károkat szenvedett a harcokban a zentai városháza, a vasúti híd és a kórház is. A magyarok a károkat lassan rendezték, és folyamatosan helyreállt a rend a városban, ahová a korábbi magyar lakosság is visszaköltözött, 1941 májusától az elűzött szerbek, zsidók, kommunisták helyére pedig tudatosan magyarokat telepítettek a hatóságok, főleg bukovinai székelyeket, mintegy 13 000 főt.¹⁹ Az agrárkérdést vizsgálva elmondhatjuk, hogy mintegy 193 000 kataszteri hold került át a magyar állam tulajdonába, 1941. április 15-ével. Zenta városa 12 000 katasztrális holdat birtokolt ebben az időben. A földosztásból a hadirokkantak, a vitézi rend tagjai, a hősi halált haltak családtagjai és az őslakos magyarság részesült leginkább.²⁰ Ennek ellenére a szociális gondok közül a munkanélküliség, a lakhatás hiánya, illetve a földnélküliség jelentette a legnagyobb problémát a zentaiak számára.

Király Károly, mint a Magyar Párt egyik zentai vezetője a visszacsatolás után újra elfoglalhatta hivatalát a városban. Köztisztviselőként álló hivatalnok volt a délvidéki településnek, aki a legkeményebb szerb elnyomás évtizedeiben is makacsul kitartott a magyarság politikai védelme mellett. Az 1941-es adatok szerint 29 518 magyar és 1885 szerb élt Zentán.²¹ Az oktatás, a kultúra és a mindennapok szintjén a magyar nemzeti jelleg és a keresztény értékek domináltak a visszatért délvidéki városban.²² A lakosok neveit visszamagyarosították, az utcák és terek visszakapták régi nevüket, az iskolában újra magyarul tanulhattak,²³ a magyar himnusz énekelték, és a színjátszó körök is újra működhettek, természetesen magyar nyelven.²⁴ Újra ünnepelhette Zenta lakossága a magyar állami és egyházi ünnepeket, katonai parádéval és magyaros, nemzeti viseletben. Ilyen volt a Szent István napján megtartott körmenet vagy Zenta felszabadulásának első évfordulója. Felmerült, hogy Horthy Miklós kormányzó több délvidéki település mellett Zentára is ellátogat 1942-ben, az évforduló kapcsán. Madary Gabriella, Király Károly felesége ennek alkalmából készítette el fekete bársonyból, selyemből és csipkéből készült, aranyozott paszománnyal és szőrme-szegéllyel ellátott díszmagyar öltözetét.²⁵ S bár a kormányzó végül nem utazott el Zentára, Madary Gabriella az 1942. április 12-én, a zentai városházán rendezett ünnepi közgyűlésen már újonnan készült ruhájában jelent meg.²⁶

A fent említett díszmagyar viseletet részei:

1. aranyozott fátyollal ellátott, himzett fekete selyempárta
2. fekete bársonymellény aranyozott paszománnyal
3. fekete csipkében végződő selyem ingujj
4. fekete himzett csipkekesztyűk két-két patenttal
5. fekete bársonymente szőrme szegéllyel és aranyozott paszománnyal
6. aranyhímzéssel ellátott kötény
7. fekete selyemből készült, felül rakott szoknya

A díszmagyar viselet, mint a nemzeti identitás egyik leglátványosabb szimbóluma, kedvelt öltözet volt a Horthy-korszakban, egy köztisztviselőként álló hivatalnok feleségétől pedig szinte társadalmi elvárás volt, hogy ilyen ruhában fogadja a kormányzót, s fejezze ki hazája és nemzete iránti elkötelezettségét. Király Károly és Madary Gabriella ezért díszmagyar viseletben jelent meg Zenta városának több ünnepén és rendezvényén is.

A világháború menete azonban kedvezőtlen fordulatot vett Magyarország számára. 1944. október 7-én Zentánál lépett először bácskai földre a Vörös Hadsereg 2. Ukrán Frontjának balszárnya és a Tito vezette partizánalakulatok. A 3. Magyar Hadsereg

hősiesen védekezett, azonban Malinovszkij marsall csapatainak sikerül áttörniük. A gyors és eredményes előrenyomulás megállíthatatlannak tűnt. 1944. október 22-től egész Bácskában, így Zentán is katonai közigazgatást vezettek be a szerbek, Ivan Rukovina vezérőrnagy irányításával. Alig néhány hét leforgása alatt a teljes bácskai terület a szovjetek és a kommunista délszláv erők kezébe került. A magyar és német lakosság elleni erőszakos fellépések és atrocitások szinte azonnal elkezdődtek.²⁷ Bántalmazások, lincselések, bebörtönzések, megszégyenítések vagy kivégzések jutottak osztályrészül azoknak a magyaroknak, akikkel szemben felmerült, hogy a múltban bármilyen módon sértő magatartást tanúsítottak a délszláv lakossággal szemben. Tito maga nem adott parancsot ezen cselekedetek végrehajtására, azonban nem is emelt szót azok ellen. Túrta és hagyta a sokszor kegyetlen és véres fellépéseket, amelyeket ártatlan civil lakosokkal szemben követtek el partizánjai.²⁸ A kegyetlenkedések híre szélesebben szárnyalt a megfélemlített bácskai falvak és városok magyar lakossága körében, így Madary Gabriella és férje is értesült a vérfagyasztó és sokkoló eseményekről. Az etnikai arányok megváltoztatása, a magyar lakosság megfélemlítése, az antikommunista személyek eltávolítása, a személyes sérelmek megtorlása, a bevonuló magyar katonák túlkapásainak megbosszulása mind-mind okot szolgáltatott a partizánoknak – és a civil szerb lakosságnak is – a kegyetlenkedésekre.²⁹ Érdekesség, hogy a visszatért délvidéki területek közül a Bácskában volt a legjelentősebb etnikai tisztogatás. Ott is azokon a településeken történtek a legnagyobb vérengzések, ahol korábban a bevonuló magyar honvédség tagjai követtek el korántsem ilyen véres és kevésbé jelentős atrocitásokat a helyi szerb lakosság ellen. Megállapítható tehát, hogy sokszor a személyes bosszúvágy és a lokális etnikai ellentétek éleződtek ki az ott élő szerbekben. Összességében a Sajkásvidék szenvedte el a legnagyobb embervesztést.³⁰ Gyakorlatilag teljesen kiirtották az ott élő magyarságot. A meggyilkoltak mellett az internáltak, bebörtönöztek, megkínzottak vagy elűzöttek száma is több ezer főre tehető.³¹ A Sajkásvidéken már 1941 novemberében partizánegységek alakultak, melyek rendszeres összetűzésbe keveredtek a magyar honvédség és csendőrség helyi alakulataival. Az 1942-ben lezajlott „hideg napok” egyik legfontosabb előzményének a Sajkásvidéken történt összecepasásokat tekinthetjük. Éppen ezért 1944-ben a szerb partizánok – mintegy válaszul a néhány évvel korábbi eseményekre – itt hajtották végre legdurvább akciójukat.³² A legtöbb kegyetlenkedés a belügyminisztérium alá tartozó Népvédelmi Osztály (OZNA) tagjai nevéhez fűződik. Ők a lakossági bejelentések, besúgások és a partizán hírszerzők által rendelkezésükre bocsájtott adatok alapján végezték meglehetősen véres tevékenységüket. A kivégzések előtt a bűnösnek mondott személyeket szinte minden esetben brutálisan megkínnozták, megalázták vagy bebörtönözték.³³ A balkáni szadizmus keveredett sok esetben a bosszúvágygal: a megcsonkítás, a leforrázás, a nemi szervek levágása, a karóba húzás vagy a megégetés mind-mind alkalmazott módszer volt. Az OZNA tagjai

nem nagyon válogattak a módszerek között.³⁴ A kivégzetteket szinte soha nem temették el tisztességesen.³⁵ Gyakoriak voltak a tömegsírok vagy a Dunába lövés, mint módszer alkalmazása, ha a holttestek eltüntetéséről volt szó. Ezért a temetők és a holttestek lokalizálása komoly gondot okozott az életben maradt hozzátartozók számára a későbbiekben.³⁶

Király Károly, mint a Magyar Párt egyik zentai vezetője, pontosan felmérte, hogy milyen sors várna rá, ha a partizánok kezébe kerülne. A szerbek megtorló akciói ugyanis elsőként sújtották a magyar tisztviselőket az elfoglalt területeken. Ezért neki, mint hivatalt viselt embernek mindenképpen menekülnie kellett. 1944 őszén az utolsó pillanatban sikerült elhagyniuk a feleségével Zentát. A városban ekkor már a félelem volt az úr. A szovjetek és a partizánok közeledtének hírére a lakosság egy része elmenekült, a bevonulók pedig nem cáfoltak rá hírükre.³⁷ A megtorlások, vizsgálatok, kihallgatások és kivégzések szinte azonnal elkezdődtek azokkal a lakosokkal szemben, akikkel kapcsolatban bármiféle kétely felmerült.³⁸ Jelenlegi adatok szerint 123 zentai lakos esett áldozatul a bevonulók bosszújának és vérszomjának.

Madary Gabriella és Király Károly, miután elhagyták Zentát, továbbra is folyamatosan kapták a híreket a délvidéki vérengzésekről. Madary Gabriella rokonai Győr környékén éltek, amely ekkor még nem került szovjet megszállás alá, ezért a házaspár ide menekült a partizánok és a kommunisták elől. Mindössze másfél évig húzták meg magukat a rokonoknál, ugyanis 1946 húsvétján balatonboglári nyaralójukba költöztek át, amit még 1942-ben vásároltak. Király Károly még ugyanabban az évben meghalt. Testét, utolsó kívánsága szerint, díszmagyar viseletében a balatonboglári temetőben helyezték örök nyugalomra. Mivel azonban háborús bűnösnek volt nyilvánítva, a szerbek követelték kiadatását. A család egyik orvos tagjának sikerült elintéznie, hogy erre ne kerüljön sor. Szombathelyi Ferenc vezérezredes példáján keresztül a család már tudta, hogy mire számíthatnak azok a magyarok, akiket kiadnak Jugoszláviának. Az újonnan berendezkedett magyarországi kommunista hatalom Népbírósa 1946. május 22-én népellenes bűntettben és hivatali hatalommal való visszaélés bűntettében találta bűnösnek Szombathelyit,³⁹ akit így átadtak a jugoszláv hatóságoknak. Péterváradon végezték ki a magyar vezérkari ezredest, hosszas és brutális kínzást követően.⁴⁰

Férje halála után Madary Gabriella egyedül nevelte gyermekeit. Díszmagyar viseletét a családja őrizte meg és rejtgette a rendszerváltás előtti években. Szóbeli hagyományozás útján tudatta gyermekeivel és unokáival a viselet elkészítésének okát és körülményeit.⁴¹ Halála után Török Erzsébet nevű unokája vette magához a díszmagyart, akinek még kislány korában mesélte el nagymamája ennek a nem mindennapi viseletnek a történetét. A nagy becsben tartott családi ereklye még egyszer előkerült rejtékéből, hogy a nagyvilág megcsodálhassa: 1999 januárjában Bécsben, a császári palotában rendezett katonatiszti bálon⁴² Török Erzsébet egykori

nagyanyja, Madary Gabriella díszmagyar viseletében jelent meg.⁴³ Ezt követően döntött úgy, hogy 2018-ban a Hansági Múzeumnak adományozza ezt a ritka és igazán értékes történelmi viseletet, a hozzá tartozó fényképekkel, dokumentumokkal és kiegészítőkkel együtt.

Ajándékát az teszi igazán különlegessé, hogy a díszmagyar viselet több évszázadot átfigó fejlődésének utolsó stációjából való. Emellett pontosan tudjuk adatolni a készítés idejét, helyét és körülményeit, valamint ismerjük a készíttető személyét és a készíttetés okát is. Ez pedig meglehetősen ritka az ilyen öltözékek esetében. A hozzá csatolt fényképek, a családi napló részlete, a készíttető keresztlevele és a családfája pedig még személyesebb teszik a kutató számára ezt a kalandos sorsú női díszmagyart.⁴⁴ Nem mellékesen a felsorolt dokumentumok egyben hitelesítik és adatolhatóvá is teszik a viseletet, további kutatási témát biztosítva a történész kollégák számára. A családfakutatástól a politikatörténetig, az identitáskutatástól a viselettörténetig, számos tudományterület képviselője és kutatója meríthet a jövőben Madary Gabriella és Király Károly ránk maradt hagyatékából. Ezek a családtörténetek szervesen illeszkednek egy város (Zenta), egy régió (Bácska) és az ország történetébe, amik mind-mind segítik a kutatót abban, hogy összefüggéseiben láthassa és vizsgálhassa az eseményeket. Madary Gabriella díszmagyar viselete is ebben segített minket, a jövőben pedig a Hansági Múzeum állandó kiállításának részeként tárja majd az érdeklődő látogatók elé izgalmas történetét és jellegzetesen magyar sorsát.

1. kép: Madary Gabriella és Király Károly díszmagyar viseletükben Zentán, 1942-ben
(Forrás: Hansági Múzeum gyűjteménye)

2. kép: Madary Gabriella keresztlevele Takács János plébános aláírásával, Kisjenő, 1941. december 3. (Forrás: Hansági Múzeum gyűjteménye)

3. kép: Madary Gabriella unokája: Török Erzsébet a Hofburgban, nagyanyja díszmagyar viseletében (Forrás: Hansági Múzeum gyűjteménye)

JEGYZETEK

- ¹ Gróf Gvadányi József: *A nemes magyar dámákhoz és kis asszonyokhoz szőlő versek*. Pozson–Komárom, 1790.
- ² Lukács Anikó: *Átöltözések – A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében*. AETAS, 23. évf. (2008) 3. sz. 46.
- ³ F. Dózsa Katalin: *A rendi nemzettudat szimbóluma: a díszmagyar*. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt*. Budapest, 1996. 155–166.
- ⁴ Lukács Anikó: *Nemzeti divat a reformkori Pesten*. Korall, 10. sz. (2002) 40–56.
- ⁵ *Unokáimhoz* című fejezet a Rajla-lányok naplójában, megtalálható a Hansági Múzeum gyűjteményében.
- ⁶ Madary Gabriella 830/1941-es számú keresztlevele, Takács János plébános aláírásával, 1941. december 3.
- ⁷ A. Sajti Enikő: *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában. 1918–1941*. Szeged, 1997.
- ⁸ A. Sajti Enikő: *A jugoszláviai magyarok politikai szervezkedésének lehetőségei és korlátai (1918–1941)*. Regio. Kisebbségi Szemle, 2. sz. (1997) 3–30.
- ⁹ *A Jugoszláviai Magyar Párt memoranduma Pasichoz. Az elszakított Délvidék sorsa III*. Budapest, 1922.
- ¹⁰ Bácsmegyei Napló, 1925. február 9.
- ¹¹ Ádám Magda: *A Kisantant és Európa 1920–1929*. Budapest, 1989. 238–247.
- ¹² Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, 1995. 325.
- ¹³ Magyar Nemzet, 1940. január 1.
- ¹⁴ Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, 2005.
- ¹⁵ Dombrády Lóránt – Tóth Sándor: *A Magyar Királyi Honvédség 1919–1945*. Budapest, 1987.
- ¹⁶ Zentai Újság, 1941. április 20.
- ¹⁷ Pejcin Attila: *A zentai zsidóság története*. Zenta, 2003.
- ¹⁸ A. Sajti Enikő: *Katonai közigazgatás és nemzetiségpolitika a Délvidéken*. Budapest, 1982.
- ¹⁹ A. Sajti Enikő: *Székel telepítés és nemzetiségi politika a Bácskában, 1941*. Budapest, 1984.
- ²⁰ Lőrinc Péter: *Harcban a földért – A magyar fasizmus jugoszláviai birtokpolitikája (1941–1944)*. Budapest, 1977.
- ²¹ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió és kisebbség: magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004.
- ²² Kramer Gyula: *A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája*. In: Csuka Zoltán (szerk.): *A visszatért Délvidék*. Budapest, 1941.
- ²³ Kardos Béla dr: *Kisebbségi iskolaügy Jugoszláviában*. Kisebbségvédelem, I. évf. (1938) 2–3. sz. 28.
- ²⁴ Domonkos László: *Magyarok a Délvidéken*. Budapest, 1992.
- ²⁵ Madary Gabriella díszmagyar viselete a Hansági Múzeum gyűjteményében található, Ltsz.: 2018.7.1.1-7.
- ²⁶ Az 1942. április 12-i zentai ünnepi közgyűlésről készült fotó a Hansági Múzeum gyűjteményében található
- ²⁷ Cseres Tibor: *Vérbozzú Bácskában*. Budapest, 1991.
- ²⁸ Gubás Jenő: *Törökkanizsa 1944-es ártatlan áldozatai*. Aracs, XI. évf. (2011) 3. sz. 11–19.
- ²⁹ Forró Lajos: *Megtorlás Martonoson a partizán iratok tükrében*. Bácsország, 2010/2. 40–47.
- ³⁰ Matuska Márton: *Hová tűntek Szabhyáról a magyarok?* Temerin, 2004.
- ³¹ Mezei Zsuzsanna: *Rendszerváltás a Vajdaságban 1944/45-ben a vajdasági levéltár fondjainak tükrében*. In: Biernacki Karol – Fodor István (szerk.) *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*. Szeged–Zenta, 2010. 119–134.
- ³² A. Sajti Enikő: *Még hidegebb napok. Megtorlás a Délvidéken*. Rubicon, 2009/5. 30–38.
- ³³ Csorba Béla – Matuska Márton – Ribár Béla (szerk.): *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról*. Újvidék, 2004.
- ³⁴ Matuska Márton: *A megtorlás napjai. Ahogy az emlékezet megőrizte*. Novi Sad, 1991.
- ³⁵ Mojzes Antal: *Zömmel magyarok és németek. Az ártatlan áldozatok bajmoki kutatásának eredményei*. In: Szabó József (szerk.): *Memento 1944–45*. Bajmok, 2010. 45–58.
- ³⁶ Teleki Júlia: *Hol vannak a sírok?* Óbecse, 2007.
- ³⁷ Molnár Tibor: *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945*. Szeged–Zenta, 2011.
- ³⁸ Molnár Tibor: *Zenta 1944 őszén: a hatalomátvételtől a leszámolásig (1944. október 8. – 1944. november 9.)*. Limes, 2009/3. 133–140.
- ³⁹ Dombrády Lóránd: *Szombathelyi Ferenc a népbíróság előtt*. Budapest, 2007.
- ⁴⁰ Csicsery-Rónay István: *Szombathelyi Ferenc*. Budapest, 2002.
- ⁴¹ Gyáni Gábor: *Emlékezés és oral history*. In: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000.
- ⁴² Török Erzsébet férje az erdélyi szász ősökkel rendelkező Wilgerd Nagy az osztrák hadsereg tisztje.
- ⁴³ A Hofburgban készült fénykép Madary Gabriella unokájáról a Hansági Múzeum gyűjteményében található.
- ⁴⁴ A fényképek, a keresztlevél, a napló és a családfa a Hansági Múzeum gyűjteményében található.

KOSSUTH LAJOS MEGJELENÍTÉSE KARIKATÚRÁKON A KIEGYEZÉST KÖVETŐ ÉVEKBEN (1867–1875)*

TAMÁS ÁGNES

ABSTRACT

This paper aims to present a comparative analysis of caricatures published in Hungarian comic papers (Az Üstökös, Borsszem Jankó, Bolond Miska, Ludas Matyi) in the first years after the Austro–Hungarian compromise. The author intends to demonstrate the ways of the depiction of a national hero, Lajos Kossuth. The comic papers can be connected to political parties evaluating the rule of Kossuth differently, therefore Kossuth’s representation depended on the political attitude of the comic paper.

The results of the examination reveal the themes which were connected with Kossuth (independence vs. compromise, public opinion and Kossuth, Kossuth as God, Kossuth and the Hungarian left whinged politicians, the emigrant Kossuth) and some elements of the mythicized Kossuth figure (e.g. „Kossuth hat”).

BEVEZETÉS

Kossuth Lajosra és a függetlenségi eszméire, valamint annak hirdetésére a kiegyezést követő években a kormány veszélyként tekintett, mivel a függetlenségi-ellenzéki erők a fennálló rendszer, a hosszú tárgyalások alatt kiformalódott dualizmus megváltoztatására törekedtek. Fő sajtóorgánunk a radikális hangvételű, függetlenségi érzelmű politikai napilap, a *Magyar Ujság* volt Böszörményi László szélbalpolitikus szerkesztésében. Elsősorban Kossuth Lajos írásainak közzététele miatt már 1867 júliusában pert sürgetett a kormányzat a *Magyar Ujság* szerkesztője ellen,

de csak augusztus végén indítottak ellene sajtóügyi vizsgálatot.¹ Perét követően, 1868. február 27-én egyévi fogházra és 2000 forint bírságra ítélték.² A Bösztörményi-per demonstrálta, hogy a kiegyezést követő időszakban nem volt veszélytelen a sajtóban Kossuthal foglalkozni, annak Torinóból küldött, a kiegyezést bíráló szövegeit Magyarországon kinyomtatni. Felmerülhet tehát a kérdés, hogy az élclapok szerkesztői, rajzolói meddig merészkedhettek, mi az, amit leírhattak, lerajzolhattak, s még nem vont maga után sajtópert. Az elemzésre kerülő élclapok rövid bemutatása után görccs alá vesszük, milyen szimbólumokkal, milyen szituációkban láttak napvilágot a Kossuth-karikatúrák 1867 és 1875 között.³

Vizsgálatunk árnyalja az ellenzéki kortársak rezignált kijelentéseit a sajtószabadság kiegyezés utáni hónapokban – szerintük – egyre szűkülő kereteiről,⁴ és alátámasztja a szakirodalom álláspontját, amely szerint az elemzés időszaka a dualizmus kori sajtószabadság „aranykora”.⁵ Bár a hatalom, a berendezkedő Andrássy-kormány a politikai napilapok esetében fellépett a Kossuth-szövegek közlése ellen, élclapok esetében nem került sor hasonlóra,⁶ pedig a Kossuth-kultusz számos elemét megtalálhatjuk a karikatúrákon és a képaláírásokban (Kossuth-szakáll, a „Kossuth apánk”-fordulat). A kultuszról a Kossuth halála utáni számában a következőképpen írtak a *Vasárnapi Ujságban*: „Végre jött az 1848-iki nagy átalakulás, mely a magyar jobbágy-nak jogokat, szabad hazát adott és harci dicsőséget. Mi természetesebb, mint hogy annak nevét, ki neki mindezeket szerezte, a kit jóformán egyedül ismert a nagy vívmány szerzői közül, szeretetének egész melegeivel vette körül. A 48–49-iki s az azutáni éveknek népköltészete olyan glóriával övezi Kossuth fejét, a melyhez hasonló nemcsak nálunk nincs több, de a külföldön [!] is alig található. A forradalom napjaiban Kossuth neve a hazaszeretet s a harci dicsőség lobogója. Világos után a szerető részvété, a várakozásé. [...] [A nép] őtet hívja, őtet várja első helyen; nem is kételkedik rajta, hogy jönni jog [!] s neki is meghozza mindazt, a mire szüksége van.”⁷ Az ismeretlen szerző által felsorolt szempontok jellemezték már az 1860–1870-es évek vizsgált karikatúráit is. A vizuális elemek hozzájárulhattak ahhoz, hogy rögzüljenek a kultusz egyes komponensei. A *Ludas Matyi* a karikatúrát mint politikai fegyvert is használta, hogy tovább népszerűsítse az emigráns hős kultuszát, elmélyítse annak bizonyos aspektusait, és felhasználja személyét, népszerűségét a függetlenségi ellenzék céljai érdekében, amit megkönnyített a kiegyezési rendszer népszerűtlensége az első években.⁸

AZ ELEMZÉS FORRÁSAI

A korszakban megjelenő s igen népszerű politikai élclapok a különféle politikai irányzatokhoz szorosan kötődtek. Az élclap műfajából következően – feladata, bár túlzásokkal, de humoros-gúnyos kritikát gyakorolni a kormányzati intézkedések kapcsán – ellenzéki humoros sajtótermékekből sorolhatunk fel többet: még az 1850-es évek végén, az 1860-as évek elején indult útnak Jókai Mór szerkesztésében *Az Üstökös*, illetve Tóth Kálmán vezetésével a *Bolond Miska*. 1867-ben rövid időre elváltak útjaik:

Jókai lapja a balközép mögé állt be, azaz elfogadta a kiegyezés megkötését, de annak számos pontját módosítani kívánta. A *Bolond Miska* kezdetben Deák-párti hangot ütött meg, majd az 1867. év végén fordult el a kormánypárttól, s vált balközép lappá. A szélbal nézeteket, a függetlenségi ellenzék álláspontját az 1867 áprilisában alakult *Ludas Matyi* képviselte Mészáros Károly szerkesztésében. Míg az első két említett humoros lap az általunk vizsgált teljes időintervallumban rendelkezésre áll, addig a *Ludas Matyi* csak 1873. augusztusig jelent meg. Az ellenzéki élclapokkal szemben a kormánypárti politikát a *Borsszem Jankó* népszerűsítette Ágai Adolf irányításával, az első számát 1868 januárjában vehették kézbe az olvasók. A szerkesztők esetében csak a *Bolond Miskánál* következett be változás: Tóth Kálmán helyett 1873 decemberében Bartók Lajos (Don Pedró álnéven) vette át ezt a posztot a lap 1875-ös megszűnéséig.

Az élclapok pártállására természetesen hatott a Deák-párt és a Balközép Párt egyes frakcióinak fúziójával létrejött Szabadelvű Párt 1875. márciusi megalakulása. A *Borsszem Jankó* továbbra is liberális szellemiségű, kormánypárti lap maradt, Az *Üstökös* próbálta támogatni a Szabadelvű Párt politikáját (Jókai Mór követte Tisza Kálmán balközép vezetőt az új pártba), a *Bolond Miska* pedig pártok felettinek deklarálta magát. Irányvonala azonban hasonlított Az *Üstökösére*: támadta a konzervatív és ultramontán csoportokat, illetve a szélbal politikáján gúnyolódott, azaz a szabadelvű kabinet jobb- és baloldali ellenzékét vette célba.

A különböző pártállású élclapokban – nem azonos mértékben és nem egyformán – gyakran jelent meg Kossuth alakja. Az alábbi táblázat a Kossuth-ábrázolások számát foglalja össze:

	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875
Bolond Miska	3	4	0	0	0	0	0	2	3
Az Üstökös	4	0	0	0	0	0	0	2	1
Ludas Matyi	5	9	2	1	2	3	0	–	–
Borsszem Jankó	–	6	1	1	1	1	2	0	2
Összesen	12	19	3	2	3	4	3	4	6

1. számú táblázat: Kossuth megjelenési gyakorisága az élclapokban

Forrás: saját készítésű statisztika

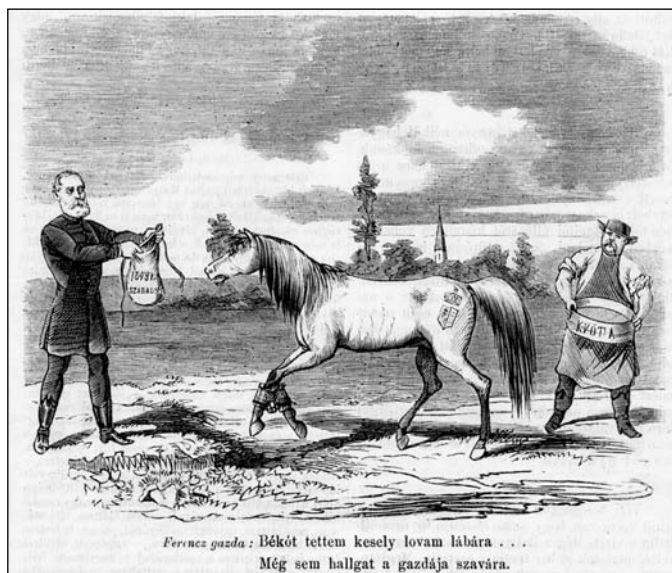
A táblázat alapján szembetűnő, hogy – ugyan eltérő mértékben – Kossuth az elemzés teljes időintervallumában szerepelt az élclapok karikatúráin. A két balközép lap esetén találtunk leginkább olyan éveket, amikor egyetlen Kossuth-ábrázolás sem kapott helyet, míg a szélbal élclap majdnem minden évben szerepeltette, hasonlóan a függetlenségi eszméket legerőteljesebben bíráló *Borsszem Jankó*hoz. Legnépszerűbb

a kiegyezést követő első két évfolyamban volt, majd – meglepő módon – az 1869. évi választások időszakában már nem láthatjuk olyan gyakran. Ezt követően a legtöbbször az 1875. évi parlamenti voksolások évében, a választási kampány időszakában tűnt fel az emigráns politikus.

A Kossuth-ábrázolások jelentős része jól csoportosítható néhány témakör köré. Leggyakoribb megjelenítési módja a kiegyezés és Deák vagy a Deák-párt szembeállítása a függetlenségi eszmével és Kossuthal. Az ilyen típusú rajzok nagyobb részén, bár nem minden alkalommal, látható Kossuth mellett maga Deák is.

DEÁK-KOSSUTH SZEMBEÁLLÍTÁSOK, KIEGYEZÉS VERSUS FÜGGETLENSÉG A GÚNYRAJZOKON

Az első Deák–Kossuth, illetve kiegyezés–függetlenség szembeállítást feldolgozó karikatúra a *Ludas Matyi*ban látott napvilágot 1867 őszén (lásd 1. kép). E szerint Ferenc gazda, azaz Deák Ferenc béklyót („közös ügy”) tett a ló első két lábára, de az állat, amely Magyarországot szimbolizálja, a szöveg szerint „Még sem hallgat a gazdája szavára”. A ló hátsójánál áll Deák egy szitával („kvóta”), míg előtte Kossuth egy zsákkal („1848ki szabadság”). A paripa – hiába a bilincsek – Kossuth felé tart, elhagyja Deákot.⁹ Az üzenet szerint Magyarország, a hazai közvélemény nem helyesli a deáki politika irányvonalát.¹⁰

1. kép: A kiegyezés és a függetlenség vitája

Forrás: *Ludas Matyi*, 1867. szeptember 8.

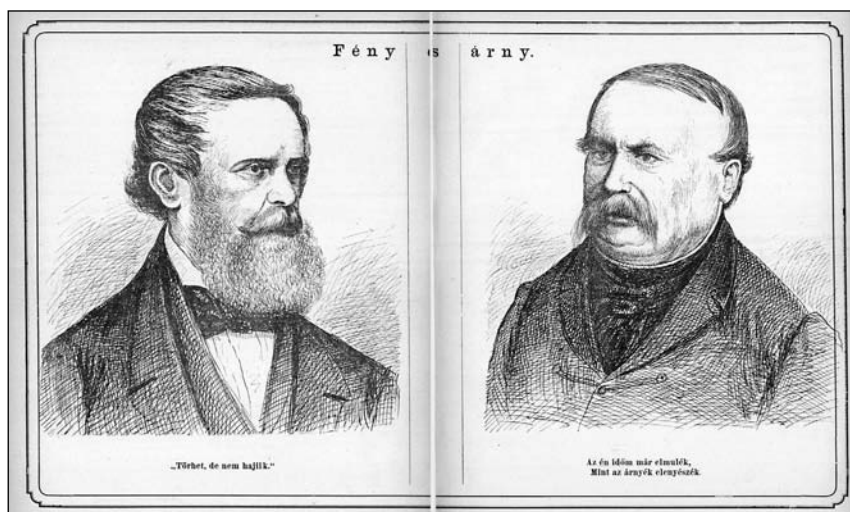
1868-ban a szélbal élclapban két orvos–beteg jelenetben is felbukkant egyszerre Deák és Kossuth. A korábbi Deák kuruzslóként tűnik fel, aki Hungaria betegségére csak sebtapaszt akar ragasztani. A nőt fojtogatja a „kvóta” feliratú nyaklánc, illetve – a képaláírás szerint – sok vért vesztett, azaz Deák megoldási javaslata biztosan nem hoz gyógyulást számára. A páciens az orvos – Kossuth – segítségét kéri, mert attól tart, a kuruzsló végül megöli. Kossuthnál 1848-as cseppeket pillanthattunk meg, s szerinte, ha abból bevesz Hungaria párat, meggyógyul, és még a kvótától is megszabadul: Magyarország visszanyeri függetlenségét.¹¹ A későbbi karikatúrán a szituáció talán még érdekesebb: egyenesen Deák dajka kéri az orvos, Kossuth segítségét, hogy a karján fekvő, síró csecsemőt, Magyarországot sikerüljön végre elhallgattatnia. Kossuth szerint két problémája van a gyermeknek: az egyik az, hogy túl szoros a pólyája („Oszták Magyar Birodalom”), amelyet fel kell oldani, másrészt pedig túl sok a doktora. Orvosként tűnik fel Ferdinand von Beust báró közös külügyminiszter, aki a „közös ügy” csészében teát visz, gyógyszerként szerepel az „egységes hadsereg” Franz Kuhn von Kunnfeld báró közös hadügyminiszter kezében, Andrássy Gyula gróf miniszterelnöknél a „delegatio” gyógyital, míg Lónyay Menyhért pénzügyminiszternél a „vasuti kölcsön” injekció látható.¹²

A rajzoló felsorakoztatta a fölöslegesnek vélt elemeket, ezen orvosok és gyógyszerek eltűnése után Magyarország szabad lesz. Megfigyelhetjük, hogy az orvos–beteg ábrázolások egyikén sem Deák a helyes terápiát ismerő orvos, hanem Kossuth, míg Deák inkább ártani próbál kuruzslóként, vagy nőként megjelenített dajka, aki nem tudja megoldani a feladatát, nem képes gondozni a rábízott csecsemőt. Ezen a karikatúrán nem tűnt fel az államadósság egy részének önkéntes átvállalása, amit ugyancsak rendszeresen kifogásolt a *Ludas Matyi*, ezt láthatjuk egy másik szembeállításon: Deák tereli át birkáit a Lajta helyett a „státusadósság”-folyón, mert „*szerinte úgy lehet a hazát megmenteni, ha birkáit más nyirja*”.¹³ Az állatok bundáját az osztrák-németeket megtestesítő figurák vágják le, az államadósság önkéntes átvállalása Bécsnek kedvez, sugallja a szerző. A másik karikatúrán, amely ez alatt kapott helyet, s képaláírásában ismét szóba kerülnek az osztrák-németek, Kossuth vezeti 1848-as zászlóval a magyar hadsereget, az égbolton Hungaria jelenik meg a „függetlenség” zászlajával. A lap rajzolója szerint tehát csak ily módon – egy újabb függetlenségi háborúval – lehet Magyarországot megmenteni az osztrák-németektől, ami egybeesik Kossuth nézeteivel, azonban ekkor már a szélbal képviselők sem törekedtek erre.¹⁴ A szerző 1848 huszadik évfordulójának évében a Deák-féle politikát és a kiegyezést állítja szembe a függetlenséggel és a szabadságharchoz társított pozitív értékekkel, kollektív emlékekkel.

Később ismét egymással szembenéz Deák és Kossuth az 1869. tavaszi választásokhoz kapcsolódó karikatúrák egyikén, s mindketten zászlót lengetnek. Deákéra az „egységes hadsereg”, a „delegatio” és a „közös ministerium” feliratok kerültek. Mellette kitüntetés és hivatali cím, amelyekkel – az ellenzéki vád szerint – vesztegetett a kormányzat. A pénz motívuma egyébként is feltűnik pénzeszsák, illetve a – kiskutyaként ábrázolt –

Borsszem Jankónak adott szubvenció formájában. Egy kulacsból bor folyik, egy kéz pedig egy „mumus”-t pedig szorongat. A „mumus” orosz katonára emlékeztet, s a bogár testű ember-állat figura ugyan szuronyt tart a kezében, kis mérete és riadt arckifejezése miatt mégsem tűnik veszélyesnek. Az orosz katona megjelenítése a szabadságharc leverésére utal, arra, hogy – a jobboldali sajtópropaganda szerint – mi történne, ha a baloldal hatalomra kerülne: újabb függetlenségi háború után orosz támadás, ellenben a kormány kordában tartja a cárt és seregét, amíg hatalmon maradhat. Ezt a Deák-párti „ijesztgetést” igyekszik nevetségessé tenni a *Ludas Matyi*. A bor persze a választások alatt zajló itatásokra céloz azt sugallva, hogy ezzel a megvesztegetési eszközzel csak a kormánypárt élt. Ezzel szemben Kossuth zászlójára a „Magyarország független ország” felirat került, mellette az önálló hadsereget megtestesítő női alak és kőtáblán az 1848-as áprilisi törvények. A kép patetikus, szemben az ellenfél kigúnyolásával, egyáltalán nem humoros, s bibliai motívumot tartalmaz: a tízparancsolat kőtábláját. Kossuth emlékezteti a magyarokat a „tízparancsolatra”, hogy ne engedjenek az 1848-as törvényekből, amelyekben közös ügyek nem szerepeltek. A gúnykép a tisztességes, becsületes, hazafias baloldali és a becstelen jobboldali választási kampányeszközöket ütköztette.¹⁵ Kossuth és Deák szembeállítását a *Ludas Matyi*-ben azonban nem csak karikatúrákon történt. A lap 1872-ben közölt két teljes oldalas portrét is a két politikusról *Fény és árny* címmel, Kossuth a fényesség, Deák az árnyék, aki felett – a képaláírás szerint – eljárt az idő, s elenyészik, mint az árny (lásd 2. kép).¹⁶

Mind a Deák, mind pedig a Kossuth elleni, a sajtóban elburjánzott rágalmozások illusztrálja s bírálja Jókai élcplaja, rámutatva a polémiák haszontalanságára.¹⁷

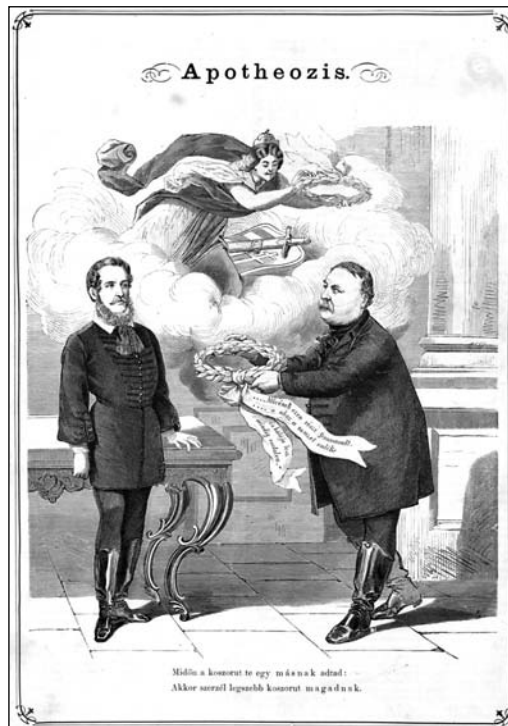

2. kép: Kossuth Lajos és Deák Ferenc szembeállítását egy kétoldalas karikatúrán

Forrás: *Ludas Matyi*, 1872. november 10.

a fiatal Kossuthot ábrázoló szobor talapzatát festi feketére a Deák-párti újságíró, a *Pesti Napló* szerkesztője, báró Kemény Zsigmond, míg Deákét a szélsőbal újságíró, a *Magyar Ujság* szerkesztője, Böszörményi László.¹⁸ A lapokban folytatott, Kossuth Torinóból küldött leveleihez kapcsolódó sajtópolémia hónapokig elhúzódott, de 1867 szeptemberében vált hevesebbé, amikor Kossuth leveleit egyenesen a *Pesti Napló* szerkesztőjének címezve küldte, amelyekre Kemény hosszú, több részes vezércikkekben válaszolt.¹⁹

Ritkán látható Deák és Kossuth egymás mellett oly módon, hogy nem az ellentéteikre helyezik a rajzolók a hangsúlyt. Egy ilyen alkotás a még alkotmányt támogató *Bolond Miskában* az *Apotheosis* ('dicsőítés') című képen Deák, akit nagyjából korának megfelelően ábrázoltak, átad egy koszorút a fiatal Kossuthnak. A rajz születésekor Kossuth már hatvanöt éves volt, ennek ellenére ifjúként pillanthatjuk meg (lásd 3. kép).²⁰ A koszorú szövege szerint tetteiért örökké hálás lesz a nemzet, Deák Kossuth fiatalkori értékeivel, eszméivel azonosulni tudott, azokat magasztalja. A rajz azonban mégis Deák emberi, politikusi nagyságát emeli ki, mivel a „haza bölcse” el tudta ismerni Kossuth érdemeit.²¹

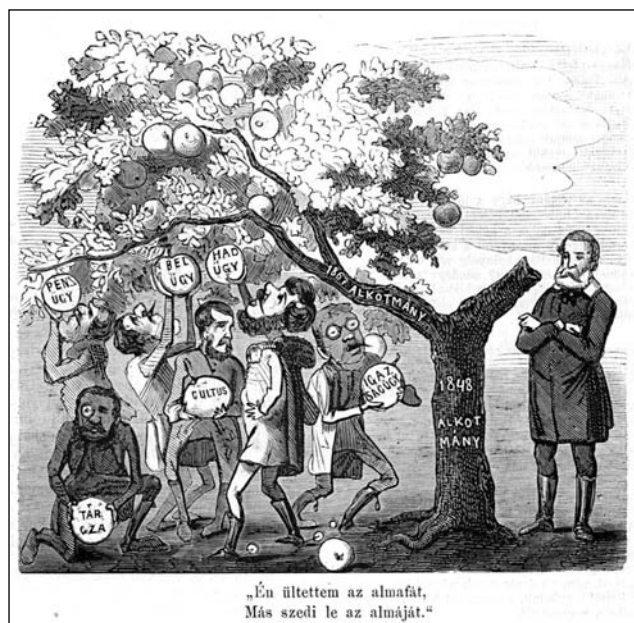

3. kép: Kossuth és Deák ábrázolása

Forrás: Bolond Miska, 1867. április 7.

A *Borsszem Jankó* már nem ilyen idilli pillanatot megörökítve, de kéz a kézben, egy emberként, két fejjel ábrázolta Kossuthot és Deákot. A két politikus kibékülését azonban olyan csodának, olyan „jámbor kívánság”-nak tartja, amely megvalósulására igen kicsi az esély, mivel a képaláírás szerint előbb jön létre egy „Csiky-ministerium”, mint hogy ők kibéküljenek.²² Csiky Sándor Eger város országgyűlési képviselője volt, radikális, függetlenségi álláspontot hangoztatott,²³ ami őt a korszakban nem tette kormányképpé. A *Bolond Miska* később egy Kossuth–Deák találkozót vizionál: Deáknak jelenik meg álmában a turini politikus, s egymás hogylétéről érdeklődnek. Egyikük megjelenítése sem gúnyos, mindketten koruknak megfelelően, méltóságteljesen kerültek ábrázolásra. A kép alatt szereplő vers zárógondolata azonban az, hogy szerepet kellene cserélniük: „»Te jönnél haza, én mennék Turinba...«”, majd hozzáfűzi a szerző, hogy „Bizony nagy dolog voln’ ezt nekünk megérni” – mutatva a közvélemény sóvárgását Kossuth hazatérése után.²⁴

A kiegyezés tartalmát természetesen Deák szerepeltetése nélkül is bírálta a *Ludas Matyi*. Egyik rajzán azt láthatjuk, hogy Kossuth rosszallóan szemléli az Andrássy-kormány tevékenységét, amint az „1848 alkotmány” feliratú fa mellett áll karba tett kézzel. A kiegyezés az 1848-as alkotmányhoz képest csonka, az almafa egyik ága hiányzik, a másiktól a gyümölcsöket az első Andrássy-kormány tagjai szedik le (lásd 4. kép).²⁵

4. kép: Az Andrássy-kormány kritikus ábrázolása

Forrás: *Ludas Matyi*, 1867. november 23.

KOSSUTH ÉS A KÖZVÉLEMÉNY

A kortársak közül sokak számára nem volt népszerű alternatíva a kiegyezés az 1860-as évek végén, míg Kossuth személye köré már kiformalódott kultusza, a távol élő politikus széles körben tisztelt, mitikus alakká vált. A közvélemény e részének nézeteit tükrözik az ellenzéki lapok, amikor Kossuth populáris voltát szemléltetik. A *Ludas Matyi* karikatúráján hiába húzza a *Pesti Napló*-harangkötelét Kemény Zsigmond báró, nem tudja a háttérben meghúzódó felleget eltüntetni. Sűrű, sötét felhőként Kossuth bukkan fel a gabonátábla felett, őt nem lehet könnyen hiteltelenné tenni a *Pesti Napló* szövegeivel. A közvéleményt a kormánypárti *Pesti Napló* nem tudja olyan irányba és olyan mértékben befolyásolni, mint ahogy szeretné – üzeni a szélbal élclap.²⁶

A *Bolond Miska* nem Kossuthot idézi meg, csak szobrát jeleníti meg, amelyet a régi Kinizsi-szoborhoz hasonlít: ha a Kinizsi-szoborra „a törökök rálöttek, a golyó visszapattant s a lövőket sebesítette meg. A mostani török-ök se lesznek szerencsésebbek ezzel a jelenlegi szoborral”.²⁷ Hiába támadják tehát Kossuthot és a szabadság eszméjét, népszerűsége töretlen marad, inkább saját ügyüknek ártanak azok, akik Kossuth ellen lépnek fel például a sajtóban. A Kossuth-szobor motívuma és a sajtó egy évvel később, 1868-ban is felbukkan a *Bolond Miskában*. Ekkor kormánypárti sajtótermékek megszemélyesítői (a *Borsszem Jankó*, a *Pesti Napló* és a harmadik alak a *Pesti Hirnök* szerkesztője, Török János²⁸) kövekkel dobálják Kossuth szobrát, ami azonban nem elég hatásos módszer a semlegesítésére, így egy másik férfi doronggal ront neki a mellszobornak (lásd 5. kép).²⁹

5. kép: Kossuth Lajos támadói

Forrás: *Bolond Miska*, 1868. április 5.

Kossuth támadója Perczel Mór, a balközép egyik politikusa, aki ekkor már nem értett egyet Kossuth nézeteivel. A karikatúra arra utal, hogy Perczel Mór a központi honvédegylet 1868. március 29-i gyűlésén beszédet tartott, amelyben vitatta Kossuth függetlenségi politikájának létjogosultságát.³⁰ Azt, hogy Kossuth egykori támogatói elfordultak tőle, Tóth lapja más alkalommal is megörökítette: a karikatúra felső részében a fiatal Kossuthot még élteti, körbe veszi Besze János, Pulszky Ferenc és Perczel Mór. Az idős Kossuthtól mindhárman elfordulnak, szétszélednek az egykori barátok.³¹

További Kossuth-szobrokat ábrázoló karikatúrákat is találhatunk még az élc-lapokban. Egyiken a Kossuthnak állított és „1848”, valamint „Kossuth” feliratokkal ellátott szobornak ütközik Perczel Mór kecske képében, s letörik a „népszerűség”-szarva. Kossuthtal szemben nem versenyezhet Perczel, nem lesz – bármerre is fordul – populárisabb Kossuthnál.³² Némileg később hasonlóra utal a *Bolond Miska* is: Perczel Mór egy Kossuth-szoborról akarja letépni a babérkoszorút, ami lehetetlen vállalkozásnak tűnik. A képen egy kisgyermek akarja a tengervízet kis lyukba belemerni, amire közli vele Perczel, hogy az nem lehetséges. Erre az angyali kisgyermek válasza így szól: „De még lehetetlenebb, hogy te annak az alaknak homlokáról a babérokat letéped.”³³ A *Ludas Matyi* szerint 1868-ban a „közvélemény mérlege” bizonyítja, hogy az Andrássy-kormány miniszterei – akik majmok képében tűnnek fel – könnyebbek, mint Kossuth egymaga. A képaláírás alapján előbb vagy utóbb be kell látniuk, hogy ők csupán többen vannak, de nem képviselnek nagyobb súlyt a közvélemény előtt, mint az emigráns politikus.³⁴

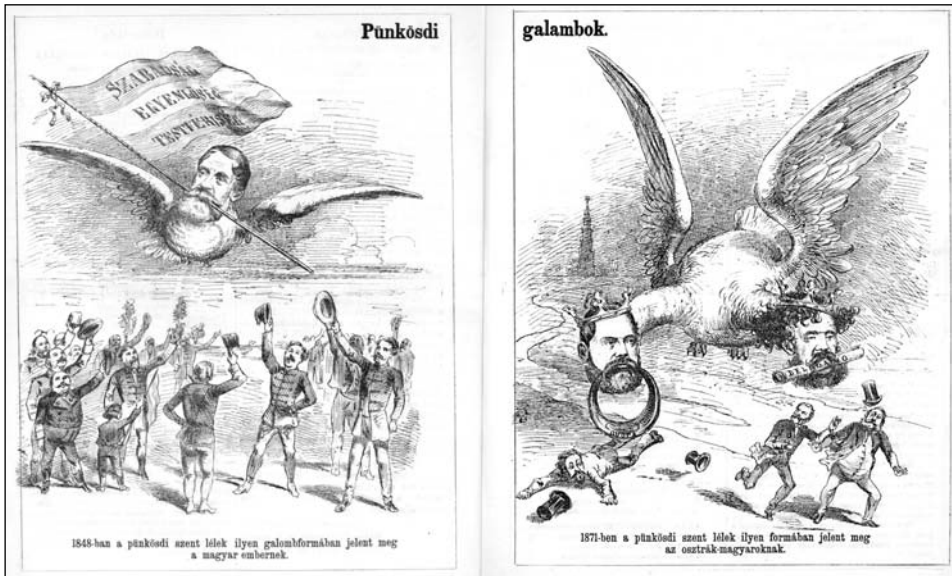
EGYHÁZI ÜNNEPEK – ISTENI MAGASLATOK

Az egyházi ünnepekhez köthető Kossuth-ábrázolások mindig a húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódtak, ami sugallta a vágyat, a hitet, hogy a független Magyarország feltámadhat.

Az 1868. évi virágvasárnapi *Ludas Matyi* számban Kossuth bevonul a magyarok közé – mint Jézus Jeruzsálembe –, míg a kép másik felén elzavarja a magyar népet sanyargató pénzváltókat.³⁵ A húsvéti lapszámban pedig keresztre feszítve pillant-hatjuk meg Kossuthot. A háttérben egy magyar pár szomorkodik, a *Pesti Hirnök*, az *Idők Tanuja* című napilapok megtestesítői, Deák ökölbe szorítja a kezét és fenyegetőzik,³⁶ lándzsát tartó római katonaként pedig Perczelt láthatjuk. A kép alatt olvasható vers szerint Kossuthot elárulták, nevét besározták, őt megkínózták, ráadásul mindezt azok tették, akiket ő emelt fel.

1869-ben pünkösdkor tűnik fel Kossuth: a nemzet várja a pünkösdi szentlélek megjelenését, hazahívja Kossuthot. A szentlélek tradicionális módon, galambként került ábrázolásra, ám az állat feje helyén Kossuth vonásai sejlenek fel.³⁷ A képet kísérő versben azért fohászkodik a szerző, hogy a politikus térjen haza, hozzon erőt,

fényt és reményt a magyarságnak. Két évvel később ismét helyet kapott a pünkösdi szentlélek galamb formájában, azonban másféleképpen mutatkozik meg a magyarok és az „osztrák-magyarok”, azaz a kiegyezés-pártiak előtt. Az előbbiek magyaros öltözetben ünnepelnek, az égbolton pedig a „szabadság”, „egyenlőség”, „testvériség” feliratú zászlót szájában tartó, Kossuth-fejű galamb bukkan fel. Az osztrák-magyarok viszont nem magyaros öltözetet viselnek és cilindert hordanak, a kétfejű sasra emlékeztető galamb elől menekülnek, nem ujjongva fogadják. A madár egyik feje Lónyay Menyhértre, az ekkori közös pénzügyminiszterére hasonlít, aki a szájában a „quota” feliratot tartja, míg a másik fej a magyar miniszterelnökre, Andrássyra emlékeztet, s egy papírtekercsen, amely a kiegyezési törvényre utalhat, a „delegatio” feliratot viszi (lásd 6. kép).³⁸

6. kép: „Pünkösdi galambok”

Forrás: Ludas Matyi, 1871. május 28.

A *Ludas Matyi* későbbi, ugyancsak ellentétekre építő torzképén a magyar nemzet húsvéti reményeit látjuk az egyik oldalon, míg a másikon azt, amit – a *Ludas Matyi* szerint – a kormány elért. Az „angyalok feltámadását várta”, angyalként jelenik meg a „magyar hadsereg, Fiume, önálló magyar bank, democratia, általános szavazati jog”, illetve a felemelkedő Kossuth Lajos egy 48-as zászlóval. A másik oldalon viszont

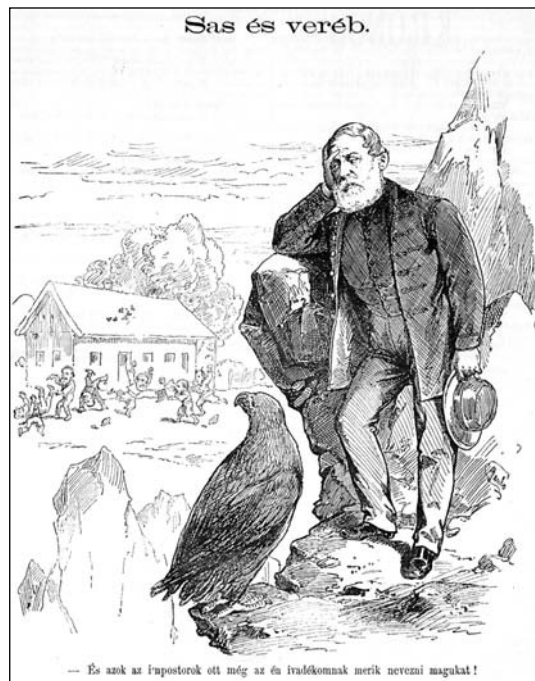
a kormány angyalok helyett ördögöket támasztott fel: „*osztrák hadsereg, Triest, választási törvény, szavazat jogcsonkítás*”. Az ördögökön kívül egy másik szimbólum, a Habsburg címerállat, a kétfejű sas is feltűnik a karikatúrán.³⁹ A közös hadsereg – szemben az önálló magyarral –, az ellenzéki szónoklatokban a kiegyezés rendszeresen kifogásolt eleme itt egyenesen „osztrák hadsereg”-ként szerepel. A magyar politikai elit nemcsak rendezni kívánta Fiume provizórikus helyzetét,⁴⁰ hanem ezt a kikötőt igyekezett fejleszteni, szemben az osztrák-német érdekeltségekkel, amelyek Trieszthez kötődtek. Az ellenzék – a torzrajz szerint – az 1872. évben tárgyalt új választási törvényjavaslatot egyértelműen a szavazati jog szűkítéseként ítélte meg, és érzékelte, hogy ez a szegényebb rétegeket, az ő szavazóbázisukat érintheti hátrányosan.⁴¹ Azt is megnevezi a rajzoló, hogy mit szeretne elérni a szélbal: demokratikus országot és általános szavazati jogot.⁴²

Kossuth az ünnepi rajzok mellett megjelent istenként is, azonban nem az ellenzéki, hanem gúnyos éllel a kormánypárti élc lapban. A Deák tiszteletét lerombolni szándékozó ellenzéki megnyilvánulásokkal szemben a kormánypárti lap így is igyekezett beárnyékolni a Kossuth-kultuszt. Egy karikatúra szerint új szekta alakult Magyarországon, ők azok, akik a „turini Jézust” imádják.⁴³ A szerző a szélbal honatyákon gúnyolódik, akik a glóriával övezve megjelenő emigráns politikus előtt térdelnek.

Két hónappal később, március 15-e húszéves évfordulójakor a szélbal újságírók és hangadó politikusok, Madarász József, Áldor Imre és Böszörményi László imádkoznak Kossuth portréja előtt a *Borsszem Jankó* torzrajzán. Figyelemre érdemes egy „*Önbírálat*” felirattal ellátott arctalan figura, aki ugyancsak térdre ereszkedett a festmény előtt. Az *Önbírálat* című röpiratot 1862-ben Vajda János írta, abban kifejtette véleményét a polgárosodásról, Ausztria és Magyarország viszonyáról, s ostromozta a magyar elit passzív rezisztenciáját.⁴⁴ Vajda János az 1860-as évek közepén a bécsi Sajtóirodában dolgozott, majd Budán a Helytartótanácsnál, s kormánypárti újságíróként közölt cikkeket a hivatalos lapban, a *Sürgönyben*. 1867-ben azonban már a kiegyezés ellenzői közé tartozik, ő indítja útnak a *Magyar Újságot*, amelyen – bécsi hivatalnoki múltja miatt – nem szerepelhet szerkesztőként.⁴⁵ Erre utalhat az, hogy nem látjuk az arcát a karikatúrán. Kossuth látható karikatúrán pusztító istenként is, aki 1867-es villámokat szór, tüzet okoz, amivel azt üzente a *Borsszem Jankó*, hogy egy újabb függetlenségi háború Ausztria ellen katasztrofális következményekkel járna. Ezzel szemben a másik oldalon a „valódi” Istent látjuk, aki áldást, esőt hoz a magyarságra, jó termést, amiért hálás egy fohászkodó magyar család.⁴⁶ Kossuth isteni mivolta más alkalommal is említésre került a *Borsszem Jankó*-ban, szintén gúnyos tálalásban. Itt Madarász József arra kéri a választóit, hogy „*Szent Kossuth Lajos előtt / Boruljunk térdre mind*”.⁴⁷

KOSSUTH ÉS A SZÉLBAL

Többször állították pellengérre az élclapok szerzői, hogy Kossuth elégedetlen a szélbal politikusokkal, akik azonban rá hivatkozva, nevét használva politizálnak.⁴⁸ A *Borsszem Jankó* képein általában – a *Ludas Matyival* ellentétesen, ahol Deákot személyesen kigúnyolták – nem Kossuth válik nevetségessé, inkább a szélbal képviselők. A szélbal és Kossuth viszonyát tárgyaló egyik karikatúrán láthatjuk, hogy a karmester Kossuth elégedetlen a zenekarával, s azt kéri, hagyják inkább abba a játékot, azaz nem biztos, hogy az ellenzéki honatyák minden tekintetben úgy politizálnak, ahogy azt Kossuth elvárna.⁴⁹ A lap egy későbbi rajzán Kossuth elkeseredetten nézi, amint a szélbal politikusok játszadoznak egy ház udvarán, s felháborodottan jelenti ki: „És azok az impostorok ott még az én ivadékomnak merik nevezni magukat!”⁵⁰ Az ugrándozó, verekedő honatyákat degradálja a gyermekként való ábrázolás, hiszen az így bemutatott személyek vagy csoportok kiskorúságára, (politikai) éretlenségére, alacsonyabb intelligenciájára, önállótlanására utal (lásd 7. kép).

7. kép: Kossuth a verekedő gyerekeként ábrázolt képviselőkön sajnálkozik

Forrás: *Borsszem Jankó*, 1872. március 10.

Az *Üstökös* és a *Bolond Miska* is szembeállítja Kossuthot, a pártvezért és a szélbal politikusokat. A fúzió után nagyjából azonos irányvonalat képviselt a két lap, az ellenzék egyes csoportjainak függetlenségi törekvéseit elítélték. Az *Üstökös* képen kiabálnak, hangoskodnak a szélbal politikusok, – a képaláírás szerint – a dinasztíának hűséggel tartoznak. Ezzel szemben Kossuth lármázni nem akar, s nem hű az uralkodóhoz.⁵¹ A függetlenségi nyilatkozat és a trónfosztás napjához közeli számában arra utalt az élclap, hogy a szélbal pártvezérek csak hangoskodnak, politizálásuk eredménytelen, az ideái mellett kitartó Kossuth méltóságteljes, nagyobb alakjával szemben a honatyák kicsik, viselkedésük ismét csak kisgyermekére emlékeztet (lásd 8. kép).

8. kép: Kossuth a hangoskodó pártvezéreket szemléli méltóságteljesen

Forrás: Az *Üstökös*, 1875. április 10.

A *Bolond Miskában* száműzöttként érkeznek – utalva ellehetetlenült politikai helyzetükre – a szélbal vezetői Torinóba, azonban Kossuth olyannyira nem örül nekik, s elutasítja politikájukat, hogy kijelenti: ha ők Itáliába jöttek, akkor ő inkább visszatér Magyarországra.⁵² Paradox módon így teljesülhetne a szélbal régóta dédelgetett álma, hogy Kossuth hazatér. Ezen a karikatúrán is Kossuth a nagyobb, méltóságteljesebb figura, aki távolságtartásra intő mozdulatot tesz a függetlenségi képviselők (Irányi Dániel, Csiky és Patay István) felé.

AZ EMIGRÁNS KOSSUTH

Nem csupán a *Bolond Miska* 1875-ös rajzán bukkant fel természetesen az a mozzanat, hogy a függetlenségi ellenzék Kossuthot – mint ellenzéki vezért – hazavárja.⁵³ A *Borsszem Jankó* egyik karikatúráján Kossuth a *Magyar Ujságot* olvassa, s megjelenik előtte Furius Camillus szelleme. A római hadvezér arról nevezetes, hogy száműzetésbe kellett vonulnia, de később visszahívták, hogy megmentse Rómát a gallok pusztításától, amiben sikerrel járt. A diktátor szelleme azonban visszaszítónak találja az újságot, amelyet Kossuth olvas, hangnemét vélhetően túlzásnak minősítve. Kossuth és Camillus személye között egyértelmű a párhuzam: mindketten éltek Itáliában „száműzetésben”, s a függetlenségi-ellenzéki lapok hazahívták-hazavárták az emigráns politikust.⁵⁴ Ebből űzött később gúnyt a *Borsszem Jankó* szerzője, amikor lerajzolta, miként propagálja az ellenzék Kossuth hazaérkezésének várt következményeit: a parasztokból hirtelen úr lesz, az urakból pedig paraszt, kávéznak és szivaroznak a magyarok, beköszönt a jólét. Ám amikor „valóban” hazatér a várva várt messiás, csalatkozniuk kell, mert Kossuth nem tud földet osztani, így a kiábrándult parasztok a következő mondatokkal hagyják el az idős embert: „Gyűjjenek ketők – ezt is mögvesztögette a kormány” (lásd 9. kép).⁵⁵ A *Borsszem Jankó* óva inti a magyarságot, hogy túlzott reményeket fűzzön ahhoz, hogy nagyobb változások következhetnek be a sorsukban, ha Kossuth hazatérne.

9. kép: Csalódott parasztok a hazatérő Kossuth előtt

Forrás: *Borsszem Jankó*, 1870. október 2.

A *Bolond Miska* korábbi képe szerint azonban a baloldali pártszakadást is orvosolná, ha Kossuth hazatelepülne Magyarországra, az növelhetné a kiegyezés-ellenes erők esélyeit a képviselő-választásokon. Kossuth a háttérben látszik, *Bolond Miska* az országgyűlést megtestesítő alakhoz beszél.⁵⁶ A karikatúra aktualitását az adta 1868 elején, hogy a kortársak (1865-öt követően) 1868-ban választásokra készültek, s a voksolások miatt is sürgethette Tóth Kálmán a baloldali pártok együttműködését. A *Bolond Miska* egy másik rajzán évekkel később azt képzelte el, mi történne, ha Kossuth visszatérne Magyarországra: ünnepélyesen, hódolattal fogadják a különféle irányvonalhoz tartozó politikusok, újságírók és költők; a nőegyletben újra divatossá válik a Kossuth-kalap (lásd 10. kép), a szélbal azonban nem olyan boldog, mint várnánk, az egyik pártvezető, Irányi Dániel megállapítja: „Tyhú, míliom kartács, kellett ez nekünk? Most már oda a pártvezérség!”⁵⁷ A Kossuth nevét előszeretettel hangoztató szélbal politikusok így azután a képsoron inkább megijednek a szabadságharcos hős hazatéréséről.

10. kép: Karikatúrarészlet

Forrás: *Bolond Miska*, 1875. augusztus 15.

Az emigráns léthez a vándor motívuma is kapcsolódik a karikatúrákon. 1867 nyarán Kossuth vándorként szerepel a *Ludas Matyi* képén, ahol az „*elvűség*” felirat került a batyujára, már csak ő „*A szabadság rabja*” a szöveg szerint, a többi madár – elvbarátai, a függetlenség hívei: Perczel Mór, Klapka György és Vetter Antal – másfelé tart.⁵⁸ Ugyancsak vándorként bukkan fel Jókai lapjának karikatúráján ekkoriban az emigráns politikus, aki hazalátogat Hungariához. A Magyarországot megtestesítő nő ruhája átalakult, már nemcsak a magyar címer látható rajta, hanem a kétfejú sas is szimbolizálva a kiegyezés létrejöttét. A vándor szerint Hungaria ugyan mintás, új ruhát kapott,

mégis megöregedett.⁵⁹ Néhány hónappal később megtörtén tűnik fel Kossuth íróasztalánál ülve *Az Űstökös* képén, ahol kezében toll, a papíron pedig a „*Turin*” felirat olvasható.⁶⁰ Később is felbukkan Kossuth levelet fogalmazva a magyar nemzethez, azonban ekkor már másik lap hasábjain, gúnyos tálalásban. A *Borsszem Jankó* karikatúráján ugyanis Kossuth kötéllel egy magyaros ruhába bújtatott félig borjút, félig embert tart, az ember-állat figura szájában egy gyűrött papíron a „*Kossut levele*” felirat olvasható (lásd 11. kép).⁶¹ A képaláírás szerint a messzi távolból ajánlja az emigráns politikus a magyaroknak a borjút.⁶²

11. kép: A *Borsszem Jankó* címlapi karikatúrája

Forrás: *Borsszem Jankó*, 1873. december 14.

Itáliai helyszínekre, a politikus választott otthonába is több karikatúra kalauzolja el az olvasót.

1874-ben Torinóban Kossuth és Csáky Tivadar sétál az előbbi kertjében.⁶³ Csáky a fúzió jelentőségéről beszél Kossuthnak, próbálja megindokolni annak szükségességét, hogy a kormánypárthoz közeledés csupán taktika, de Kossuth nem hallgat a magyarázkodásra, csak a kertben lévő növényekről hajlandó beszélni, említésre méltónak sem tartja a fúziós tárgyalásokat.⁶⁴ A *Bolond Miska* rajza akkor született, amikor már zajlottak az egyeztetések a balközép és a Deák-párt bizonyos elemei között új kormánypárt létrehozásáról. A *Bolond Miska* néhány héttel korábbi – Lajos napi – számában ismét torinói szobájában láthatjuk Kossuthot, akit Don

Pedró, azaz Bartók Lajos, az élclap szerkesztője látogat meg. Mindketten Charles Darwin új könyvét nézegetik, egy képes oldalt, amelyen majmok láthatók. Kossuth kezében egy Pulszky Ferencet formázó kis bábót tart, s kijelenti: „*Ez a majom volt P. képviselő őszanya, úgy eyymásra [!] ütnek.*” Don Pedró azonban Pulszky fiának bábját tartja a kezében, s kérdezi egy másik majom felé tartva Pulszky Ágostot: „*Hogy lehetett akkor a kis P. é?*”⁶⁵ A *Megbukott darvinismus* című kép szerint a két Pulszky nem azonos majomra hasonlít. Nemcsak a Kossuth névnapjához közel eső számban, hanem születésnapja környékén is megemlékeztek a forradalom vezetőjéről Az Üstökösben, hogy a hetvenedik születésnapján mennyi táviratot, üdvözlést, sürgönyt kapott. A sok levél – amelyek egy részében tanácsot kérnek Kossuthtól – esőként hull a politikus fejére (lásd 12. kép).⁶⁶

Kossuth Itáliában más szabadsághőssel, Garibaldival együtt is feltűnik. Egy alkalommal a *Ludas Matyi*-ben mint a „szabadság fiai”;⁶⁷ máskor pedig Garibaldi szegény vándorként látható, akivel a magyar emigráns beszélget:

„Kossuth. Bizony, öreg barátom, a szolgálatok után, amiket a hazádnak tettél, jobb sorsot érdemeltél volna.

*Garibaldi. Én nem panaszkodom a sorsom ellen.*²⁶⁸

A párbeszéd persze azt sugallja, hogy Kossuth azonban elégedetlen a sorsával, az emigráns léttel.

12. kép: Kossuth-karikatúra Az Üstökösben

Forrás: Az Üstökös, 1874. április 18.

ÖSSZEGZÉS

Megállapíthatjuk, hogy a szerzők a Kossuth-ábrázolásokat a lapok politikai irányvonalának megfelelően többféle szimbólum (vándor, Kossuth-szobor, galamb és további bibliai motívumok) felhasználásával készítették. Megfigyelhettük, hogy ugyan a későbbi évfolyamokban is előfordult az a szembeállítás, amely a kiegyezést és Deákot, illetve Kossuthot és a független Magyarországot, a két eszméhez társított értékeket hasonlítja össze, de az első három évben volt a legnépszerűbb ez az eszköz. Az emigráns politikus nagyfokú hazai támogatottságát ugyancsak az elemzés első éveiben hangsúlyozták gyakrabban az élclapok karikatúráin. A rajzolóknak többször igyekeztek erre rávilágítani úgy, hogy Kossuth-szobor testesítette meg a „magyarok Mózesét”, s nem a távol élő politikus „élő” alakja. Kossuth húsvéthoz és pünkösdhöz kapcsolása – bár nem bukkan fel a téma minden évben – végigvonul az elemzés teljes időszakán a *Ludas Matyi*-ban. Nyilvánvalóan ezt gúnyolta ki a *Borsszem Jankó* Kossuthot istenként ábrázolva. Kossuth alakjának összekötése a szélbal bírálatával, miszerint miközben Kossuthot hazavárják, felelőtlen ígéreteket tesznek, s nevéhez nem méltóan politizálnak, inkább az elemzési időszak második felében jellemző a karikatúrákon. Az emigráns Kossuth ábrázolása – akár vándorként, akár Torinóban – ugyancsak végigkövethető az analízis teljes időszakában. A kormánypárti és a szélbal élclap stílusa között azonban egy fontos különbséget mindenképpen rögzíthetünk: míg a *Ludas Matyi* az Andrássy-kormányt és magát Deákot sokszor durván támadta, a kormánypárti lap inkább a szélbal politikusok kigúnyolására, s nem Kossuth megalázására törekedett.

Kossuth az első vizsgált években gyakran teret kapott – elsősorban a szélbal élclapban. Ennek ellenére sem a *Ludas Matyi*, sem pedig másik humoros újság függetlenségi programot hirdető ábrázolásait nem büntette a kormányzat sajtóperrel, pedig egyik karikatúráján Kossuth alakját felhasználva oly módon kampányolt Magyarország függetlensége mellett, hogy félreérthetetlenül újabb forradalom kirobbantására buzdított. Bár lesújtott a sajtóosztály és az ügyészség egyes ellenzéki lapokra, szigoruk (vagy éberségük) talán mégsem volt olyan nagymértékű, mint ahogy azt a kortársak hirdették. Az ellenzéki sajtó elleni támadások intenzitása több ok következtében csökkent: egyrészt sorra születtek a megindított sajtóperekben a felmentő ítéletek, ami inkább bátoríthatta a szerkesztőket, mint hogy elriasztotta volna, másrészt az 1869. évi kormánypárti választási győzelem növelhette a kormányzat biztonságérzetét.

JEGYZETEK

* A tanulmány az NKFI K 119664 számú, *Államhatalom és politikai sajtó Magyarországon (1861–1875)* című projekt keretében készült. Az idézeteket eredeti helyesírással közöljük.

¹ Révész T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 1867–1875*. Budapest, 1986. 184–185.

² Bényei Miklós: *Kiegyezés és sajtószabadság. Eötvös József kiadatlan beszédfozgalmazánya a mentelmi jog parlamenti vitájához*. Könyv és könyvtár, 30. évf. (2008) 164.

- ³ Kossuth-karikatúrák megjelentek korábban, a reformkorban és 1848-ban is. Lásd: Hermann Róbert: *A magyar forradalom a karikatúrák tükrében*. In: Tamás Ágnes – Vajda László (szerk.): *A magyar politikai karikatúra története*. Budapest, 2018. 21–35.
- ⁴ Még a kezdeti lelkesedést sugallja *Az Üstökös* verse: „Nevét leirtam magának / Kossuthnak, s le nem foglalták, / Még csak föl sem akasztának.” *Az Üstökös*, 1867. márc. 23. 96. Később már kiábrándultabb álláspontot találhatunk az ellenzéki lapokban. Például: Bolond Miska, 1867. aug. 18. 133., Bolond Miska, 1867. jún. 30. 105., *Az Üstökös*, 1867. szept. 7. 281.
- ⁵ Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, 2016. 180.
- ⁶ Bár zajlott sajtóper a kiegyezést követő években élclap ellen is, az nem kapcsolódott Kossuth személyéhez, az ő megjelenítéséhez. Mészáros Károlyt, a *Ludas Matyi* című szélbal élclap szerkesztőjét vonták felelősségre. A lapszerkesztő első tárgyalására nem sokkal Böszörményi elítélése után, 1868. március 30-án került sor. Az ítéletről nem ismerjük a jegyzőkönyvet, csupán a sajtóból értesülünk arról (a *Ludas Matyi*-ben április 5-én jelent meg), hogy elítélték kilenc hónap elzárásra és 200 forint bírságra. Még a második sajtópert is megindították a szerkesztő ellen, s Mészáros 1868. április 17-én ismét bűnösnek mondták ki az esküdtek, újabb egy év elzárásra és további 400 forint bírsággal büntették. Ráth Károly a Sajtóosztálynak. Pest, 1868. június 4. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Miniszterelnökség Központilag iktatott és irattározott iratok (a továbbiakban: MNL OL K26 ME) 1868:781. A harmadik sajtóper megindítását azonban Ráth megfontolandónak vélte, mert azt jósolta, hogy az első elmarasztaló ítéletet követően úgyis meg fog szűnni a lap. Ráth Károly Andrassy Gyulához, Pest, 1868. március 26. MNL OL K26 ME 1868:828. A *Ludas Matyi* írásai közül a közös minisztériumokat érintő, elsősorban a közös hadügyminisztert sértő, illetve egy egyházellenes írás vont maga után sajtópert.
- ⁷ *Kossuth a magyar költészetben*. Vasárnapi Ujság, 1894. márc. 25. 194–195. A Kossuth-kultuszról lásd például: Ortutay Gyula: *Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban*. Ethnographia, 63. évf. (1952) 263–307., Voigt Vilmos: „Kossuth nem volt kormányzó, hanem király!”. A szabadságharc népköltészetének utóélete napjainkig. 2000, 1998. 3. sz. 55–63., Deák Ágnes: *Egy nótaszerzős története 1850-ben*. In: Szajbély Mihály (szerk.): *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Budapest, 1999. 505–522.
- ⁸ Cieger András: *Annus mirabilis? Annus horribilis?* In: Uő.: 1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról. Budapest, 2018. 22–26. (a továbbiakban: Cieger 2018.)
- ⁹ *Ludas Matyi*, 1867. szept. 8. 181. A karikatúra emlékeztethet egy reformkori Kossuth-ábrázolásra, amelyen Széchenyi István Bécs felé akarja húzni a Magyarországot jelképező szamarat, Kossuth pedig visszatartja.
- ¹⁰ A rendszer legitimációja – amit mutat például a szimbólumok hiánya – a Monarchia fennállásának időszakában mindvégig kérdéses és feloldhatatlan dilemmákkal (például: 1848/9 megítélése, a megtorlás) terhelt volt. Cieger András: *Megbocsátás, elhallgatás, együttműködés. Az 1867-es rendszerváltás és a múlt öröksége*. In: Cieger 2018. 33–52.
- ¹¹ *Ludas Matyi*, 1868. jan. 5. 4.
- ¹² *Ludas Matyi*, 1868. dec. 27. 413.
- ¹³ *Ludas Matyi*, 1868. jún. 14. 189.
- ¹⁴ Kossuth a kiegyezést megelőző időkben, elsősorban 1859-ben és 1866-ban csalódott volt, hogy nem sikerült Magyarországon forradalmat kirobbantani, de ő az 1870–1871-es porosz–francia háború és az 1870-es évek derekának balkáni konfliktusai időszakában is lehetőséget látott egy újabb forradalomra, de újra meg újra meg kellett győződnie arról, hogy a magyarság nem kíván ismét fegyvert fogni. Szekfű Gyula: *Az öreg Kossuth, 1867–1894*. In: I. Tóth Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. 2. köt. Budapest, 1952. 347–348., 361., 379–381. (a továbbiakban: Szekfű 1952.)
- ¹⁵ *Ludas Matyi*, 1869. febr. 21. 60–61.
- ¹⁶ *Ludas Matyi*, 1872. nov. 10. 364–365.
- ¹⁷ A két balközép élclap távol tartotta magát mind Deák, mind pedig Kossuth alakjának kigúnyolásától, mindkettőjük egyidejű tisztelete jellemezte azokat.
- ¹⁸ *Az Üstökös*, 1867. okt. 19. 332–333. Később is feltűnik a sajtó könyörtelensége: a kormánypárti sajtótermékeket megszemélyesítő kutyák (*Borsszem Jankó*, *Hirmondó*, *Reform*, *Pesti Napló*) ugatják Kossuthot és politikustársait. Az ebek között feltűnik a „Mátyás Deák” is, a katolikus, konzervatív vicclap. *Ludas Matyi*, 1872. jún. 16. 196.
- ¹⁹ Lásd például Kemény egyik cikksorozatát, melynek minden darabja az első oldalon szerepel: *Pesti Napló*, 1867. szeptember 4., 5., 6., 8.
- ²⁰ Bolond Miska, 1867. ápr. 7. 56. Kossuth más alkalommal is feltűnik hasonló módon, jóval fiatalabban a „szabadság” és „függetlenség” feliratú zászlót lengetve, míg vele szemben Deák korának megfelelően került ábrázolásra, ráadásul beteg, otthonában, hálósípkával („67. ki kiegyezés”) a fején. Fotelje alatt éjjeliedény („Közös ügyek”),

amelyből a *Borsszem Jankót* megtestesítő Ágai-fejű kutya iszik, utalva a kormánypárti élc lap támogatására. Ludas Matyi, 1871. okt. 15. 332–333. A kiegyezés tehát egy beteg öregemberhez köthető szemben az egészséges, életerős Kossuthal, a függetlenség megtestesítőjével.

²¹ Az ábrázolásmódot közvetlenül talán Deák 1867. március 28-i képviselőházi beszéde magyarázhatja, amelyben Deák kifejtette – elfogadatatandó az ellenzőkkel –, hogy a közös véderő szükségességét a *Pragmatica Sanctio*ból először nem ő vezette le, hanem Kossuth az 1847–1848-as országgyűlésen. Deák aktuális politikai céljait szem előtt tartva a kiegyezést támadó Kossuthot összekötötte a kiegyezés egyik vitatott elemével, a közös hadsereg ügyével.

²² Borsszem Jankó, 1873. jan. 5. 7.

²³ Lásd: Sebestény Sándor: *Csiky Sándor életpályája (1805–1892)*. Eger, 1981.

²⁴ Bolond Miska, 1875. márc. 21. 74.

²⁵ Ludas Matyi, 1867. nov. 23. 269. Jól azonosítható miniszterek: Andrassy Gyula miniszterelnök és honvédelmi miniszter, Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter, Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter, Wenckheim Béla belügyminiszter. A pénzügyminiszter Lónyay Menyhért volt, akire azonban a rajz kevéssé hasonlít, az utolsó alak a „tárca” felirattal pedig talán Gorove István földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter. Hiányzik a képről Mikó Imre közmunka- és közlekedésügyi, valamint Festetics György király személye körüli miniszter.

²⁶ Ludas Matyi, 1867. okt. 13. 221.

²⁷ Bolond Miska, 1867. okt. 13. 166. E rajzok ismét a Kossuth-levelekkel kapcsolatos 1867. őszi sajtópolémia utalnak.

²⁸ *Pesti Hirnök*: konzervatív politikai napilap, amely 1868 decemberében megszűnt. A kiegyezés megszületése után kifejezte kormánytámogató álláspontját. Katus László: *A hatvanas évek sajtója, 1860–1867. A konzervatív sajtó*. In: Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története*. 2/1. köt. Budapest, 1985. 514., 529. (a továbbiakban: Kosáry–Németh 1985.)

²⁹ Bolond Miska, 1868. ápr. 5. 56.

³⁰ A Perczel kirohanásait Szekfű gyűlölködőnek minősítette. Szekfű 1952. 351. *Az Idők Tanuja* öt részletben közölte Perczel beszédét (Idők Tanuja, 1868. ápr. 3., ápr. 7., ápr. 8., ápr. 9., ápr. 10.), a *Pesti Hirnök* pedig kommentálta a beszédet, illetve az a körül kibontakozó sajtóvitát. Egyik levelezője szerint Perczel Kossuthot letette a földre a piederstálról, amihez nagy bátorság kellett. Kossuthot veszélyes agitátornak titulálta, az őt „bálványmódra” követő híveit pedig fanatikusnak. Az újság *Apróságok* rovatában utalt arra is – a Perczel-beszédétől függetlenül –, hogy a katolikus lapokat állandóan és ok nélkül támadja a *Ludas Matyi* (Pesti Hirnök, 1868. ápr. 4., ápr. 11.).

Idők Tanuja: a katolikus klérushoz köthető, konzervatív politikai napilap Lonkay Antal pap szerkesztésében. Buzinkay Géza: *A katolikus restauráció programjának megjelenése: az Idők Tanuja*. In: Kosáry–Németh 1985. 402.

³¹ Perczel balközép párti politikussá vált, Pulszky, aki az emigráns politikust az amerikai és európai körútján is elkísérhette, Deák-párti színekben politizált, ahogy Besze János is. Bolond Miska, 1868. máj. 10. 76.

³² Ludas Matyi, 1868. ápr. 12. 117.

³³ Bolond Miska, 1868. aug. 9. 128.

³⁴ Ludas Matyi, 1868. máj. 3. 140.

³⁵ Ludas Matyi, 1868. ápr. 5. 108–109.

³⁶ Ludas Matyi, 1868. ápr. 12. 120.

³⁷ Ludas Matyi, 1869. máj. 16. 152.

³⁸ Ludas Matyi, 1871. máj. 28. 172–173. Pünkösdi táján körmenetre vagy ünnepélyre hasonló ábrázoláson később is megjelent Kossuth, ám a kormánypárti lapban, nem pozitív kontextusban: a *Borsszem Jankó* képén a függetlenségi politikus fátylát és Kossuth arcképével díszített zászlót visz körbe, a háttérben nők és férfiak ünnepelek, azonban a képaláírás szerint a hónapja gyújtogatni fog, azaz veszélyességére – lázító, forradalmi agitációjára – hívja fel a figyelmet. Borsszem Jankó, 1875. máj. 23. 1.

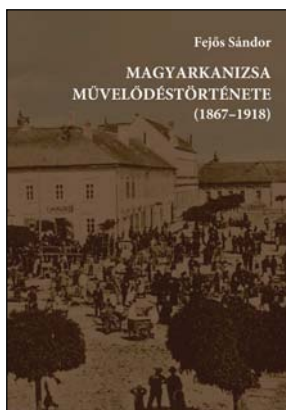
³⁹ Ludas Matyi, 1872. márc. 31. 108–109.

⁴⁰ Fiume városát a magyar kormány fennhatósága alá, a megyét azonban a horvát közigazgatás alá rendelték 1870-ben. A megállapodást ideiglenesnek szánták, ám az a Monarchia időszakában nem módosult.

⁴¹ Az 1871 novemberében Tóth Vilmos belügyminiszter által beterjesztett javaslat a census típusát változtatta volna meg. A korábbi szabályozást, amely jövedelemhez és földbirtokmérethez kötötte a szavazati jogot, adócenzusra módosították volna. Ezt azonban az ellenzék közös obstrukciója megakadályozta, így az 1872. évi voksolásokat még az 1848. évi választási törvény alapján tartották. A választási törvény vitájáról lásd: Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest, 2008. 146. (a továbbiakban: Boros–Szabó 2008.) Az 1872. évi törvényjavaslat szövegét lásd: Az 1869-dik évi ápril hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. 11. köt. Pest, 1872. 131–147.

⁴² A korszakban igen alacsony a választójoggal rendelkezők aránya (1872-ben 6,5%), s a rendszert a virilizmus tovább torzította. Boros–Szabó 2008. 141.

- ⁴³ Borsszem Jankó, 1868. jan. 5. 5.
- ⁴⁴ Borsszem Jankó, 1868. márc. 15. 124.
- ⁴⁵ Kovács Ida: *Vajda János (1827–1897)*. In: Körmöczy Katalin (szerk.): *A márciusi ifjak nemzedéke. „Nem küzdénk mi semmi dicsőség- sem díjért”*. Budapest, 2000. 307.; Deák Ágnes: *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Budapest, 2018. 155., 310.
- ⁴⁶ Borsszem Jankó, 1868. febr. 9. 64.
- ⁴⁷ Borsszem Jankó, 1868. márc. 8. 110.
- ⁴⁸ Kossuth leveleiben igyekezett minden fontosabb kérdésben iránymutatást adni a pártnak. Megállapítja, hogy pártvezért sokat lát, azonban „sereget” már nem, a párt támogatottságát alacsonynak gondolja, kárhoztatja a pártot, hogy nem 1849-et hirdetnek. Kossuth így abba sem egyezett bele, hogy nevét jelszóként használják. Kossuth magát „szolidárisnak” először az 1874-ben megalakult Függetlenségi Párttal vallotta. Szekfű 1952. 369–373.
- ⁴⁹ Borsszem Jankó, 1868. márc. 29. 143.
- ⁵⁰ Borsszem Jankó, 1872. márc. 10. 10. A játék, a verekedés, birkózás sugallhatja a szélbalon belüli belső konfliktusokat is, amelyek az 1872. évi választásokra készülve ismét a felszínre kerültek. Az emigrációból hazatért vezetők (Helfy Ignác, Irányi Dániel, Simonyi Ernő) sem egyeztek meg a tekintetben, hogy a pártprogramba a realisabb perszonálunió vagy a teljes függetlenség kerüljön. Feszültség húzódott az egykori emigránsok és a magyarországi szélbal politikusok között is. Szabó Csilla: *Függetlenségi elvek – gyakorlati kompromisszumok. Irányi Dániel, Simonyi Ernő és Helfy Ignác emigráció utáni beilleszkedése*. Valóság, 1993. 10. sz. 58–59.
- ⁵¹ Az Üstökös, 1875. ápr. 10. 187. Élete végéig ragaszkodott Kossuth a független Magyarország eszméjéhez, s ahhoz, hogy Magyarország királya nem lehet egyben osztrák császár is. Szekfű 1952. 431.
- ⁵² Bolond Miska, 1875. júl. 18. 176.
- ⁵³ A közvélemény egy része is hasonló álláspontot foglalt el, amit mutat például, hogy Kossuthot számos választási körzetben országgyűlési képviselőnek jelölték. Kossuth azonban nem örült a jelöléseknek és megválasztásának, szélbal ellenzéki fegyvernek minősítette, amelynek segítségével – Kossuth helyett – az ellenzék könnyebben nyer mandátumot egy-egy kerületben. Szekfű 1952. 394.
- ⁵⁴ Borsszem Jankó, 1868. aug. 30. 453.
- ⁵⁵ Borsszem Jankó, 1870. okt. 2. 426–427.
- ⁵⁶ Bolond Miska, 1868. jan. 19. 13.
- ⁵⁷ Bolond Miska, 1875. aug. 15. 192.
- ⁵⁸ Ludas Matyi, 1867. aug. 25. 165. Klapka Deák-párti képviselő lett, Perczel, mint említettük, balközép párti, míg Vetter Antal Andrássy tanácsadója volt a honvédség megszervezésekor.
- ⁵⁹ Az Üstökös, 1867. jún. 22. 197.
- ⁶⁰ Az Üstökös, 1867. okt. 12. 325. Az emigráns politikus más alkalommal is feltűnik: Kossuth Torinóban fogad egy kisgyermeket, Jókai balközép lapja, *A Hon* újságíróját, akit azonnal hazazavar az iskolába. A rajz elsősorban a zsurnaliszta, *A Hon* munkatársa ellen irányult. Borsszem Jankó, 1869. szept. 19. 374.
- ⁶¹ Borsszem Jankó, 1873. dec. 14. 1.
- ⁶² 1873-ból nem ismerünk újabb Kossuth-levelet, amelyet szerkesztőségekhez vagy a nyilvánossághoz intézett volna, tehát korábbi írásain gúnyolódik a *Borsszem Jankó*.
- ⁶³ Az idős Kossuth nagy érdeklődéssel fordult a botanika felé, növény- és állatgyűjteményt is készített, de számos helyről küldtek neki különböző növényeket – gyűjteményét gyarapítandó. Szekfű 1952. 388.
- ⁶⁴ Bolond Miska, 1874. szept. 20. 1. Kossuth valóban negatív véleménnyel volt Tiszáról és a fúzióról, azt tartotta volna inkább a haza érdekének, hogy Tisza a szélballal fuzionáljon. Tisza „államcsínyének” nevezte, hogy a lakosság megkérdézése nélkül egységre lépett a Deák-párttal. Szekfű 1952. 379.
- ⁶⁵ Bolond Miska, 1874. aug. 30. 1. 1873-ban már magyarul is megjelent „*A fajok eredete természetes kiválasztás útján vagyis az előnyös válfajok fenmaradása a létérti küzdelemben*” Charles Darwin tollából. Darwin e kötetben fejtette ki nemcsak a fajok harcáról, de azok eredetéről és fejlődéséről szóló evolúciós tanait, melyeket például a római katolikus egyház élesen támadott. Kossuth természettudományos érdeklődése megmutatkozott a darwinizmus irányába is. Szekfű 1952. 390.
- ⁶⁶ Az Üstökös, 1874. ápr. 18. 188. Kossuth hetvenedik születésnapja 1872. szeptember 19-én volt. Említésre érdemes, hogy 1872-ben nem emlékeztek meg az éclapok a jeles napról. Kossuthnak valóban sok levelet küldtek Torinóba, elsősorban ünnepnapokra, névnapjakor, születésnapjakor, újévkor, március 15-e vagy október 6-a alkalmából. Szekfű 1952. 366.
- ⁶⁷ Ludas Matyi, 1870. jan. 2. 5. Ezen a karikatúrán Kossuth, Garibaldi és egy harmadik alak III. Napóleon francia császár és a papság ellen lép fel, Garibaldi a vörösingesek egyenruhájában látható, még nem megtört öregemberként.
- ⁶⁸ Az Üstökös, 1874. okt. 31. 518.

KANIZSA (Ő- VAGY MAGYAR-) MONOGRÁFIÁJA

Fejős Sándor (szerk.):

Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945)

Szabadka, Szerbia, Cikos Stampa, 2018. 516 p.

A délvidéki városok egy újabb monográfiával gazdagodtak. A Bácska szabad királyi/törvényhatósági jogú városai után a mezővárosok története is feltárássra kerül. Külön öröm, hogy a Tisza mente egyik városának a történetét ismerhetjük meg a 19. század közepétől a 20. század közepéig.

A József Attila Könyvtár, Magyarkanizsa és a Délvidék Kutató Központ kiadásában 2018-ban jelent meg Kanizsa monográfiájának folytatása. A főszerkesztő, Fejős Sándor, magyarkanizsai születésűként szívügyének tekintette a kötet megszületését, a témában a Délvidék Kutató Központ konferenciát is szervezett 2017-ben. Több, a várossal kapcsolatos tanulmány a *Délvidéki Szemlében* jelent meg. Már a 2014/1. számban Pető Bálint egy sajtótörténeti tanulmánya, sőt a 2015/2. számban Fejős Sándor és Pető Bálint tanulmányai angolul is megjelentek. A 2017/2. szám címlapján Magyar-kanizsa főtere szerepel, és Fejős Sándor Magyarkanizsa rendezett tanácsú várossá válásának főbb momentumairól írt tanulmánya szintén itt jelent meg. A 2018/2. szám címlapjára az egyik magyarkanizsai újság, a *Kanizsai Ellenőr* került, és Döbör Andrásnak a dualizmus kori két magyarkanizsai újság közéleti és bulvárhíreinek statisztikai elemzéséről írt cikke olvasható.

Az első Kanizsa-monográfia 1995-ben jelent meg, abban az évben, amikor a *Bácsországi Vajdasági honismereti szemle* is elindult a *Hét Nap* mellékleteként,

s egyik szerzője Szekeres László, a *Bácsország* főszerkesztője volt. Az alcímében *Kanizsa monográfiája* II. kötet nyolcéves munka eredménye. A hosszú kutatómunka az illusztrációknál is látszik, hiszen a legtöbb képnél az szerepel, hogy a Délvidék Kutató Központ archívumából származik.

Ókanizsa történetéről a 19. században csak Appel Ede könyvecskéje jelent meg 1886-ban Szabadkán, *Ó-Kanizsa nagyközség történelmi, helyrajzi, gazdasági, népismei és statisztikai ismertetése* címmel, 62 oldalon, a tiszai híd megnyitása alkalmából. A mostani monográfia is több oldalról mutatja be Magyarkanizsa történetét, hiszen a köztörténet mellett a lakosságot, az egyes korszakok gazdaságtörténetét, a művelődés és a kultúra, valamint az egyház történetébe is bepillantathatunk. A sokszínű, sokoldalú bemutatás az egyes alfejezetek címében is nyomon követhető, a két világháborús fejezet kivételével. Magyarkanizsa művelődéstörténetének két részletét bővebben is megismerhetjük. Az egyik a sajtótörténetének kezdete, mely az egyetlen kétszerzős fejezete a monográfiának. Nemcsak a Délvidék sajtótörténetében próbálja elhelyezni a magyarkanizsai sajtót, hanem statisztikai adatokkal, grafikonokkal elemezi a 20. század elejének két helyi lapját. Az utolsó fejezetben Magyarkanizsa építészeti fejlődését mutatja be Valkay Zoltán, mely a két Kanizsa-monográfia összefoglalása a 17. század végétől 1944-ig. Sajnos az urbanizáció, városfejlődés olyan mozzanatai, mint az utak kövezése, járdák készítése, közvilágítás, szemétszállítás, csatornázás, kutak stb. csak néhány mondatban kerül említésre.

Néhány helyen pontosításra szorul a kötet, de reméljük, hogy az értő olvasók, a Bácska múltját ismerők észreveszik, hogy Marjanucz László tévedett, amikor 1873-ban három szabad királyi várost emleget, holott 1870 óta törvényhatósági jogú városok voltak, és éppen 1873-ban egy újabb bácskai városnak, Bajának sikerült elérnie ezt a rangot. Észak-Bácska valamiért nem került a monográfia íróinak látóterébe, ugyanis a Magyarkanizsa sajtótörténetét felvezető, délvidéki sajtótörténetet bemutató részből is kimaradt. A Szerb Vajdaság és Temesi bánság idején a bácskai városok közül csak Baján jelent meg magyar nyelvű hírlap, s a későbbiekben is a vármegye sajtóéletének egyik központja volt.

Az első világháborús halottakról csak egy oldalt olvashatunk, hiszen erről Molnár Tibor külön könyvet jelentetett meg 2015-ben *A Bácskai Tisza mente I. világháborús hősi halottai* címmel. A második világháborús áldozatokat, nemcsak a katonák, hanem a civil áldozatokat is megismerhetjük név szerint, azokat is, akik valamilyen táborban haltak meg. A Magyarkanizsa melletti települések – Horgos, Martonos, Adorján, Kispiac, Orom, Oromhegyes, Tóthfalu, Velebit, Zimonić/Ilonafalva – áldozatai is szerepelnek benne. Ez a fejezet ezért szorosabban kapcsolódik a Kanizsa monográfiája I. kötetéhez, mert abban Horgos és Martonos története is bemutatásra került. A kötet egy kicsit visszanyúlik az 1848 előtti időkre. Ez legmarkánsabban

az utolsó fejezetben jut kifejezésre, melyben címe szerint is az 1694 és 1944 közötti magyarkanizsai építészetet és városfejlődést taglalja Valkay Zoltán. Erre az első monográfiában nem került sor, csak a gazdasági élet fejlődésének bemutatására.

A kötet végén névmutató található. A földrajzi névmutató hiányolható, hiszen ezzel könnyebb lenne a Magyarkanizsához tartozó Orommal vagy Adorjánnal kapcsolatos adatokat megtalálni. A könyvet tovább színesítené egy térkép a városról. A további kutatásokat elősegítheti az is, hogy nemcsak a levéltári jelzeteket ismerhetjük meg a lábjegyzetekből, hanem minden fejezet végén egy irodalomjegyzék is található. Mindkettő azt is bizonyítja, hogy a szerzők milyen gazdag forrásanyagra támaszkodhattak a kötet megírásakor. A könyv nemcsak a Magyarkanizsa történetét kutatók számára lehet hasznos olvasmány, hanem mindazoknak, akik a Bácska és a 19–20. század történelme iránt érdeklődnek.

Fábián Borbála

HÁBORÚ ÉS ÚJRAKEZDÉS EGY KISFIÚ SZEMÜVEGÉN KERESZTÜL

Mayer Antal:

„Én már választottam hazát...”

Egy bácskai családtörténet és más, összegyűjtött írások

Válogatta, sajtó alá rendezte: Mayer János.

Budapest, Személyes Történelem, Ad Librum, 2018. 371 p.

A könyv, melyet az olvasó figyelmébe ajánlunk, egy nem egyedi bácskai sors egyedi feldolgozása egy kisgyermek szemüvegén keresztül, de egy felnőtt tollából. Az első részben a szerző, Mayer Antal meséli el élete első tíz évét, az 1938 és 1948 közötti élményeit, ami a vérzivataros 20. századi történelem változásokkal teli periódusa. A kötet második felébe a szerző fia, Mayer János rendezte sorba édesapja azon szövegeit, melyek 1948 utáni történeteket osztanak meg, azaz a visszaemlékezés időintervallumán túlnyúlnak, és ezáltal – ha teljessé nem is tehetik az élettörténetet – kiegészítik azt. Ezek beszámolnak olyan eseményekről, impulzusokról, melyeket a már felnőtté vált főszereplő élt meg, jegyzett le, és publikált különböző fórumokon. A szerkesztő nemcsak azzal gazdagította a könyv értékét, hogy Mayer Antal későbbi írásait is sajtó alá rendezte, hanem azzal is, hogy magyarázó jegyzeteket készített a főszöveghez. Ezek kalauzolják az olvasót a 20. századi történelmi események, személyek között, amelyeket Mayer Antal említ; pontosítják, kiegészítik az újabb szakirodalom eredményei tükrében az apa emlékeit, korrigálják apró tárgyi tévedéseit. A kötetben képmellékletet is láthatunk, de talán tovább könnyítette volna az olvasó eligazodását a családtagok között és a helyszíneken, ha egy családfát és esetleg

a család lakóhelyeiről – a kisfiú életében fontos helyszíneket jelölő – térkép is közöltek volna. A szubjektív források kapcsán a történész leggyakoribb kételye a visszaemlékező szavahihetősége, emlékeinek pontossága, ám az ez irányú kétségeket is igyekezett a szerkesztő csökkenteni: beszámol arról, hogy a kéziratot nagynénje is elolvasta kritikus szemmel, jegyzeteiben pedig közli, ha nagynénje valamivel ki tudta egészíteni a történetet, vagy valamire másként emlékszik.

Mayer Antal élt a jó visszaemlékezés jellemző eszköztárával: egységes történetté formálta élete első tíz évének legfontosabb eseményeit, nem említett minden apró történetet, de azokat, melyekről szólt, megmagyarázta, miért voltak fontosak akkor vagy későbbi élete alakulása szempontjából. Így a reflexió sem hiányzik az írásból: már felnőtt fejjel, háta mögött óriási élettapasztalattal tekintett vissza múltjára, értékelte annak egyes mozzanatait, saját döntéseit. Ilyen például, amikor méltatja tanárait, akik – szerinte, utólag, felnőttként és pedagógusként látva – megdicsérték, hogy erősítsék önbizalmát, amikor nem feltétlenül érdemelte meg, vagy amikor megjegyzi, hogy gyermekként csak egyszer próbálta ki a dohányzást, s bár később se kezdte volna el. Az alaposságra törekvő szerző bevonta munkájába az akkor elérhető szakirodalmat is: lakóhelyein nemcsak az embereket, házakat mutatta be, hanem kitért a falvak jelentős történelmi személyeire, birtokosaira, kiemelt egyes múltbeli történeteket.

Bár egyéni megéléstörténetet tarthatunk kezünkben, mégis egy nagyon változó és változatos történelmi időszak érzelmekkel átitatott lenyomatát olvashatjuk. Bepillantást nyerhetünk a falusiak életébe az 1940-es években, majd megfigyelhetjük a fejlődés, az előrelépés lehetőségeit egy Jugoszláviából menekült német család történetén keresztül.

A visszaemlékezés struktúrája nem teljesen kronologikus: egy ponton egy nagy horderejű esemény előtérbe kerül. Az írás egy rövid címmagyarázattal veszi kezdetét, mellyel ugyan teljes mértékben azonosulni tud a szerző, mégsem tőle származik, hanem nagyapjától. Az első rész a kisgyermekkor, a szülőfalu, Bezdán leírásával és az ősök, valamint a szomszédok, falubeliek bemutatásával kezdődik, és 1946-ig tart, amikor a család – a partizánok üldözése, bosszúja elől – szerencsésen elmenekült Jugoszláviából Magyarországra. Az olvasó előtt megelevenedik a falubeli élet: kedvenc állatokra, ízekre, élményekre, játszótársakra és játékokra is visszaemlékezik a szerző, így válik szövege érdekessé, „életszagúvá”. Az óvodai játékok felidézését azonban gyorsan felváltja a viszályok elbeszélése, melyeket a történelem viharai zúdítottak a családra. Bár az örömmel töltötte el a bezdániakat, hogy a határrevíziót követően (1941) ismét Magyarországhoz tartozott a település, mégis hamarosan a helyi németeknek kellemetlen eseményekkel kellett szembenézni: ha nem csatlakoztak a Volksbundhoz – mint ahogy a szerző családja sem tette azt –, csúfolták őket, állandó atrocitásokra számíthattak. A volksbundisták zaklatásain kívül át kellett

élniük másféle szakítópróbát is: a szerző mindkét nagybátyja önként vonult be az SS-be, illetve szemtanúik voltak a bezdáni zsidók deportálásának, amihez kapcsolódóan Mayer Antal zokogó édesanyja szavait idézi fel: „*Lehet, hogy egyszer majd minket is így fognak kísérni!*» – *Majdnem igaza is lett ebben.*” (72.)

Iskolás éveinek kezdetei sem voltak felhőtlenek: a német csapatok megkezdtek a kivonulást, helyettük pedig partizánok érkeztek a faluba. A német lakosság egy részét robotmunkára kísérték, máskor géppuskával végeztek több mint száz fővel, amit a főszereplő felnőtt családtagjai láttak. E napok szívbe markoló leírása után a – nem tiszteséges – temetésről írt sorok szörnyű képet festenek az olvasó elé a korabeli viszonyokról, mint ahogy a család kiköltöztetése is – ekkor még nem véglegesen, mert visszatérhettek házukba, de állandó készenlétben éltek: mindenkinek összekészítettek egy kis csomagot, hogy ha indulni kellene, kéznél legyen. S így is történt, 1946 januárjában el kellett hagyniuk Bezdánt, hogy meneküljenek a láger és a halál elől. A jugoszláv–magyar határon át vezető utat leíró izgalmas fejezetekkel zárul az első rész, majd elkezdődik a második 1948 júniusával, amikor a szerző hadifogságba került édesapja hazaérkezett. Ezen boldog nap felidézése után kanyarodik vissza a szökést követő nehéz időszakra, amikor a semmiből kellett új életet kezdeniük – először rokonoknál Baján, majd pedig Bátmonostoron, ahol ismét iskolába járhatott a sok megpróbáltatáson átesett kisfiú. Képet kaphatunk arról, hogyan viselték a családtagok az új környezetet, az egyedüllét érzését, a szülőföld (és vagyonuk) elvesztését, hogyan alkalmazkodtak az új hazához. Beszámol arról, milyen munkákat végeztek a felnőttek, hogy egy szűkös szobából hogyan jutottak el egy már kényelmes méretű albérletig, hogy sokszor költözködtek, illetve szakadatlanul várták haza a hadifogságból a családfőt. A második rész a család – kemény munkával elért – talpra állásról szól, ismét előkerültek a játékok és a játszótársak is, annak ellenére, hogy az egyre nagyobbá váló kisfiúnak egyre inkább ki kellett vennie a részét a házimunkából. Édesapja hazatérésén kívül más családtagok háború utáni sorsáról ugyancsak érte-sülhetünk, majd megosztja az olvasóval, hogyan emlékszik vissza édesapja történeteire a háború és a hadifogság éveiről. Megbizonyosodunk arról, hogy a szerző kisgyermekként szenvedélyesen szeretett olvasni, tanulni, s zárásként megtudjuk, mikor döntötte el Mayer Antal, hogy a pedagóguspályára szeretne lépni. Befejező soraiban ismét a könyv címéhez kanyarodik vissza, s hitet tesz amellett, hogy választott hazája a Bácska.

A visszaemlékezést a *Válogatott írások* követik, melyeket a szerző korábban már publikált valahol. Ezek bepillantást engednek abba, hogy folytatódott a már végzett tanító élete, milyen pozitív élményekben volt része pályája első éveiben Sombereken, hogyan élte meg az 1956-os forradalmat; körvonalazódik továbbá tanári hitvallása, alkalmazott módszerei, példaértékű elköteleződése hivatása és a gyerekek iránt.

Ismeretterjesztő írásai rávilágítanak arra, hogy milyen szerteágazó érdeklődéssel és sokrétű tudással rendelkezett. Szövegeivel törekedett arra, hogy megőrizzen egy-egy történetet, népszokást az utókornak. Helytörténeti, történeti érdeklődését mutatják a személy- és helységnevek magyarosításáról készült tanulmányai, a csátaljai bortermelés vagy a falubeli iskola történetét tárgyaló szövege. A családtörténet Mayer Antal pályaválasztását meghatározó mozzanattal zárult, a kiegészítő írásokat tartalmazó rész pedig a tanároktól, diákoktól való búcsúbeszéddel fejeződött be.

A családtagok szinte mindent elszenvedtek, amit az 1940-es évek rájuk zúdíthattak: az ideológiák megosztották a családot, szemtanúi voltak gyilkosságoknak, deportálásnak; kollektív bűnösség alapján megbélyegezték őket, a férfiak katonai szolgálatot teljesítettek, az apa éveket töltött hadifogságban, végül szerencsésen átjutottak Magyarországra. A nehézségek mellett azonban az is kirajzolódott, hogy a sikeres meneküléshez, az újrakezdéshez mekkora támaszt jelentett, amikor a közösség segítségére számíthattak. Az olvasmányos visszaemlékezést a Mayer család – és a régió, a Bácska – fordulatokban gazdag éveiről minden, a német nemzetiségiek, a nemzetiségi kérdés, a Bácska története, illetve a 20. századi emberi sorsok iránt érdeklődő olvasónak jó szívvel tudjuk ajánlani.

Tamás Ágnes

HIÁNYPÓTLÓ MONOGRÁFIA A SZENTESI SAJTÓ TÖRTÉNETÉRŐL

Pető Bálint:

A szentesi sajtó kezdetei (1871–1883)

Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó,
2019. 221 p.

Pető Bálint, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar oktatója, a Délvidék Kutató Központ tagja, több a délvidéki sajtóval kapcsolatos publikáció¹ mellett az elmúlt években rendszeresen publikálta kutatásait Szentes dualizmus kori sajtótörténetével kapcsolatban,² amelyek végül a szerző 2018-ban megvédett doktori disszertációjában összegződtek.³ Jelen kötetének alapjául a 2018-ban sikeresen megvédett doktori értekezés szolgált, kutatási témájának megválasztásában pedig nagy szerepet játszott a városhoz való szoros érzelmi kötődése, hiszen gyermek-éveit Szentesen töltötte.

A hiánypótló sajtótörténeti kötet a szentesi sajtó történetének kezdeteire fókuszál, részletesen ismerteti az 1871-től 1883-ig megjelent lapokat, az egyes újságoknál dolgozó újságírókat és szerkesztőket, valamint az új, társadalomtörténeti irányzatú sajtótörténeti metodikának megfelelően a tulajdonosi-vállalkozói háttér és motivációk bemutatása mellett a sajtó tükrén keresztül bepillantást enged egy dualizmus kori városi társadalom működésének mindennapjaiba, mindezt számos statisztikával, ábrával, idézettel illusztrálva.

A szerző a kiegyezés megkötése utáni magyar, illetve dél-alföldi sajtóviszonyok szakirodalmi elemzésére, és az 1867 utáni másfél évtized helyi társadalmi, kulturális és gazdasági jellegzetességeinek bemutatására (a politikai élet, a megyeszékhelyi

státusz elnyerése, a helyi társadalmi és gazdasági élet, az oktatás, a közlekedés és a kultúra) egy-egy egész fejezetet szentelt. Azonban fontos megjegyezni, hogy ezt a téma társadalomtörténeti kontextusba emelése követelte meg, műve tehát alapvetően nem társadalom- vagy gazdaságtörténeti monográfia, hanem sajtótörténeti munka.

A kötet korszakolása korántsem önkényes, tudományosan alaposan megindokolja a szerző. A város első helyben nyomtatott sajtóterméke 1871-ben látott napvilágot, 1883-ban pedig elköltözött a városból a szentesi hírlapkiadás megteremtője, Cherrier János nyomdász és könyvkereskedő, a helyi véleményformálás vezető orgánuma, a *Szentesi Lap* pedig új tulajdonos kezébe került, véglegesen lezárva az újság útkereső, kísérletező korszakát. 1883-ban lett Szentes Csongrád vármegye székhelye, mindezzel új időszak kezdődött a helység politikai, gazdasági és társadalomtörténetében, ráadásul sajátos dimenziókkal, amely a többségében függetlenségi érzelmű helyi lakosság, valamint a kormánypárti megyei vezetés éles szembenállásából következett.

A kötet harmadik nagy egységében a szerző a szentesi sajtó első orgánumaira, kilenc helyi lapra fókuszál: a *Szentesi Füzetek* című szakfolyóiratra, a *Szentesi Lapokra*, az *Alföldi Figyelőre*, a *Szentesi Lapra*, a *Szentes és Vidékére*, a *Csongrádmegyei Közlönyre*, mint klasszikus hírlapokra, valamint az *Alföldi Nővilág* című divatlapra, illetve két élclapra, az *Északi Fényre* és a *Darázsra*. Pető Bálint e fejezetben bemutatja az első helyi lapok megszületésének, illetve megszűnésének körülményeit, a kiadók, a szerkesztők személyét, az egyes újságok formai és tartalmi jellegzetességeit, elemezve a korszak sajtójára jellemző olyan társadalmi funkciók betöltésére tett kísérleteket, mint az urbanizáció, illetve a polgári fejlődés támogatása és erősítése a helyi társadalmi és politikai szereplők, valamint a lakosság körében. A kötet e fejezetének elsődleges primer forrásait a korabeli szentesi lapok jelentik, amelyek fennmaradt példányainak összegyűjtése is komoly kutatómunkát igényelt, és fontos kultúrtörténeti missziót jelent. A lapok példányait az elsődleges fontosságú *Szentesi Lap* teljes digitalizált, interneten elérhetővé tett állománya mellett részben az Országos Széchényi Könyvtárban (*Északi Fény*, *Csongrádmegyei Közlöny*, *Szentes és Vidéke*) találta meg a szerző, részben a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár szentesi fióklevéltárában (*Szentesi Lapok*, *Alföldi Figyelő*, *Darázs*).

És természetesen egy korszerű sajtótörténeti elemzés a hagyományos tartalmi-elemző feldolgozás mellett a kapitalista ipari-gazdasági fejlődés jellemzőinek szemszögéből is kell, hogy tekintsen a sajtótermékre. Ennek megfelelően Pető Bálint alapos vizsgálat tárgyává tette azt, hogy hogyan hatott egymásra a termék és a fogyasztó, vagyis a lap és az olvasó: milyen kölcsönhatások alakították akár az egyiket, akár a másikat, valamint megvizsgálta a helyi sajtót, mint tőkés vállalkozást.

A kötet negyedik nagy egységét Cherrier János lapkiadó, nyomdász és könyvkereskedő, a modern értelemben vett szentesi sajtó megteremtője karriertörténete bemutatásának szentelte a szerző. Primer, magyar és határon túli levéltárak forrásainak felkutatásával, illetve a korabeli dokumentumok segítségével rajzolta meg

egy a hagyományos, nem piaci alapú sajtótörténeti korszak, valamint a század vége felé szárba szökő klasszikus kapitalista korszak közötti átmeneti érában működő, korai tőkés sajtóvállalkozó nehézségekkel tarkított életútját egy a korszakban kevésbé tipikusnak mondható, több szempontból sajátos és érdekes fordulatokkal tarkított karriertörténetét.

Cherrier karrierjének részletes elemzése jól példázza a magyar sajtó fejlődésében a XIX. század folyamán végbemenő professzionalizálódási folyamat újabb szintjét a felvilágosodás-, illetve reformkori sajtóhoz képest: a nyomdász által kiadott újságokat már nem főúri mecénások támogatták, hanem vállalkozásának saját tőkéjéből, illetve hirdetésekől finanszírozta, profitorientált üzleti vállalkozásként működtetve azokat. Ezen túl Pető Bálint jó érzékkel teszi művében tanulmányozhatóvá a szentesi lapok működtetésének példáján keresztül a nyomdai, kiadói és újságírói/szerkesztői szakmások elösegítő munkamegosztást, amely korábban nem volt jellemző, a század végére viszont általánossá vált a magyarországi sajtóorgánumok esetében is, követve az amerikai és nyugat-európai tömegsajtó mintáit.

Végül, említést érdemel a szentesi levéltár egykori vezetője, Labádi Lajos, akinek monográfiáira, a témában született tudományos és ismeretterjesztő cikkeire a szerző bőségesen hivatkozik, emellett hasznos szakmai tanácsaival éveken keresztül önzetlenül segítette Pető Bálint kutatómunkáját. A sors kegyetlen fintora, hogy Labádi néhány nappal a könyv megjelenését követően elhunyt, a kötet tehát egyben – mint azt az előszóban is olvashatjuk – tisztelgés a kiváló helytörténész életműve és emléke előtt.

Döbör András

JEGYZETEK

- ¹ *A magyarkanizsai sajtó kezdetei (1909–1918)*. In: Fejős, Sándor (szerk.): *Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945)*. Szabadka, 2018. 352–398.; *A Kecskeméti Lapok első nyolcvannyalc éve – Miklós Péter: A Kecskeméti Lapok története (1868–1956)*. Délvidéki Szemle, V. évf. (2018) 1. sz. 115–117.; *Az első világháború kitörése a magyarkanizsai sajtó tükrében*. Délvidéki Szemle, V. évf. (2018) 1. sz. 61–72.; *The Beginnings of Printed News in Magyarkanizsa*. Délvidéki Szemle, II. évf. (2015) 2. sz. 56–69.; *Magyarkanizsa városi státusának első esztendeje a helyi sajtó tükrében*. Délvidéki Szemle, I. évf. (2014) 1. sz. 31–39.
- ² *Kérészéletű hetilapok Szentesen az 1870-es években*. In: Miklós Péter (szerk.): *Nemzetiségek, vallások, kultúrák a Dél-Alföldön*. Szeged, 2019. 117–128.; *A helyi sajtó megerősödése egy dél-alföldi városban – A Szentesi Lap első évei (1872–1883)*. Délvidéki Szemle, V. évf. (2018) 2. sz. 18–31.; *A szentesi sajtó megteremtője: Cherrier János*. In: Döbör András – Forró Lajos – Zakar Péter (szerk.): *Fejezetek a Délvidék múltjából*. Szeged, 2018. 125–164.; *Politikai szatíra és antiszemita uszítás: a Darázs című szentesi élclap*. Délvidéki Szemle, IV. évf. (2017) 2. sz. 53–67.; *Az első szentesi kisdédóvó megnyitása – a helyi sajtó tükrében*. Délvidéki Szemle, IV. évf. (2017) 1. sz. 5–17.; *A nyomtatott sajtó kezdetei egy dél-alföldi kisvárosban: a Szentesi Füzetek és a Szentesi Lapok*. Délvidéki Szemle, III. évf. (2016) 1. sz. 17–34.
- ³ *A szentesi nyomtatott tömegtájékoztató kezdetei (1871–1883). A helyi sajtó szerepe a kiegyezés utáni polgári fejlődés előmozdításában egy dél-alföldi városban*. Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Disszertáció, 2018.

A Délvidék Kutató Központ Alapítvány kiadása
Felelős kiadó: az alapítvány elnöke
Nyomta: A-Színvonal 2000 Kft.
<http://szinvonalnyomda.hu/>
Megjelent 500 példányban.